

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)

№ 1(93)/2019

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы
Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ
HISTORY. PHILOSOPHY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 2518-7236 (Print)
ISSN 2663-5100 (Online)
Индексі 74621
Индекс 74621

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ТАРИХ. ФИЛОСОФИЯ сериясы

Серия ИСТОРИЯ. ФИЛОСОФИЯ

HISTORY. PHILOSOPHY Series

№ 1(93)/2019

Қаңтар–ақпан–наурыз
30 наурыз 2019 ж.

Январь–февраль–март
30 марта 2019 г.

January–February–March
March, 30, 2019

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2019
Караганда, 2019
Karaganda, 2019

Бас редакторы

химия ғыл. д-ры, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

А.Т. Едрисов

Бас редактордың орынбасары

Х.Б.Омаров, техн. ғыл. д-ры, профессор,
ҚР ҰҒА корр.-мүшесі

Жауапты хатшы

Г.Ю.Аманбаева, филол. ғыл. д-ры,
профессор

Редакция алқасы

З.Г.Сактаганова,	ғылыми редактор тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.Е.Колумбаев,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Р.М.Жумашев,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.В.Козина,	тарих ғыл. д-ры (Қазақстан);
В.С.Батурын,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.И.Карипбаев,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.С.Сыздыкова,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.А.Амирова,	психол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	филол. ғыл. д-ры (Ресей);
Н.А.Головин,	әлеум. ғыл. д-ры (Ресей);
Р.М.Зиязетдинов,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Б.Н.Кылышбаева,	әлеум. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.К.Жолдубаева,	филол. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ш.М.Мухтарова,	пед. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	әлеум. ғыл. д-ры (АҚШ);
Р.М.Шукуров,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
В.Г.Рыженко,	тарих ғыл. д-ры (Ресей);
Ф.Н.Зиатдинова,	пед. ғыл. канд. (Ресей);
К.С.Алдажуманов,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
Г.М.Смагулова,	тарих ғыл. канд. (Қазақстан);
С.Б.Стамбулов,	жауапты хатшы PhD (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100024, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

Ж.Т. Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Г.Қ. Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Тарих. Философия» сериясы.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13105–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.03.2019 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 17,25 б.т.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 16.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.
100012, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор

д-р хим. наук, профессор, чл.-корр. НАН РК

А.Т. Едрисов

Зам. главного редактора **Х.Б.Омаров**, д-р техн. наук, профессор,
чл.-корр. НАН РК

Ответственный секретарь **Г.Ю.Аманбаева**, д-р филол. наук, профессор

Редакционная коллегия

З.Г.Сактаганова,	научный редактор д-р ист. наук (Казахстан);
Б.Е.Колумбаев,	д-р филос. наук (Казахстан);
Р.М.Жумашев,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.В.Козина,	д-р ист. наук (Казахстан);
В.С.Батурин,	д-р филос. наук (Казахстан);
Б.И.Карипбаев,	д-р филос. наук (Казахстан);
Ж.С.Сыздыкова,	д-р ист. наук (Россия);
Б.А.Амирова,	д-р психол. наук (Казахстан);
А.Н.Джумагельдинов,	PhD (Франция);
В.И.Разумов,	д-р филос. наук (Россия);
Н.А.Головин,	д-р соц. наук (Россия);
Р.М.Зиязетдинов,	д-р ист. наук (Россия);
Б.Н.Кылышбаева,	д-р соц. наук (Казахстан);
А.К.Жолдубаева,	д-р филос. наук (Казахстан);
Ш.М.Мухтарова,	д-р пед. наук (Казахстан);
Кристиан-Раду Кереджи,	PhD (Румыния);
В.С.Агаджанян,	д-р соц. наук (США);
Р.М.Шукуров,	д-р ист. наук (Россия);
В.Г.Рыженко,	д-р ист. наук (Россия);
Ф.Н.Зиатдинова,	канд. пед. наук (Россия);
К.С.Алдажуманов,	канд. ист. наук (Казахстан);
Г.М.Смагулова,	канд. ист. наук (Казахстан);
С.Б.Стамбулов,	ответственный секретарь PhD (Казахстан)

Адрес редакции: 100024, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редактор

Ж.Т. Нурмуханова

Компьютерная верстка

Г.К. Қалел

Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия».

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное свидетельство № 13105–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.03.2019 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 17,25 п.л. Тираж 300 экз. Цена договорная. Заказ № 16.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова.
100012, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

© Карагандинский государственный университет, 2019

Main Editor

Doctor of Chemical sciences, Professor, Corresponding member of NAS RK

A.T. Edrissov

Deputy main Editor

Kh.B.Omarov, Doctor of technical science, Professor,
Corresponding member of NAS RK

Responsible secretary

G.Yu.Amanbayeva, Doctor of philological science, Professor

Editorial board

Z.G.Saktaganova,

Science editor Doctor of historical science
(Kazakhstan);

B.E.Kolumbaev,

Doctor of philosophical science (Kazakhstan);

R.M.Zhumashev,

Doctor of historical science (Kazakhstan);

V.V.Kozina,

Doctor of historical science (Kazakhstan);

V.S.Baturin,

Doctor of philosophical science (Kazakhstan);

B.I.Karipbaev,

Doctor of philosophical science (Kazakhstan);

Zh.S.Syzdykova,

Doctor of historical science (Russia);

B.A.Amirova,

Doctor of psychological science (Kazakhstan);

A.N.Dzhumageldinov,

PhD (France);

V.I.Razumov,

Doctor of philosophical science (Russia);

N.A.Golovin,

Doctor of social science (Russia);

R.M.Ziyazetdinov,

Doctor of historical science (Russia);

B.N.Kylyshbaeva,

Doctor of social science (Kazakhstan);

A.K.Zholdubaeva,

Doctor of philosophical science (Kazakhstan);

Sh.M.Mukhtarova,

Doctor of pedagogical science (Kazakhstan);

Christian-Radu Chereji,

PhD (Romania);

V.S.Aghajanian,

Doctor of social science (USA);

R.M.Shukurov,

Doctor of historical science (Russia);

V.G.Ryzhenko,

Doctor of historical science (Russia);

F.N.Ziatdinova,

Candidate of pedagogical science (Russia);

K.S.Aldazhumanov,

Candidate of historical science (Kazakhstan);

G.M.Smagulova,

Candidate of historical science (Kazakhstan);

S.B.Stambulov,

Secretary PhD (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100024, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editor

Zh.T. Nurmukhanova

Computer layout

G.K. Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «History. Philosophy» series.

ISSN 2518-7236 (Print). ISSN 2663-5100 (Online).

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13105–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.03.2019. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 17,25 p.sh. Circulation 300 copies.

Price upon request. Order № 16.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

МАЗМҰНЫ

ТАРИХ

<i>Абдрахманова Қ.Қ., Сақтаганова З.Ф.</i> Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Шығыс Қазақстан облысының дәрігер әйелдері: ерлік және майдандағы күнделікті өмір.....	8
<i>Әбішева М.М., Барсуков А.М.</i> Иран Ислам Республикасының Еуразиялық экономикалық одақпен ынтымақтасу мүмкіндіктері.....	17
<i>Алдабергенова М.К., Максуд Ф., Рустамбекова М., Жадраева Г.А.</i> Ортағасырлық Сығанак қаласы (жазба және археологиялық деректер негізінде).....	23
<i>Сақтаганова З.Г., Мухатаева Г.А.</i> Орталық Қазақстан әйелдері Ұлы Отан соғысы жылдарында.....	31
<i>Шлюпиков М.В.</i> Англия және Ирландия: XIX–XXI ғғ. Халықаралық өзара әрекет етудің тарихнамасы.....	40
<i>Шорманбаева Д.Г., Ивлева Е.Н., Сейдинова М.А.</i> Жоғары білім беру жүйесіндегі қазақстандық қоғамды әлеуметтік трансформациялау.....	53
<i>Жуманова А.З., Сақабай Т.Қ., Қарсыбаева Ж.А.</i> XX–XXI ғғ. тоғысындағы Орталық Қазақстандағы ұлттық-мәдени орталықтары қызметінің негізгі бағыттары.....	59
<i>Урустембаева Ж.Т., Искакова К.И.</i> Қазақ және венгр халықтары арасындағы этникалық туыстық және мирасқорлық.....	69
<i>Түлеуова Б.Т., Горовой В.В., Шотбакова Л.К.</i> Жас ұрпақтың тарихи білімін қалыптастырудағы отбасы институтының рөлі.....	75
<i>Ахметшина Г.У., Шаяхметов Н.У., Жуманова А.З.</i> Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің қалыптасуы мен қызметі: тарихи сананы жаңғырту мәселелері.....	82
<i>Стамбулов С.Б., Горовой В.В., Жуманова А.З.</i> ШЫҰ саясаты және жаңа мүшелері: 2018 жыл және оның келешегі.....	88

ФИЛОСОФИЯ

<i>Жүсіпова Б.Ж.</i> Эпистемологиялық диссонанс: классикадан классикалық емеске дейін.....	93
<i>Кусбеков Д.К.</i> XX ғасыр ойшылдары: қоғам, демократиялық мемлекет және олардың қалыптасу жолдары.....	99
<i>Кусбеков Д.К.</i> Діни толеранттылық пен конфессияаралық диалогтың қазақстандық үлгісі: әлеуметтік-философиялық талдау.....	108
<i>Кәріпбаев Б.И., Словакова В.</i> Діни төзімділік идеясын ұғыну контексіндегі мейірімділік пен зұлымдық теориясының аксиологиялық аспектісі.....	115
<i>Шакиров С.Е., Дронзина Т.</i> Медиация қоғамдық сананың жаңаруының жаңа факторы ретінде.....	122

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Капбасова Г.Б., Капашева Г.А., Альгожина А.Р.</i> Студенттердің үрей деңгейі мен копинг-стратегияларының өзара байланысын зерттеу.....	129
---	-----

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР.....	137
---------------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

<i>Абдрахманова К.К., Сактаганова З.Г.</i> Женщины-медики Восточно-Казахстанской области в годы Великой Отечественной войны: героизм и фронтовая повседневность.....	8
<i>Абишева М.М., Барсуков А.М.</i> Возможности сотрудничества Исламской Республики Иран с Евразийским экономическим союзом.....	17
<i>Алдабергенова М.К., Максуд Ф., Рустамбекова М., Жадраева Г.А.</i> Средневековый город Сыганак (по письменным и археологическим источникам).....	23
<i>Сактаганова З.Г., Мухатаева Г.А.</i> Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны.....	31
<i>Шлюпиков М.В.</i> Англия и Ирландия: XIX–XXI вв. Историография международного взаимодействия.....	40
<i>Шорманбаева Д.Г., Ивлева Е.Н., Сейдинова М.А.</i> Социальная трансформация казахстанского общества в системе высшего образования.....	53
<i>Жуманова А.З., Сакабай Т.К., Карсыбаева Ж.А.</i> Основные направления деятельности национально-культурных центров Центрального Казахстана на рубеже XX–XXI вв.	59
<i>Урустембаева Ж.Т., Искакова К.И.</i> Преимственность и этническое родство между казахским и венгерским народами.....	69
<i>Тулёуова Б.Т., Горовой В.В., Шотбакова Л.К.</i> Роль института семьи в формировании исторического знания молодого поколения.....	75
<i>Ахметшина Г.У., Шаяхметов Н.У., Жуманова А.З.</i> Становление и деятельность Национального архива Республики Казахстан: проблемы модернизации исторического сознания.....	82
<i>Стамбулов С.Б., Горовой В.В., Жуманова А.З.</i> Политика ШОС и новые члены: 2018 год и его перспектива.....	88

ФИЛОСОФИЯ

<i>Жусупова Б.Ж.</i> Эпистемологический диссонанс: от классики до неклассики.....	93
<i>Кусбеков Д.К.</i> Мыслители XX века: общество, демократическое государство и пути их становления.....	99
<i>Кусбеков Д.К.</i> Казахстанская модель религиозной толерантности и межконфессионального диалога: социально-философский анализ.....	108
<i>Карипбаев Б.И., Словакова В.</i> Аксиологические аспекты теорий добра и зла в контексте осмысления идеи веротерпимости.....	115
<i>Шакиров С.Е., Дронзина Т.</i> Медиация как новый фактор развития модернизации общественного сознания.....	122

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

<i>Капбасова Г.Б., Капашева, Г.А., Альгожина А.Р.</i> Исследование взаимосвязи уровня тревожности и копинг-стратегии у студентов.....	129
---	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	137
--------------------------	-----

CONTENTS

HISTORY

<i>Abdrakhmanova K.K., Saktaganova Z.G.</i> Medical women of the East Kazakhstan region during the Great Patriotic War: heroism and front daily life	8
<i>Abisheva M.M., Barsukov A.M.</i> Cooperation opportunities of the Islamic Republic Iran with European economic union	17
<i>Aldabergenova M.K., Maqsud F., Rustambekova M., Zhadrayeva G.A.</i> The medieval city Syganak (according to written and archaeological sources)	23
<i>Saktaganova Z.G., Mukhataeva G.A.</i> Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War	31
<i>Shlyupikov M.V.</i> England and Ireland in XIX–XXI centuries. Historiography of the international interaction	40
<i>Shormanbayeva D.G., Ivleva E.N., Seydinova M.A.</i> Social Transformation of Kazakhstan Society in the System of Higher Education	53
<i>Zhumanova A.Z., Sakabai T. K., Karsybaeva Zh.A.</i> The main activities of the national cultural centers of the Central Kazakhstan at a boundary of XX-of the 21st centuries	59
<i>Urstembayeva Zh.T., Iskakova K.I.</i> Continuity and ethnic kinship between the Kazakh and Hungarian peoples	69
<i>Tuleuova B.T., Gorovoi V.V., Shotbakova L.K.</i> The role of the family institution in the formation of the historical knowledge of the younger generation	75
<i>Akhmetshina G.U., Shayahmetov N.U., Zhumanova A.Z.</i> Formation and activity of the National Archive of the Republic of Kazakhstan: problems of modernization of historical consciousness	82
<i>Stambulov S.B., Gorovoi V.V., Zhumanova A.Z.</i> SCO policy and new members: 2018 and its perspective	88

PHILOSOPHY

<i>Zhussupova B.Zh.</i> Epistemological dissonance: from classic to non-classic	93
<i>Kusbekov D.K.</i> Thinkers of the Twentieth Century: Society, a Democratic State and the Ways of their Formation	99
<i>Kusbekov D.K.</i> Model of Kazakhstan's religious tolerance and interfaith dialogue: social philosophical analyze	108
<i>Karipbayev B.I., Slovakova V.</i> Axiological aspects of theories of good and evil in the context of comprehension of idea of toleration	115
<i>Shakirov S.E., Dronzina T.</i> Mediation as a new factor in the development of modernization of public consciousness	122

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

<i>Kapbasova G.B., Kapasheva G.A., Algozhina A.R.</i> Study of the relationship between anxiety level and coping strategies among students	129
--	-----

INFORMATION ABOUT AUTHORS	137
---------------------------------	-----

УДК 94 «1941/45» (574.3)

К.К. Абдрахманова, З.Г. Сактаганова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: kimbat_abd@mail.ru)*

Женщины-медики Восточно-Казахстанской области в годы Великой Отечественной войны: героизм и фронтовая повседневность

В историографии по Великой Отечественной войне основное внимание было сосредоточено на политических событиях, на крупных сражениях, военной стратегии и тактике, эвакуации и милитаризации производства, военных героических подвигах. Однако практически неразработанной остались проблемы участия женщин на войне, их место и роль в военных событиях и в тылу. После 1990-х гг. гендерные аспекты истории войн стали актуальными. Ученые стали изучать опыт женского участия в войне, исследовать модели женской памяти о войне, государственную политику по отношению к женщинам, особенности женского поведения на войне и в тылу. Статья посвящена героизму женщин-медиков, призванных на фронт из Восточно-Казахстанской области, которые ценою своей жизни не только оказывали помощь раненым солдатам, но и воевали с оружием в руках. Архивные документы и воспоминания врачей-фронтовичек отражают трудности и страшную картину военной повседневности. Авторы приходят к выводу, что история каждой женщины, наполненная как героическими страницами, так и трагическими, имеет большую ценность и заслуживает внимание.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Восточный Казахстан, фронт, женщины-медики, военная повседневность, женские истории.

Великая Отечественная война 1941–1945 гг. была одним из крупных военных конфликтов в истории мира. Она унесла десятки и сотни тысяч жизней людей, коснулась каждой семьи. Особенно тяжело приходилось военным врачам и всему медицинскому персоналу, которые оказались в гуще событий, в самом пекле войны. Им пришлось выносить с поля боя раненых солдат, проводить сложные операции под обстрелами, а иногда – сражаться.

С первых дней войны медики подлежали немедленной мобилизации, так как относились к категории военнообязанных. Практически все медицинские образовательные учреждения Союза перешли на скорейшую подготовку медицинского персонала. В течение 1941–1942 гг. вузами страны в ряды Красной Армии были направлены более 65 тыс. врачей, более 80 тыс. были призваны из запаса. К примеру, Алма-Атинский медицинский институт за 1941–1945 гг. подготовил и направил на фронт более 2000 врачей. На территории Западно-Казахстанской области в г. Уральске подготовкой квалифицированных врачей занималось Высшее военное училище, которое было эвакуировано из Ленинграда. Подготовкой среднего медицинского персонала занималось Усть-Каменогорское медицинское училище. В Ташкенте были организованы месячные курсы по усовершенствованию военных врачей. Общество Красного Креста подготовило около 300 тыс. медсестер, 500 тыс. сандружинников, 36 тыс. санитарок. За годы войны непосредственно на фронте и в тыловых госпиталях долг исполняли более 200 тыс. врачей, 300 тыс. медсестер, 500 тыс. сандружинников. Согласно общесоюзным данным доля женщин среди всех медицинских работников составляла 46 %. Среди фронто-

вых врачей женщины составляли 41 %, среди военных хирургов — 43 %, медицинских сестер — 100 %, санитарных инструкторов и санитарок — 40 %.

Казахстан сыграл немалую роль в оказании помощи фронту медицинскими кадрами, поэтому считаем долгом посвятить эту статью героизму медиков-женщин из Восточно-Казахстанской области, совершавших подвиги на фронтах Великой Отечественной войны.

Война для казахстанцев, как и для всех советских людей, началась неожиданно. По воспоминаниям ветеранов, в первый день войны стояла летняя солнечная погода, люди занимались воскресными делами, отдыхали. Нагрянула война, и она изменила жизнь всех советских людей. Вспоминает ветеран войны и труда из г. Усть-Каменогорска В. Мартынин: «По улицам кричали, что началась война. На нас напала Германия! Люди выбегали из домов, спрашивали друг друга: «Что случилось?» и, узнав, обсуждали в семьях» [1; 16].

О жутких событиях войны вспоминала жительница Усть-Каменогорска Леся Ивановна Меньшикова, которой в 1941 г. исполнилось 10 лет: «Жили мы в городе Гадяч в Полтавской области на Украине. Я готовилась пойти во второй класс, но тут грянула война. Школа призвала нас на помощь: надо собирать, отмывать, связывать за горлышки стеклянные бутылки и нести в школу. Бутылки наполнялись зажигательной смесью и «воевали» против немецких танков. В городе появились раненые солдаты. Они лежали в школьных зданиях, в опустевших магазинах на соломе, прямо на полу. Мы, дети, носили в узелках приготовленную матерями еду, из ложки кормили лежачих тяжелораненых солдат. Бинты, кровь, стоны ... Но однажды наши узелки с борщом-кашей оказались ненужными. Мы пришли, а в помещениях с распахнутыми дверями ветер гонял солому. Солдаты отступали. Через два дня город был оккупирован фашистами. Целых два года оккупации. Нет слов, чтобы выразить тот кошмар, в котором мы существовали. Расстрелы тех семей, чьи родственники были партизанами, облавы, угон молодежи в Германию. Прямо в центре города на балконах вторых этажей повешены партизаны, среди них отец Толи – мальчика, с которым я сидела за одной партой. Уничтожали евреев, вывозили в Гончарские яры и там расстреливали. В феврале 1943 г. партизанам удалось выбить немцев, но не надолго. Уже в марте 1943 г. партизаны отступили. Бой за город был страшный: рвались бомбы, были снаряды дальнобойных орудий, стрельба из пулеметов, автоматов, свист пуль, пожары, гарь, першилои, душило в горле. Хотелось превратиться в иголку, чтобы ничего не видеть и не слышать. Страшно» [2; 43, 44].

В Красную Армию женщин начали призывать не сразу. 17 сентября 1941 г. ГКО принял Постановление «О всеобщем обязательном обучении военному делу граждан СССР», согласно которому было введено обязательное обучение для мужского пола от 16 до 50 лет без отрыва от производства. Занятия проводились по 110-часовой программе. Граждан обучали строевой подготовке, овладению пулеметом, винтовкой, минометом и ручной гранатой, противохимической защите, рытью окопов и маскировке, а также тактической подготовке одиночного бойца и отделения [3]. Через всеобщее обучение в области были подготовлены тысячи призывников. Только в г. Лениногорске было создано 98 групп, в которых к концу 1941 г. прошло обучение 34 тыс. человек. Из числа молодежи через всеобщее обучение было подготовлено 14 тыс. лыжников, горных стрелков и пулеметчиков [1; 96].

Однако из-за острой нехватки военных кадров руководство начинает активно привлекать женщин. Несмотря на то, что Постановление обязывало к обучению исключительно мужчин, активно участвовали в овладении военными знаниями и женщины. Военкоматы областей уделяли большое внимание обучению девушек старших классов и студенток техникумов военным специальностям. Только в Усть-Каменогорске по специальным программам на курсах радиотелеграфистов, телеграфистов, связистов, медсестер обучались около 5 тыс. девушек [1; 97].

Военные комиссариаты из числа прошедших эти курсы девушек составляли группы и отправляли на фронт. Судьба каждой девушки была особенной. На войне им пришлось испытать страх, встречу со смертью, увидеть кровь и убийства. Но, несмотря на это, нас поражает их небывалая жертвенность, патриотизм, стремление любить, жить и защищать Родину. Героизм каждой женщины-фронтовички заслуживает отдельной книги, но скудность материала, а самое главное, отсутствие самих героинь тех событий не позволяют более детально рассмотреть их фронтовые истории и фронтовую повседневность.

С началом войны первыми к призыву стали привлекаться медицинские работники: развертывались медсанбаты, полевые госпитали, санитарные эшелоны.

Самоотверженным был труд санинструкторов и фельдшеров, которые, находясь на поле боя, спасали раненых. Несмотря на обстрелы, они, передвигаясь ползком, делали перевязки, прятали ра-

ненных, тащили еще живых солдат для эвакуации. Не случайно наибольшие потери среди военных медиков приходились на санитаров-носильщиков и санинструкторов. За их труд и подвиги 23 августа 1941 г. нарком обороны СССР И.В. Сталин подписал приказ № 281 «О порядке представления к правительственной награде военных санитаров и носильщиков» [4; 48]. Согласно данному документу за вынос с поля боя 15 раненых с их винтовками или ручными пулеметами представляли к правительственной награде медалью «За боевые заслуги» или «За отвагу». Награждали каждого санитаря и носильщика: за вынос с поля боя 25 раненых — правительственной наградой орденом Красной Звезды, за 40 раненых — орденом Красного Знамени, за вынос с поля боя 80 раненых — орденом Ленина. Таким образом, работа санитаров и носильщиков была приравнена к боевому подвигу.

Среди многочисленной армии медиков восточно-казахстанцы гордятся одним замечательным человеком, отличником здравоохранения, заслуженным врачом Казахстана, которая за свою жизнь прошла нелегкий боевой и трудовой путь, *Зинаидой Максимовной Кушнир (Шаповалова)*. Она была вторым ребенком из 12 детей Максима и Ульяны. Жили они в Бухтарме. После окончания семилетки и медицинского рабфака Зинаида Кушнир поступила в Омский мединститут. Выбранная профессия ей очень пригодилась. В 1943 г. она ушла на фронт. После 6-месячных курсов она в звании старшего лейтенанта была распределена на 2-й Украинский фронт, а точнее, в 5058-й эвакуогоспиталь, который находился в Верхнеднепровске. Вспоминала Зинаида Кушнир: «Кровь, гниющие раны, стоны раненых, смерть — это будни военной медицины. На второй день меня поставили в операционную эвакуогоспиталя. Выдержать помогла молодость» [5; 36]. Также Зинаида работала в госпиталях на территории Румынии, Венгрии, где и встретила победу [6; 184].

С особой теплотой вспоминала Зинаида Кушнир о Победе: «Сон в майскую ночь 1945-го оказался коротким. Мы тогда находились в румынском городе Мишкольце. Нас разбудила хозяйка дома. Здание, в котором находился госпиталь, было освещено и оттуда доносился сильный шум. Но то была не тревога. Ликовали раненые и медперсонал, услышав о Победе» [5; 36].

На войне Зинаида стала капитаном медицинской службы, вышла замуж. За свои подвиги ее наградили орденом Ленина, орденом Отечественной войны, Трудового Красного Знамени и многими медалями. После войны вернулась домой и работала заведующей райздравом Большеарыма, затем возглавляла областной лечебно-профилактический отдел облздрава.

В памяти устькаменогорцев сохранились воспоминания о враче *Екатерине Михайловне Скуратовой*. После окончания войны она работала преподавателем, завучем, директором Усть-Каменогорского медучилища, а затем терапевтом профилактория треста «Алтайсвинострой». В 1943 г., окончив Алма-Атинский мединститут, была направлена в Ташкент на месячные курсы по усовершенствованию военных врачей. После распределения в Москву ее командировали в только что освобожденный Киев. Здесь Екатерина Михайловна была зачислена в штат станции переливания крови 38-й армии, которая входила в состав 1-го, а затем 4-го Украинского фронта. Вспоминала Екатерина Михайловна: «Прифронтовым госпиталям требовалось много крови, и медики станции делали все возможное, чтобы раненые солдаты и командиры получали ее в достаточном количестве. В первую очередь кровь сдавали сами медработники, выздоравливающие воины, местные жители. Мы днем и ночью заготавливали и консервировали кровь и противошоковую вакцину Полосухина. Не раз добрым словом я вспоминала своего преподавателя и наставника Александра Порфирьевича Полосухина. Начальник станции Назаров, другие врачи, весь медперсонал работали самоотверженно. Ни артобстрелы, ни бомбежки, ни частые перемещения станции — ничто не останавливало кропотливую работу медиков» [5; 125]. За образцовое выполнение своего долга Екатерина Михайловна была награждена орденом Красной Звезды, орденом Отечественной войны II степени [7].

Очень скудные сведения имеются о трех женщинах-медиках из Восточного Казахстана — *Раисе Андреевне Житниковой, Марии Петровне Васильевой и Агрипине Ерофеевне Шарыповой*. Выяснить их военную историю впервые попытался местный краевед, писатель Менгали Мусин [8; 173, 174]. О судьбе Р.А. Житниковой известно, что она 1920 г.р., родом из Ленинградской области, Старорусского района, г. Старая Русса. Боевой долг она исполняла в составе 309 стрелкового полка, 291 стрелковой дивизии, 21 армии 1-го Украинского фронта в звании гвардии старший сержант. В книге «Донесения о безвозвратных потерях» указано, что она была санитаркой [9]. Была убита 10 апреля 1944 г. В книге погребения зарегистрировано, что похоронка отправлена на адрес Восточно-Казахстанская область, Большеарынский район, деревня Бурьяновка [10].

Более полные сведения о М.П. Васильевой были нами обнаружены на сайте «Память народа», где имеется документ из фонда Центрального архива Министерства обороны РФ — копия Наградного

листа. Согласно этим материалам известно, что Мария Петровна, 1913 г. р., жила в с. Черновая Катон-Карагайского района Восточно-Казахстанской области. Была призвана в ряды Красной Армии в 1939 г. Катон-Карагайский районным военкоматом. Она участник войны с белофиннами 1939–1940 гг. Была дважды ранена. За ее самоотверженный труд по спасению жизни раненых бойцов и командиров в войне с белофиннами была награждена орденом Красного Знамени и медалью «За боевые заслуги». С первых дней начала Великой Отечественной войны майор врач (ведущий хирург) Васильева продолжила свою службу в составе 33 стрелковой дивизии 22 армии Северо-Западного фронта. С марта 1942 г. была назначена на должность командира операционно-перевязочного взвода 35 медсанбата. За время работы в 35 медсанбате ею было проведено 1598 операций, из них 170 — сложных. Майор Васильева проводила наисложнейшие операции в полевых условиях, порой с риском для своей жизни. В Наградном листе отмечено, что «21 августа 1943 г. в медсанбат № 35 был доставлен сержант 73 стрелкового полка Вяльцев Петр Ильич, у которого вражеская мина 50 мм мины, проделав сквозное ранение в верхней части голени и не разорвавшись, застряла в верхней конечности. Тяжело раненному потребовалось срочное оперативное вмешательство. Майор медслужбы Васильева, не теряя силы воли, принялась за производство сложной операции, которую закончила успешно» [11]. Также командир 35 медсанбата майор Сиваницкий отметил в документе, что майор Васильева подготовила из молодых хирургов квалифицированных хирургов, которые могли производить любой сложности оперативные вмешательства. Обучила всех сестер взвода и врачей полков технике переливания крови. Систематически выезжала в дивизии консультировать и помогать врачам из других полков. За свои боевые заслуги Мария Петровна была представлена к награде орденом Красной Звезды и медалью «За отвагу». К сожалению, Мария Петровна была убита во время боевых действий 14 августа 1944 г. Она была похоронена на территории Эстонии, п. Реучев.

Агрипина Ерофеевна Шарыпова родилась в 1923 г. в Семипалатинской области, Катон-Карагайском районе, в деревне Езловая. Призвана в ряды Красной Армии Кировским РВК Новосибирской области. Служила в звании гвардии рядовой в 65 гвардейском стрелковом полку 22 гвардейской стрелковой дивизии. Агрипина Ерофеевна была санитаркой. Погибла 16 февраля 1944 г. Была похоронена в деревне Ковальки Идрицкого района Калининской области [12].

Валентина Алексеевна Бедарева уроженка Украинской ССР, Харьковской области, Изюмского района, с. Тихотское. На войне оказалась сразу же после окончания школы. Вспоминала Валентина Алексеевна: «Первая мысль, родившаяся после горького известия – пойти на фронт. Немцы были уже в 7 км от нашего села, надо было срочно бежать за Дон. С собой успела прихватить каравай хлеба и сало. Шли пешком, только в темное время суток, а днем отсыпались где-нибудь в лесу, отдыхая от страха и тяжелой дороги. Однажды залегла в небольшой колхозной избушке. Вдруг темноту прорезал луч карманного фонарика. Я легла на пол и неожиданно для себя, когда он подошел ближе, его пнула. Тот выхватил пистолет, но выстрелить не успел, во дворе раздались крики советских солдат. Так мы и двигались от деревни к деревне. В пути я осталась в госпитале, так и проработала там санитаркой до 1944 г. К смерти привыкать тяжело. Первые дни даже не могла есть. Потом притерпелось. Как санитарка я тащила раненых, принимала прибывших в санпропускнике, стелила постели, стирала окровавленные бинты и гладила их. После войны я вышла замуж и уехала жить в Восточный Казахстан в Усть-Каменогорск» [1; 110, 111].

Тяжелые воспоминания о войне оставила ветеран из Ульбинского района Восточно-Казахстанской области *Александра Шахнович*, выпускница Усть-Каменогорского медицинского училища: «Наш госпиталь находился на освобожденной территории. Но фашисты берут реванш за поражение под Сталинградом и рвутся на Кавказ. Пришлось срочно эвакуировать госпиталь. Переправа через Дон была сложная. Его воды пенились от почти непрерывных бомбежек и артиллерийских снарядов. Понтонный мост то взбалтывался, то опускался. На нем – телеги с ранеными. В ходе бомбежки с самолетов все провалились в воду. Я и моя подруга, медсестра, остались чудом живы. Когда становились в небольшом укрытии, то оказалось, что в живых осталось меньше половины раненых и ни одного врача. Погибли и четыре мои подруги медсестры. На правом берегу Дона остались повозки с медикаментами, полевая кухня, запасы продовольствия. Как быть? Но нужно доставить раненых до пункта назначения. Десять дней и ночей мы шли до пункта. Дошли, правда, не все раненые» [1; 137].

Врач *Жданова Лидия Митрофановна* в годы войны работала в эвакуационных госпиталях. В 1944 г. она прибыла в составе 1-го Украинского фронта в госпиталь города Ровно. Сюда привозили раненых солдат со всех армейских госпиталей. Рассказывала Лидия Митрофановна: «Сюда же истекающих кровью, замерзших вперемежку с умершими в пути привозили и в машинах, и санях. Остав-

шихся в живых мыли, одевали, кормили, кому нужно оперировали. Кровь, стоны, агония, частая смерть — привыкнуть к такому, кажется, невозможно. Таким был лик войны» [1; 186].

Женщины-фронтовички, пройдя колоссальные трудности военных лет, не падали духом. Что помогало жить, несмотря ни на что? Как правило, ветераны войны отвечают: долг перед Родиной и вера в Победу!

Вспоминая военные годы, Лидия Митрофановна удивлялась: «И откуда только силы брались? На пункте сортировки молоденькие девушки на себе таскали раненых, перегружали их с узкой колеи на широкую, нетранспортабельных оставляли на месте. У многих началась газовая гангрена. Приходилось тут же делать ампутацию конечностей, извлекали осколки снарядов. Спали не больше 3–4 часов в сутки. Вся тяжесть войны легла на хрупкие плечи врачей, медсестер, санитарок. И несли они ее не ради славы» [1; 188].

Победу Лидия Митрофановна встретила со своей частью в немецком городке Ливнице. В Германии она познакомилась со своим будущим мужем, уроженцем из Казахстана. После окончания войны Лидия Митрофановна работала в Лениногорске, заведовала отделом в больнице скорой медицинской помощи Усть-Каменогорска. Была награждена медалями за вклад в Победу.

Еловицкая Валентина Александровна из Восточно-Казахстанской области была хирургической медсестрой в 144 стрелковой дивизии на Западном фронте. Была тяжело ранена и отморозила ноги, когда выходила из окружения. После трех месяцев реабилитации снова пошла на фронт [13; 45].

Хотелось бы рассказать о женщинах, которые не родились в Восточно-Казахстанской области, а переехали сюда после войны и многое сделали для развития края в сложный период.

Гвардии лейтенант медицинской службы *Любовь Ивановна Меженская*, 1921 г.р., из Ростовской области, прошла нелегкий фронтовой путь. В 1942 г. совсем девчонкой она окончила фельдшерско-акушерскую школу в Новочеркасске. Выпустили их досрочно, и через два дня военкомат выдал ей направление в 178 полк 34-й гвардейской дивизии. Вспоминала она о своем первом рабочем дне на фронте: «Героизм и бесстрашие – это легко сказать. Как страшно же было выползть под обстрелом на поле боя, где ждали моей помощи первые раненые. В нашу обязанность входило – подобрать всех раненых, оказать первую помощь и доставить в медсанбат. Чего только не пришлось видеть: и головы оторванные, и ноги. Машин не было, а в медсанбат всех как-то отправлять нужно. Дали нам мулов и санитарные повозки, на которых умещалось двенадцать человек в три яруса. И не всех довозили» [1; 212].

По прошествии лет ветераны никак не могут забыть ужасные картины войны. *Любовь Ивановна Меженская* рассказывала: «Между Витебском и Оршей дороги были трупами завалены так, что танки пройти не могли. А когда Херсон брали, не поверите, вода была от крови красная. Что с заповедником Аскания-Нова сделали! Сколько животных загубили! Представляете везде пусто, людей нет, а из животных в живых остался только павлин. Разве забудешь Армянск, где людей сжигали заживо. Запах горелого мяса держался много дней. Выходит к нам навстречу мальчик лет двенадцати с котенком на руках: из семи детей в семье один остался жив. С тех пор я не переносу даже запах шашлыка...» [1; 212].

После войны *Любовь Ивановна Меженская* ушла в запас и переехала с мужем в Шемонаиху. Она имеет боевые награды – орден Отечественной войны II степени, медали «За отвагу», «За боевые заслуги», «За победу над Германией» [14].

Лидия Порфирьевна Богданова, 1922 г.р. В 1940 г., окончив школу медсестер в Ленинск-Кузнецком Кемеровской области, Лидия устроилась работать в госпиталь. После начала войны госпиталь стал военно-полевым. Лидия Порфирьевна попала на 2-й Белорусский фронт. Вспоминала медсестра: «Передвигаться приходилось и поездом, и в автоколоннах. Бывало, подходили близко к фронту, когда от канонады гремели и земля, и небо. Поступавших с поля боя и из медсанбатов бойцов мы сортировали – тяжелораненых отправляли в глубокий тыл, остальных оставляли подлечиваться у себя. Делали перевязки, уколы, накладывали гипс. Однажды мне пришлось присутствовать при операции, поддерживать молоденькому бойцу Алеше ногу, которую хирург должен был ампутировать. К концу операции мне стало плохо, и врач попросил меня уйти. Прошло столько времени, а этот Алеша до сих пор стоит у меня перед глазами, хотя и самой тогда было всего 19 лет» [15; 20].

Лидия Порфирьевна дошла с госпиталем до Германии. Там встретила человека по душе, вышла замуж. Муж был военным, поэтому продолжил служить и после войны, с ним она побывала в разных городах страны. Когда его не стало, она переехала к родственникам в поселок Белоусовка Глубоков-

ского района Восточно-Казахстанской области. Среди ее наград — орден Отечественной войны, две медали «За боевые заслуги», значок «Отличник санитарной службы», юбилейные медали.

Торчук Надежда Михайловна была родом из села Яровое Алтайского края. В годы войны служила в 24 отдельном зенитно-прожекторном батальоне 2-го Белорусского и 3-го Украинского фронтов. Дослужилась Надежда Михайловна от младшего лейтенанта до капитана медицинской службы. Войну прошла в медсанбате [13; 44].

Блохина (Петручик) Тамара Дмитриевна, 1921 г.р., была родом из Челябинской области. После окончания школы она поступила в Свердловский медицинский институт, который закончила в 1942 г. «Услышав о начале войны, — вспоминает Тамара Дмитриевна, — большинство студентов, в том числе и мы, три подруги, решили поехать на фронт, о чем и заявили на распределительной комиссии, а пока помогали фронту, чем могли, сдавали кровь для раненых. И вот мы едем по распределению на Калининский фронт в эвакогоспитали. Нас взяли субординаторами. Работали мы не жалея сил и здоровья, иногда сутками. Поток раненых не прекращался. Казалось, что мы всегда жили среди страданий, стонов и кровища — и мы старались помочь, облегчить страдания, помочь выздороветь. Нас не покидала мечта попасть на передовую» [16; 184].

Вскоре мечта Тамары сбылась, она попала в 96-ю Гомельскую стрелковую дивизию, 331 стрелковый полк Белорусского фронта. Вспоминала свой первый бой военврач 3 ранга: «При знакомстве с персоналом я поняла, что вся врачебная нагрузка ляжет в основном на меня. Но как в процессе работы выяснилось, коллектив был дружным и хорошим. И вот полк укомплектован, как положено, и все ждут, когда вступим в бой, мы тоже готовы: палатки поставлены для оказания помощи для дальнейшего пребывания их до эвакуации в медсанбат и по госпиталям. Мы все в чистых халатах, инструмент, перевязочный материал и разные шины. Ждем. Тишина. В печурках потрескивают дрова. И вдруг раздался такой грохот, как будто землетрясение. Пошел дождь, стемнело. Вдруг мы слышали крики, стоны. Мы выбежали с фонарями и увидели множество раненых. Их несли на плащпалатках, на телегах, кто полз сам, а кто мог, шел сам. И все они кричали: возьмите меня первым, спасите, у меня дома дети, а кто не мог кричать, стонали. Я дала команду, кого первых брать, кого очередных. И работа закипела. Тут были раненые в живот, голову, легкие, ноги, руки и др., так как я одна умела делать вагусные (при ранении легких человек погибал из-за открытого пневмоторакса) и бедренные блокады, брала сама извлекать осколки тяжелых, а остальные накладывали шины по показаниям и повязки. Двое суток мы работали, не зная, день или ночь. Фельдшера, санинструкторы менялись и чуть отдыхали, а я не могла отойти от операционного стола. На третьи сутки больных стало меньше.

Привезли тяжелого больного в голову. Я открыла рану, сняв повязку, и увидела, что в огромной ране пульсировал мозг. Попыталась позвать парикмахера, чтобы побрить вокруг раны, но он, после двух бессонных суток, уснул, так что его не разбудить. Тогда я сама попробовала побрить, но, только закончив и сказав, какую повязку нужно наложить, я потеряла сознание. И упала на шины. И тут вошла комиссия (как мне потом сказали) во главе с начальником санитарной армии, оказывается, наша дивизия продвинулась вперед, и они обходили военно-медицинские пункты.

Придя в себя, я, конечно, включилась в работу по свертыванию нашей полковой медицинской роты. Но первый бой остался в памяти навсегда» [16; 185].

За свой подвиг Тамара Дмитриевна была награждена медалью «За боевые заслуги». На сайте Центрального архива Министерства обороны имеется на ее имя Наградной лист, где командир полка майор Мамонов описал подвиг: «В бою с 25 июля по 2 августа 1943 г. за д. Милеева и Гольня Орловской области самоотверженно работала по оказанию помощи бойцам и командирам, без сна, под обстрелом противника целыми сутками не отходила от операционного стола, оказала помощь 300-м бойцам и командирам без единого случая смертности» [17].

В ноябре 1943 г. военврач Тамара Дмитриевна уже была представлена к награде — ордену Красной Звезды. В Наградном листе, который имеется на сайте «Память народа», отмечено: «В бою с 12.11 по 20.11.1943 г. по расширению плацдарма на правом берегу р. Сож под огнем противника в непосредственной близости к переднему краю, без усталости, круглосуточно оказывала полную врачебную помощь тяжело раненым бойцам и офицерам, умело, организовала работу в операционной. Будучи тяжело больной, т. Петручик не ушла со своего поста, лично оказала помощь 213 тяжело раненым бойцам и офицерам, из которых в результате высокого качества и своевременности оказанной помощи, широкого применения переливания крови, ни один не умер» [18].

О своих подвигах рассказывала сама военврач: «Однажды мы двигались по большаку вслед за продвигающимися вперед нашими частями. С одной стороны — болото, с другой — лес. А у нас в батальоне был фельдшер, который не расставался с гармошкой. Шли мы колонной, измученные, усталые, и вдруг неожиданно, когда он растянул меха, чтобы нас подбодрить музыкой, начался страшный минометный обстрел. Аптечную повозку подкинуло в воздух, а нашему любимому гармонисту оторвало голову. Были раненые, меня контузило. Я оглохла, из носу шла кровь. Когда все закончилось, убитых захоронили, раненых позднее, которые нуждались, отправили в медицинский санитарный батальон или в госпиталь. Я подлечилась в своем медсанбате, кстати, меня в ноябре 1944 г. из полка, как лучшего врача, о чем говорилось в приказе, перевели в медсанбат командиром приемно-сортировочного взвода. Надо было сортировать по тяжести ранения, в порядке очередности оказывать необходимую помощь и осуществлять своевременную эвакуацию по госпиталям. И все это происходило под частыми бомбежками. Но я никогда ни в полку, ни в медсанбате не бегала в окопы, не пряталась от бомбежек и обстрелов» [16; 185].

Тамара Дмитриевна принимала участие в освобождении Белоруссии, Польши, Кёнигсберга. В годы войны она также была награждена орденом Отечественной войны II степени, медалями «За Победу над Германией», «За взятие Кёнигсберга».

Таким образом, вклад женщин в победу над фашизмом был велик. Подвиг каждой из них заслуживает отдельной истории. На хрупких плечах, ползком, под жуткими обстрелами, они оказывали помощь раненым солдатам. Для миллионов мужчин поле боя, нуждавшихся в медицинской помощи, эти женщины были ангелами милосердия. Нелегким был труд медработников и в госпиталях. Женщины — врачи по несколько часов, не отходя от операционного стола, проводили сложные операции. Молодым девушкам, медсестрам, приходилось не только делать уколы и перевязки, помогать на операциях, давать лекарства, дежурить, но и разгружать привезенных раненых солдат, мыть полы, отапливать госпитали, стирать белье и окровавленные бинты, кормить солдат. Помимо этого, приходилось оказывать психологическую помощь солдатам, ведь многие из них становились инвалидами, не хотели жить.

За свою боевую работу было награждено большое количество женщин из медицинского персонала — медалями «За боевые заслуги», «За отвагу», орденами Красной звезды, Красного Знамени, орденом Ленина. Санитары, медсестры, врачи, санинструкторы — каждый из них отважно выполнял свой долг перед Родиной. Женщины на войне оказались стойкими и выносливыми воинами. Их проявленная храбрость и самоотверженность зачастую являлись бесценным примером для мужчин. Их мужество и небывалый героизм сыграли огромную роль в победе над фашизмом.

Статья подготовлена в рамках научного проекта по гранту № 1992-И-18 «Великая Отечественная война и женщины Казахстана на фронтах и в тылу: женские истории и повседневность».

Список литературы

- 1 Мы — дети той большой войны. — Усть-Каменогорск: Изд-во ВКГУ, 2001. — 308 с.
- 2 Наши ветераны: из биографий и личных воспоминаний ветеранов. — Усть-Каменогорск: Шығыс Ақпарат, 2011. — 60 с.
- 3 Постановление ГКО № 690 «О всеобщем обязательном обучении военному делу граждан СССР» от 17.09.1941 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194109/gko_0690.html.
- 4 Приказы Народного комиссара обороны СССР. 22 июня 1941 г. — 1942 г. — М.: ТЕРРА, 1997. — 522 с.
- 5 Никто не забыт, ничто не забыто. — Усть-Каменогорск: ВКГУ, 2000. — 252 с.
- 6 Турлыбаев Е. Приближали как могли: Повести и рассказы о ратном пути фронтовиков / Е. Турлыбаев. — Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2004. — 187 с.
- 7 Память народа. 1941–1945. Скуратова Е.М. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1519886655/.
- 8 Мусин М. С Катонских гор, с берегов Нарыма / М. Мусин. — Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2004. — 360 с.
- 9 Память народа. 1941–1945. Житникова Р.А. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie62879868/.
- 10 Память народа. 1941–1945. Житникова Р.А. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie1151834972/.
- 11 Память народа. 1941–1945. Васильева М.П. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrashdenie21491447/.

12 Память народа. 1941–1945. Шарыпова А.Е. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie1151891836/.

13 Есть в памяти мгновения войны = Отты жылдар есімізде / сост. Л. В. Аксенова. — Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2010. — 65 с.

14 Память народа. 1941–1945. Меженская Л.И. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1516618738/.

15 Сборник очерков о глубочайших, участниках Великой Отечественной войны. — Глубокое, 2010. — 159 с.

16 Ер есімі ел есінде — Поклонимся и мертвым, и живым / сост. Л.Рифель. — Усть-Каменогорск, 2014. — 647 с.

17 Память народа. 1941–1945. Петручик Т.Д. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie16949418/.

18 Память народа. 1941–1945. Петручик Т.Д. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie19047573/.

Қ.Қ. Абдрахманова, З.Ф. Сақтаганова

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Шығыс Қазақстан облысының дәрігер әйелдері: ерлік және майдандағы күнделікті өмір

Ұлы Отан соғысының тарихнамасында саяси оқиғаларға, ірі шайқастарға, әскери стратегия мен тактикаға, өндірістің эвакуациясы мен милитаризациясына, әскери ерлікке басты назар аударылды. Алайда әйелдердің соғысқа қатысуы, әскери оқиғалар мен тылдағы орны және рөлі жөніндегі проблемалар зерттелген жоқ. 1990-шы жылдардан кейін соғыстар тарихының гендерлік аспектілері өзекті бола бастады. Ғалымдар әйелдердің соғысқа қатысу тәжірибесін зерттеп, әйелдердің соғыс жайлы естеліктерін, әйелдерге қатысты мемлекет саясатын, әсіресе соғыс кезінде және тылдағы әйелдердің мінез-құлқын зерттеуге кірісті. Мақала Шығыс Қазақстаннан майданға шақырылған дәрігерлердің жаракат алған жауынгерлерге көмек көрсетіп өз өмірлерін қиып қана қоймай, қолдарына қару алып соғыскандығы жайлы ерліктеріне арналады. Мұрағат құжаттары мен майдангерлердің естеліктері, әскери күнделікті өмірдегі қиындықтар және қорқыныштарды бейнелейді. Авторлар ерлік пен қайғылы беттерге толы болған әрбір әйелдің оқиғасын үлкен құндылыққа ие және назар аударуға тұрарлық деген қорытынды жасады.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, Шығыс Қазақстан, майдан, дәрігер әйелдер, әскери күнделікті өмір, әйелдердің тарихы.

K.K. Abdrakhmanova, Z.G. Saktaganova

Medical women of the East Kazakhstan region during the Great Patriotic War: heroism and front daily life

In the historiography of the Great Patriotic War, the main attention was focused on the political events, major battles, military strategy and tactics, evacuation and militarization of production, and military heroic exploits. However, the problems of women's participation in the war, their place and role in the military events and in the rear remained practically undeveloped. After the 1990s, the gender aspects of the history of wars became relevant. Scientists began to study the experience of women's participation in the war, to explore the models of women's memory of the war, public policy towards women, especially women's behavior in the war and in the rear. The article is devoted to the heroism of medical women called to the front from the East Kazakhstan region, who, at the cost of their lives, not only provided assistance to wounded soldiers, but also fought with the arms in their hands. The archival documents and memoirs of the front-line doctors reflect the difficulties and terrible pictures of the military everyday life. The authors conclude that the fate of every woman, filled with both heroic and tragic pages, is of great value and deserves attention.

Keywords: Great Patriotic War, East Kazakhstan, front-line, medical women, military everyday life, women's stories.

References

- 1 Мы — дети той большой войны (2001) [We are children of that big war]. Ust-Kamenogorsk [in Russian].
- 2 Наши ветераны: из биографии и личных воспоминаний ветеранов (2011) [Our veterans: from biographies and personal memoirs of veterans]. Ust-Kamenogorsk: Shyhys Akparat [in Russian].

- 3 Postanovlenie HKO No. 690 «O vseobshchem obiazatelnom obuchenii voennomu delu hrazhdan SSSR» ot 17.09.1941 h. [Resolution of SCD № 690 «About general compulsory education to military science of citizens of the USSR» from 9/17/1941]. teatrskazka.com. Retrieved from http://www.teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194109/gko_0690.html [in Russian].
- 4 Priказы Narodnogo komissara oborony SSSR. 22 iyunia 1941 h. — 1942 h. (1997) [Orders of the People's Commissar of Defense of the USSR. June 22, 1941–1942]. Moscow: TERRA [in Russian].
- 5 Nikto ne zabyt, nichto ne zabyto (2000) [Nobody is forgotten, nothing is forgotten]. Ust-Kamenogorsk: VKHU [in Russian].
- 6 Turlybaev, E. (2004). Priblizhali kak mogli: Povesti i rasskazy o ratnom puti frontovikov [Brought closer as could: Stories and stories about a military way of veterans]. Ust-Kamenogorsk: Media-Alians [in Russian].
- 7 Pamiat naroda. 1941–1945. Skuratova E. M. [Memory of the people of 1941–1945. Skuratova E.M.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1519886655/ [in Russian].
- 8 Musin, M. (2004). *S Katonskikh hor, s berehov Naryma* [From Katon mountains, from the banks of Narym]. Ust-Kamenogorsk: Media-Alians [in Russian].
- 9 Pamiat naroda. 1941–1945. Zhitnikova R.A. [Memory of the people of 1941–1945. Zhitnikova R.A.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie62879868/ [in Russian].
- 10 Pamiat naroda. 1941–1945. Zhitnikova R.A. [Memory of the people of 1941–1945. Zhitnikova R.A.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie151834972/ [in Russian].
- 11 Pamiat naroda. 1941–1945. Vasilyeva M.P. [Memory of the people of 1941–1945. Vasilyeva M.P.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie21491447/ [in Russian].
- 12 Pamiat naroda. 1941–1945. Sharypova A.E. [Memory of the people of 1941–1945. Sharypova A.E.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/memorial-chelovek_donesenie151891836/ [in Russian].
- 13 Aksenova, L.V. (2010). *Est v pamiati mhnoveniia voiny* [Is in memory of a moment of war]. Ust-Kamenogorsk: Media-Alians [in Russian].
- 14 Pamiat naroda. 1941–1945. Mezhenkaya L.I. [Memory of the people of 1941–1945. Mezhenkaya L.I.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_yubileinaya_kartoteka1516618738/ [in Russian].
- 15 Sbornik ocherkov o hlubochanakh, uchastnikakh Velikoi Otechestvennoi voiny (2010) [A collection of essays about globocan, participants of the great Patriotic war]. Hlubokoe [in Russian].
- 16 Rifel', L. (2014). Poklonimsia i mertvym, i zhivym [Worship and dead and alive]. Ust-Kamenogorsk [in Russian].
- 17 Pamiat naroda. 1941–1945. Petrushik T.D. [Memory of the people of 1941–1945. Petrushik T.D.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie16949418/ [in Russian].
- 18 Pamiat naroda. 1941–1945. Petrushik T.D. [Memory of the people of 1941–1945. Petrushik T.D.]. *pamyat-naroda.ru*. Retrieved from https://pamyat-naroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie19047573/ [in Russian].

М.М. Әбішева¹, А.М. Барсуков²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;
²РФ Президенті жанындағы Ресей халық шаруашылығы және мемлекеттік академиясы
 қызметтер филиалының Сібір басқару институты, Ресей
 (E-mail: m_abisheva@mail.ru)

Иран Ислам Республикасының Еуразиялық экономикалық одақпен ынтымақтасу мүмкіндіктері

Мақалада Еуразиялық экономикалық одағының (ЕУЭО) Иранмен ынтымақтастық мәселелері қарастырылды. ЕУЭО құрылуымен жаңа одаққа мүшелікке үміткерлер жайлы сұрақ туындады. Бүгінгі күні Молдавия ЕАЭО-ның бақылаушы мемлекеті болып табылады, Вьетнаммен Бірыңғай экономикалық кеңістік бойынша келісімге қол қойылған. ЕАЭС-ке мүше болуға Тунис, Үндістан, Түркия, Иран, Монғолия, Әзербайжан және Тәжікстан елдері ниет білдірді. Одан өзге, ынтымақтастыққа мүдделі екендігін бірқатар Оңтүстік-Шығыс елдері білдірді, Мысыр, Таиланд және Сербиямен келіссөздер жүргізілуде. Бүгінде экономикалық ынтымақтастыққа үміткер ретінде сарапшылар Иран Ислам Республикасын жеке мән беріп қарастыруда. Иран әлем бойынша газ қорынан бірінші, мұнай экспорты бойынша төртінші орынға ие екендігі белгілі. Осы тұрғыдан Тегеран ЕУЭО мемлекеттерімен одақтағы шикізатты пайдаланушы елдері үшін өте тиімді жағдай тудырып дамуға мүмкіндік алады. Экономикалық ынтымақтастықтың жандануы 2014 ж. іске қосылған Жанаозен – Гызылгая – Берекет – Этрек – Горган теміржол байланысының толыққанды жүзеге асуына ықпал етер еді. Қорытынды бөлігінде Иран мен ЕУЭО қауымдасуы екіжаққа да тиімді болатындығы жайлы сарапшылар пікірлері келтірілді.

Кілт сөздер: Еуразиялық интеграция, ЕАЭО, Иран, энергияресурстары, ынтымақтастық, үміткер.

2015 жылдың 1 қаңтарында Кедендік одақ пен Бірыңғай экономикалық кеңістік негізінде құрылған халықаралық интеграциялық экономикалық бірлестік Еуразиялық экономикалық одақ аз уақыт ішінде өзін әлемге танытып, өзге мемлекеттердің қызығушылығын танытып келеді. Бүгінгі әлемдегі тұрақсыздық пен трансформация жағдайында Еуразиялық интеграцияны қазіргі интеграциялық үрдістердің мысалы ретінде қарастыруға болады. Бүгінгі Еуразиялық экономикалық блок 183 млн халықты біріктіретін, жалпы ішкі өнімі шамамен 2,2 трлн АҚШ долл. құрайтын, посткеңестік кеңістіктегі әр мүшесіне тиімді жалғыз экономикалық платформа болып табылады. Бұл интеграциялық бірлестік тек қана ТМД елдерінің ғана емес, әлемнің өзге де елдерінің қызығушылығына ие. Бүгінгі күні Одаққа кіруге үміткер ретінде Тунис, Үндістан, Иран, Монғолия, Әзербайжан және Тәжікстан ынталы. Молдавия ЕАЭО бақылаушы мемлекеті болып табылады. Вьетнаммен Еркін сауда аймағы жайлы келісімге қол қойылған. Одан өзге, Оңтүстік-Шығыс Азия елдері ынтымақтастыққа қызығушылық танытып отыр, Мысыр, Таиланд және Сербия мемлекеттерімен келіссөздер жүргізілуде. Бір жыл бұрын Ресей тарапынан ЕАЭО — Қытай, Үндістан, Пәкістан мен Иранның қатысуымен «Үлкен Еуразиялық әріптестік» форматында ынтымақтастықты кеңейту туралы ұсыныс түскендігі де елеулі жайт. Қазақстан Президентінің «Еуразиялық идеясы» болашақта АСЕАН және Шанхай Ынтымақтастығы Ұйымы сияқты интеграциялық бірлестіктермен арақатынастың жаңа кезеңіне өтуі әбден мүмкін. ЕАЭО-тың ЕО-мен кооперациясы да болуы мүмкін. Жалпы, еуразиялық интеграция идеясының алғаш рет жарияланғанына ширек ғасыр болды, Нұрсұлтан Назарбаевтың модель түріндегі «Еуразиялық идеясы» уақыт өткен сайын сұранысқа ие болып, басым көпшілік тарапынан мойындалып, іс жүзінде бекіп, дамып келеді. Соның арқасында Еуразиялық экономикалық кеңес ұлттық экономиканың тұрақты дамуы мен бәсекеге қабілетін күшейту үшін барлық жағдай жасалған құрлық интеграциясының ядросы ретінде танылып келеді [1].

Қырғызстан астанасы Бішкек қаласында 2017 жылдың 15 сәуірінде Еуразия экономикалық одақтың Жоғарғы экономикалық кеңесінің мәжілісі болып өтті. 2017 ж. Одаққа Қырғызстан Төрағалық еткен болатын. Аталған отырыс қажетті мемлекет басшысы қатысқан болатын. Атап айтсақ, Одақтағы бес елдің де басшылары: РФ Президенті Владимир Путин, Беларусь — Александр Лукашенко, Қазақстан — Нұрсұлтан Назарбаев, Армения — Серж Саргсян, Қырғызстан — Алмазбек Атамбаевтармен қатар, жиынға Молдавия президенті Игорь Додон бақылаушы ретінде қатысты [2].

Еуразиялық экономикалық одақтың аталған жоғары отырысында Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Еуразиялық экономикалық одақтың Иран, Қытай, Сербия және өзге де елдермен ынтымақтасу мәселесін белсенді етуге шақырды, деп хабарлады бұқаралық ақпарат құралдары. «Сауда нарығын кеңейту мен инвестицияны арттыру үшін жаңа серіктестермен жаңа сауда-экономикалық келісімшарттар дайындау керек. Иран, Қытай, Үндістан, Сингапур, Сербия, Израиль және ынта білдірген өзге де елдермен ынтымақтасу мәселесін жеделдету керек», — деді Нұрсұлтан Назарбаев Бішкекте өткен отырыста [3].

Бұған дейін де Елбасы бұл ұсыныстарын бірнеше мәрте білдірген болатын. Мәселен, 2016 ж. 31 мамырда өткен Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңес отырысында мемлекет басшысы ЕАЭО-ның бірлескен нарығы Шығыс пен Батыстың, Солтүстік пен Оңтүстіктің арасындағы байланыстырушы буын болуға тиіс екендігін айта кетіп: «Осы орайда, ұйымның төрағасы ретіндегі менің ұсынысыммен, 2016 жыл «Үшінші елдермен және негізгі интеграциялық бірлестіктермен ЕАЭО-тың экономикалық қарым-қатынастарын тереңдету жылы» болып жарияланды. Өз Үндеуімде ЕАЭО-ны біз әлемдік экономикалық жүйеге үйлесімді түрде кіріккен, Еуропа мен Азия арасындағы дәнекер қызметін атқаратын ашық қоғамдастық ретінде көретінімізді атап өткен едім. Былтыр Вьетнаммен арада еркін сауда аймағын құру туралы ЕАЭО-ның алғашқы келісімшартына қол қойылды. Бүгінде ҚХР, Үндістан, Израиль, Мысыр, Иран, Камбоджа және өзге де көптеген елдермен ынтымақтасу мәселелері жөнінде жұмыс жүргізілуде. ЕАЭО-ның ЕО, ШЫҰ, АСЕАН және өзге интеграциялық бірлестіктермен де сауда-экономикалық байланыстарын жолға қою мүмкіндіктері бөлек қарастырылуда», — деді Қазақстан Президенті [4].

Қазіргі замандағы қалыптасқан жағдайда ғаламшардың маңызды саналатын Орта және Таяу Шығыс аймағында Иран Ислам Республикасы басымдық орынға ие деп бағалауға болады. Иран Үнді мұхитының Парсы және Оман шығанақтарының суымен ұласып, орта-шығыстық, кавказдық, орталық-азиялық, каспийлік ел болуымен, әскери-стратегиялық өте маңызды орынға ие. Аймақтың барлық «науқас» орындары Иранмен түйіндеседі. Сонымен қатар аймақтың этникалық немесе діни, әскери және экономикалық, босқындар мен есірткі бизнесі, лаңкестік пен жікшілдік-сепаратизм сынды аса ішкі мәселелері тек Иранның жәрдемдесуімен нәтижелі шешілуі мүмкін болмақ [5].

Иран Ислам Республикасы халықаралық және аймақтық қатынастарда маңызды рөл атқаратын Орта Шығыс аймағындағы ірі мемлекет болып табылады. Ең бірінші кезекте энергетика саласында табиғи ресурстар қорының басым бөлігіне иелік ете отырып, 2011 ж. көктемде, ел басшылығы жариялағандай, Иран жақын жылдары аймақтық орталық күшке айналуды мақсат етеді. Ирак пен Ауғанстаннан АҚШ кеткеннен кейін Иран аймақтағы экономикалық, сондай-ақ әскери-техникалық әлеует жағынан үстем мемлекет болуы әбден мүмкін. Қалай болғанда да, Иран Ислам Республикасы Біріккен Ұлттар Ұйымының Қауіпсіздік Кеңесі тарапынан Тегеранның ядролық бағдарламасына қатысты арнайы Резолюция түрінде төртінші мәрте қабылданып отырған қатаң халықаралық экономикалық санкциялар жағдайында дамып келе жатқан мемлекет. Әлемдік қауымдастық тарапынан жасалған қысым мен санкцияларға қарамастан, мәжбүрлі түрдегі оқшаулануда қала отырып, ымырасыз бағытты ұстанып, Иран мемлекеті тек қана аймақтық көшбасшы ғана емес, әлемдік қауымдастық назарын өзіне қаратып отырған әлемдік саясат орталықтарының бірі болып табылады. Исламдық Иран Республикасының ядролық отын өндіруге ұмтылысы көптеген мемлекеттерді әртүрлі елдердің экономикасының қилы салаларын қамтитын шешімдер қабылдауға ынталандырып отыр. Әлемде жыл сайын энергия қорына деген қажеттіліктің артуына орай, энергоресурстарды экспорттаушы мемлекеттердің маңыздылық дәрежесі арта түсері анық. «Tasnim» ақпараттық агенттігінің жариялаған ақпараты бойынша, «British Petroleum» ағылшын компаниясы өзінің әлемдік энергетика бойынша статистикалық шолу топтамасының 2015 ж. баяндамасында Иран әлемдік мұнайдың 3,9 пайызын иемдене отырып, мұнай қорының көлемі бойынша Венесуэла, Сауд Арабиясы, Канададан кейін төртінші орында тұр. Аталмыш компания Иранның 2015 ж. 5/192 миллиард текше метр газ өндіріп, Қатардан озып, АҚШ пен Ресейден кейін әлем бойынша газ өндіруден үшінші орынды иемденгендігін жариялаған болатын [6].

Демек, энергоресурстар нарығында Иран негізгі ойыншылардың бірі екені анық. Бүгінгі күні елдің саяси ықпалы мен энергетика қорының болуы тығыз арақатынаста. Сондықтан да Иранның қазіргі әлемдік саяси үрдістерге зор ықпалы шынайы көрсетілмейді және Иран елі көпполярлы әлем орталықтарының бірі екені анық [7].

Бүгінгі күні экономикалық серіктестікке үміткер ретінде сарапшылар Иранды шындап қарастыруда. Иран, аталып өткендей, әлемдік деңгейде газ қоры бойынша үшінші орынды және

мұнайды экспортқа шығару бойынша төртінші орынға ие. Осы тұрғыдан Тегеран Еуразиялық Одақ елдерімен осы одақ шеңберінде шикізатты пайдаланушы елдер үшін өте тиімді шарттарды орнату бағытында дамуы мүмкін, бұның өзі қарқынды дамуға мүмкіндік тудырады. Қарқынды даму, өмір сүру деңгейі де көтеріледі дегенді білдіреді, ал бұл, өз кезегінде, сыртқы мәселелерді шешуде халықпаралық ықпалға да әсер етеді дегенді білдіреді.

Алайда Иранның ислам әлеміндегі орны мен географиялық жағдайын ескерер болсақ, бұндай кадам бірқатар елдерде, әсіресе АҚШ пен Израиль тарапынан алаңдаушылық тудыруда. Бұл елдер Еуразиялық кеңістіктің Иран есебінен кеңеюіне барынша тосқауыл қоюда.

Иранның жаңа экономикалық бірлестіктегі мүмкіндіктерін Тегеран жоғары бағалайды. Иранның бұрынғы сыртқы істер министрі Әли Акбар Салехи (2010–2013 жж.) аймақ үшін Еуразиялық ынтымақтастық пен оның маңызына тоқтала келе, «еуразияшылдық ісінің дамуы мен кеңеюі жолында Иранның берері мол» деген болатын. Саясаткер Иран тек қана ашылған жаңа нарық есігі қуанышын ғана емес, бірлестіктің қалыптасуындағы бастапқы және одан кейінгі уақыттағы ұйымдастыру-қаржылық қиыншылықтарын да көтеруге әзір, Еуразия экономикалық кеңесінің табиғи екінші полюсы болуға дайын деген пікірді де білдірді.

Осылай Иран өзінің ұстанымын жариялай отырып, ЕАЭО-ға қосылуға мүдделі екендігін білдірген болатын. Ресми Тегеран тарапынан Еуразиялық одақ әлеуетті стратегиялық әріптес қана емес, сонымен қатар Ислам Республикасының халықаралық қауымдастыққа толыққанды интеграциясының көңілі қалайтын геосаяси формасы ретінде қарастырылады. Бүгінгі күні көпполярлы әлем құруға мүдделі, сондықтан бұл бағыттағы бастамаларға қолдау көрсетілетін болады.

Бүгінгі Иранды зерттеу орталығының директоры Раджаб Сафаровтың пікірі бойынша, «Владимир Путин мен Нұрсұлтан Назарбаевтың интеграциялық идеяларының дамуына аймақтағы елдердің келіспеушілігі емес, көбіне олардың өздерінің батысшыл элитасы кедергі келтіріп отыр» деген пікірді білдіеді. Қалай болғанда да, жоба күннен күнге күшейіп, Одаққа кіретін елдер ішінде бұл бастаманы жақтаушылар саны көбеюде. Иранның халықаралық қауымдастыққа мүше бірқатар мемлекеттерімен сауда-саяси қатынастарға толыққанды интеграциясы «ядролық мифологияның» аяқталуына мүмкіндік тудырып, Ислам Республикасы төңірегіндегі өршіген шиеленісті азайтуы сөзсіз. Бұл Ауғанстаннан америкалық әскердің шығарылғаннан кейін туған Орталық Азияда соғыс қауіпі уақытында өзекті саналады [8].

Экономикалық перспектикаларға тоқталар болсақ, Иранның жалпы ашық жүйедегі көлік-логистикалық дәлізге енуі Таулы Карабах пен Арменияның Еуразиялық экономикалық одақ ішіндегі толыққанды экономикалық айналымға қатысу проблемасын шешеді. Бұл, өз кезегінде, ирандық порттар мен байланыс жолдарының тауар транзиті үшін қолдануға және толыққанды инвестициялық жобаларды жүзеге асыруға жол ашады. Болашақта көлік дәлізінің жаңа мүмкіндіктерін бүгінде ауылды жерлерін дамытуға және аграрлық секторын қалпына келтіруге мұқтаж Грузия да қолдана алатын болады. Одан өзге, Иранмен бірге, біртұтас экономикалық стратегия шеңберінде әрекет ететін Ресей мен Қазақстан да Каспий теңізінде ірі инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асыруға мүмкіндік береді, бұл бұрыннан келе жатқан қажеттілік екенін атап өткен абзал.

Еуразиялық интеграциялық одаққа Иранның қатысуы орасан зор энергия қорына дұрыс иелік етуге жағдай туғызады, аймақтағы көптеген қатысушы елдердің жаңа деңгейде дамуына көтеріп, сонымен қатар бүгінде төмен деңгейде өмір сүріп жатқан аудандардың инфрақұрылымын дамытуда жаңа мүлдем өзге тәсіл қалыптасар еді. Демек, Иранның ЕАЭО-қа қосылуы жаңа бірлестіктің келешегін түбегейлі өзгертіп, оны жақын жылдардағы ең танымал және маңызды бірлестік қылары даусыз [8].

Қазақстан үшін Иран үш мың жылдық көне тарихы бар, мәдени, рухани тамырлас ел болып саналады, Иран Каспий тарапынан көрші, экономика, білім-ғылым саласында айтарлықтар қарым-қатынастар орнаған. Сыртқы саясатта да Қазақстан мен Иран Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі Кеңес, Ислам ынтымақтастық ұйымы, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы, Экономикалық ынтымақтастық ұйымы сынды бірқатар халықаралық және аймақтық ұйымдарда саяси ықпалдастықты нығайтып келеді. Екі ел ширек ғасырлық дипломатиялық қатынастарға ие, сонымен қатар Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының 2014–2020 жж. арналған концепциясының 10-тарауына қатысты «Елдік және аймақтық басымдықтар» деген бөлімде: Иран Ислам Республикасымен өзара тиімді серіктестік сауда-экономикалық, транзиттік-көліктік салалардағы, Каспий теңізіндегі тұрақтылықты сақтау сынды жалпы мүдделерге негізделетін болады делінген [9].

ҚР Сыртқы істер министрлігінің мәліметі бойынша, екіжақты сауда-экономикалық байланыстарының дамуына «Солтүстік-Оңтүстік» деп аталатын халықаралық көлік дәлізінің бір бөлігі болып табылатын «Жаңаөзен (Қазақстан) – Қызылқия – Берекет – Этрек (Түркіменстан) – Горган (Иран)» бағытында теміржол тармағын қолдану айтарлықтай мүмкіндік туғызады.

Иран тарапы қазақстандық ауылшаруашылығы өнімдері үшін үлкен маңызға ие. Иран тауарлары Министрлік сайтындағы ең соңғы ақпарат бойынша, 2015 ж. Қазақстан астығының Иранға экспорты 758,2 мың т құрады, оның ішінде бидай — 186,6 мың т, арпа — 571,2 мың т құрады [10].

Одан өзге Иран Қазақстанмен көптеген жобалар бойынша бірлесіп жұмыс істейді. 2016 ж. 11 сәуірде Нұрсұлтан Назарбаевтың Тегеранға сапарында мемлекеттік және жеке сектор өкілдері арасында 2 млрд долл. құрайтын 66 келісімге, сонымен қатар жеке компаниялар арасында 30 өзара түсіністік меморандумына қол қойылылды.

ИИР мен ҚР Каспий теңізіндегі қазақстандық Ақтау порты мен ирандық Энзели порты арқылы сауданың жандануына ықпал ететін жүк тасымалдау мақсатында бірлескен кеме жүзетін компания құру жайлы келісімге қол қойды. Иран кедендік статистикасының мәліметі бойынша, екі ел арасындағы сауда айналымы 2015 ж. 650 млн долл. құраса, оның 570 млн сомасын Қазақстан экспорты құрайды [11].

Армения Еуразиялық экономикалық одақтың мүшесі бола тұра, Иран Ислам Республикасымен және Одақтың мүшелерімен еркін сауда аймағы жайлы келісімге келуге ұсыныс жасаған болатын. Бұл орынды да, себебі Армения Иранмен шекарасы бір және экономикалық тығыз байланысы бар ЕАЭО-дағы жалғыз ел болып табылады. Сонымен қатар Иран, Әзербайжан, Түркия сынды дұшпан мемлекеттермен қоршалған Армения үшін Парсы шығанағы арқылы сыртқы нарықтарға шығу үшін стратегиялық маңызды дәліз саналады. Иранның Кедендік одаққа енгізілуі Армения үшін салық шығынын айтарлықтай азайтып қосымша бюрократиялық қиындықтардан құтылуға мүмкіндік береді.

Иран ядролық келісімге келген соң тек мұнай-химиялық ғана емес, өндірістік өнімдер үшін де жаңа нарық іздеуде. Негізі Армения Иран үшін кішкентай нарық саналады (тауар айналымы 300 млн долл. құрайды), бірақ ол ЕАЭО және Кедендік одақ мүшесі ретінде және географиялық орналасуы бойынша Иран мен Одақ елдері үшін көпір болатындай тиімді мүмкіндіктерге ие. Иран мен Армения арасында визалық режимнің жойылуы екіжақты байланысты жеңілдеті түсері сөзсіз. Иранның Армениядағы Елшісі Сейед Казем Саджаи жақын қатынастарды ескере отырып, Иран Армения тарапынан ЕАЭО нарығына енуде қолдау көрсетеді деп үміттенеді.

АҚШ мен ЕО Ресейге қарсы қабылданған санкциялары және өткен жылы қараша айында ресейлік бомбалықшыны атып түсіру оқиғасына кейін Түркиямен қарым-қатынастың нашарлауынан кейін, Иран мен Ресей сауда байланыстарының кеңеюіне себеп болды. Ресей нарығындағы бірқатар түріктік ауыл шаруашылық тауарларын Иран тауарлары алмастырды. Санкцияның алынуынан кейін Иранға батыс нарықтың ашылуына қарамастан, ауқымды ынтымақтастық үшін кедергілер әлі де бар, себебі Ислам Республикасына Батысқа деген сенімсіздік сақталған. Ресей болса, Иранмен серіктестікті санкция салынған уақытта да энергетика, ауыл шаруашылығы, өндірістік, әскери-техникалық және өзге де әртүрлі салалар бойынша үзбеген болатын. Жыл сайын Иран мен Ресей арасындағы тауар айналымы өсіп келеді. Қазіргі уақытта Иран мен Ресей арасындағы туристерге визасыз тәртіп қабылдау мүмкіндіктері қарастырылуда, бұл өз кезегінде барлық келем деушілерге визаны жоюға негіз болады.

Беларуске келер болсақ, ирандық-беларус экономикалық байланыстар айтарықтай қомақты емес. Беларусь кеңес заманынан машинақұрастыру дәстүріне, сонымен қатар маңызды орнықты инфоқұрылымға ие. Әсіресе онда шығарылатын ауылшаруашылығы техникасы, әскери өнеркәсіптік кешен өнімдері Иранда үлкен сұранысқа ие. Беларусь тауарлардан Иранға кен шығаруға арналған (карьерлік) техника, ауыр жүктасымалдайтын техника, әртүрлі талшықтар, аралайтын кесетін материалдар, қағаз, тыңайтқыш өнімдер, автобус, минибус және өзге де көптеген тауарлар енгізіледі. Беларусстар болса, Ираннан жеміс, кептірілген жеміс, өзге де азық-түлік тауарларын, медициналық құрылғылар, теңіз өнімдері, құрылыс материалдарын сатып ала алады. Екі ел арасындағы соңғы жылдардағы тауар айналымы 100 млн долл. аспайды.

Иран сондай-ақ Қырғызстанмен де сауда-экономикалық байланыстарын дамытуда. Жыл сайынғы тауарайналым шамамен 200 млн долл. құрайды.

Қорытындылай келе, Иран сынды алпауыт экономикалы ел ЕАЭО үшін салмақты да маңызды мүше болмақ, өз кезегінде, аларынан берері көп Иран мемлекеті де Еуразиялық экономикалық одақтың дамуына ықпалын тигізетіні сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Нурсултан Назарбаев: от идеи Евразийского союза к перспективам интеграции «Большой Евразии» [Электронный ресурс]. — 2017. — Режим доступа: <http://www.kisi.kz/ru/categories/aktual-nye-kommentarii/posts/%E2%80%8B%8Bnursultan-nazarbaev-ot-idei-evrazijskogo-soyuza-k-perspe2017> год.
- 2 Саммит ЕАЭС в Бишкеке: о чем говорили семь президентов. РИА Новости [Электронный ресурс]. — 15.04.2017. — Режим доступа: <https://ria.ru/analytics/20170415/1492319201.html>.
- 3 Назарбаев ЕАЭО-ның Иранмен, ҚХР-мен және Үндістанмен әріптестігін белсенді етуге шақырды [Электронный ресурс]. — 14.04.2017. — Режим доступа: https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-eaео-nyin-iranmen-khr-men-jane-undstanmen-279315/.
- 4 Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңес отырысы. [Электронный ресурс]. — 31.05.2016. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/zhogary-euraziyaluk-ekonomikalyk-kenes-otyrysy.
- 5 Региональная политика Исламской Республики Иран [Электронный ресурс]. — 2013. — Режим доступа: <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/484/regionalnaya-politika-islamskoj-respubliki-iran-4203>.
- 6 Иранские запасы нефти и газа занимают четвертое и первое места в мире [Электронный ресурс]. — 2016. — Режим доступа: <http://parstoday.com/ru/news/iran-i29965>.
- 7 Денильханов И. Иран в мировой политике на рубеже XX–XXI вв. [Электронный ресурс] / И. Денильханов. — 2017. — Режим доступа: <http://www.rumvi.com/products/ebook/иран-в-мировой-политике-на-рубеже-xx-xxi-вв>.
- 8 Чмеленко Ю. О перспективах присоединения Ирана к Евразийскому экономическому союзу [Электронный ресурс] / Ю. Чмеленко. — 2016. — Режим доступа: <http://fondres.ru/index.php/412-o-perspektivakh-prisoedineniya-irana-k-evrazijskomu-ekonomicheskomu-soyuzu>.
- 9 Концепция внешней политики РК на 2014–2020 гг. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 21 января 2014 года № 741 [Электронный ресурс]. — 2014. — Режим доступа: <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/kontsepsiya-vneshnoj-politiki-rk-na-2014-2020-gg>.
- 10 Сотрудничество Республики Казахстан с Исламской Республикой Иран [Электронный ресурс]. — 2015. — Режим доступа: <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/sotrudnichestvo-respubliki-kazakhstan-s-islamskoj-respublikoj-iran>.
- 11 Иран — Евразийский союз: перспективы интеграции [Электронный ресурс]. — 08.10.2016. — Режим доступа: <https://www.fondsk.ru/news/2016/10/08/iran-evrazijskij-sojuz-perspektivy-integracii-42777.html>.

М.М. Абишева, А.М. Барсуков

Возможности сотрудничества Исламской Республики Иран с Евразийским экономическим союзом

В статье рассмотрены перспективы сотрудничества Евразийского экономического союза с Ираном. С образованием ЕАЭС актуальным стал вопрос о потенциальных странах-участницах созданного союза. На сегодняшний день Молдавия является государством-наблюдателем ЕАЭС, подписано соглашение о Зоне свободной торговли с Вьетнамом. В качестве кандидатов на вступление в Евразийский экономический союз выступают Тунис, Индия, Турция, Иран, Монголия, Азербайджан и Таджикистан. Кроме того, выражают свою заинтересованность в сотрудничестве страны Юго-Восточной Азии, на стадии переговоров – Египет, Таиланд и Сербия. Одним из кандидатов в экономическое содружество сегодня эксперты всерьез рассматривают Исламскую Республику Иран. Так, известно, что Иран занимает первое место по запасам газа в мире и является четвертым в мире экспортером нефти. В этой связи Тегеран со странами ЕАЭС фактически может развиваться в направлении создания выгоднейших условий для стран потребителей сырья в этом союзе. Активизации экономического сотрудничества должно способствовать полноценное начало работы запущенного в 2014 году железнодорожного сообщения по маршруту Жанаозен – Гызылгая – Берекет – Этрек – Горган. В заключение приводятся выводы аналитиков, что данная кооперация Ирана с ЕАЭС будет взаимовыгодной.

Ключевые слова: Евразийская интеграция, ЕАЭС, Иран, энергоресурсы, сотрудничество, кандидат.

М.М. Abisheva, A.M. Barsukov

Cooperation opportunities of the Islamic Republic Iran with European economic union

The article examines the prospects for cooperation between the Eurasian economic Union and Iran. With the formation of the EEC, the question of potential member countries became an actual for the created union. Nowadays Moldova is a state-observer of the EEC, it was signed an agreement on Free Trade Zone with Vietnam. As candidates for joining in the Eurasian Economic Union they consider to be Tunisia, India, Turkey, Iran, Mongolia, Azerbaijan and Tajikistan. Moreover, South-East Asian countries express their

interest in cooperation with the EEC, Egypt, Thailand and Serbia is at the stage of negotiation. Today experts seriously consider the Islamic Republic of Iran as one of the candidates to economic community. So, it is known that Iran takes the first place in the world with its largest gas reserves and it is the fourth world exporter of oil. In this regard, Tehran is able to develop with countries of the EEC in direction of creating the most favorable conditions for consumer countries of raw materials in this union. The intensification of economic cooperation should contribute a full start of work launched in 2014, the railway communication on the route Zhanaozen – Gyzylgaya – Bereket – Etrek - Gorgan. The conclusion includes inference of analysis that this cooperation between Iran and the EEC will be mutually beneficial.

Keywords: Eurasian integration, EEC, Iran, power resources, cooperation, candidate.

References

- 1 Nursultan Nazarbayev: ot ideii Evraziiskoho soiuza k perspektivam intehrazii «Bolshoi Evrazii» (2017) [Nursultan Nazarbayev: from the idea of the Eurasian Union to the prospects of integration of the «Great Eurasia»]. *kisi.kz*. Retrieved from <http://www.kisi.kz/ru/categories/aktual-nye-kommentarii/posts/%E2%80%8B%20nursultan-nazarbaev-ot-idei-evrazijskogo-soyuza-k-perspe2017> [in Russian].
- 2 Sammit EAEC v Bishkeke: o chem hovorili sem prezidentov. RIA Novosti (2017) [The EAEC summit in Bishkek: what the seven presidents talked about. RIA News]. *ria.ru*. Retrieved from <http://ria.ru/analytics/20170415/1492319201.html> [in Russian].
- 3 Nazarbayev EAEO-nyn Iranmen, KKhR-men zhane Undistanmen ariptestihin belsendi etuhe shakyrdy (2017) [Nazarbayev urged the EAEC to actively partner with Iran, China and India]. *kaz.tengrinews.kz*. Retrieved from https://kaz.tengrinews.kz/kazakhstan_news/nazarbaev-eaen-nyin-iranmen-khr-men-jane-undistanmen-279315/ [in Kazakh].
- 4 Zhohary Euraziialyk ekonomikalyk kenes otyrysty (2016) [Meeting of the Supreme Council of the Eurasian Economic Union]. *akorda.kz*. Retrieved from http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/zhogary-evraziyalyk-ekonomikalyk-kenes-otyrysty [in Kazakh].
- 5 Regionalnaia politika Islamskoi Respubliki Iran (2013) [Regional policy of the Islamic Republic Iran]. *csef.ru*. Retrieved from <http://csef.ru/ru/politica-i-geopolitica/484/regionalnaya-politika-islamskoj-respubliki-iran-4203> [in Russian].
- 6 Iranskie zapasy nefi i haza zanimaiut chetvertoe i pervoe mesta v mire (2017) [Iranian oil and gas reserves occupy the fourth and first place in the world]. *parstoday.com*. Retrieved from <http://parstoday.com/ru/news/iran-i29965> [in Russian].
- 7 Denilkanov, I. (2017). Iran v mirovoi politike na rubezhe XX–XXI vv. [Denilkanov Ismail. Iran in world politics at the turn of the 20th-21st centuries]. *rumvi.com*. Retrieved from <http://www.rumvi.com/products/ebook/иран-в-мировой-политике-на-рубеже-xx-xxi-вв> [in Kazakh].
- 8 Chmelenko, Yu. (2016). O perspektivakh prisoedineniia Irana k Evraziiskomu ekonomicheskomu soiuzu [Chmelenko Julia. On the prospects of Iran's Accession to the Eurasian Economic Union]. *fondres.ru*. Retrieved from <http://fondres.ru/index.php/412-o-perspektivakh-prisoedineniia-irana-k-evraziiskomu-ekonomicheskomu-soyuzu> [in Russian].
- 9 Kontseptsiiia vneshnei politiki RK na 2010–2014 hh. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 21 yanvaria 2014 hoda № 741 (2014) [The concept of foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2014–2020. Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 21, 2014 No. 741]. *mfa.gov.kz*. Retrieved from <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/kontseptsiya-vneshnoj-politiki-rk-na-2014-2020-gg> [in Kazakhstan].
- 10 Sotrudnichestvo Respubliki Kazakhstan s Islamskoi Respublikoi Iran (2015) [Cooperation of the Republic of Kazakhstan with the Islamic Republic of Iran]. *mfa.gov.kz*. Retrieved from <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/sotrudnichestvo-respubliki-kazakhstan-s-islamskoj-respublikoi-iran>.
- 11 Iran — Evraziiskii soiuz: perspektivy intehrazii (2016) [Iran — the Eurasian Union: the prospects for integration]. *fondsk.ru*. Retrieved from <https://www.fondsk.ru/news/2016/10/08/iran-evrazijskij-sojuz-perspektivy-integracii-42777.html> [in Russian].

М.К. Алдабергенова¹, Ф. Максуд², М. Рустамбекова³, Г.А. Жадраева⁴

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан;

²Археология институты, Ташкент, Өзбекстан;

³Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан;

⁴«Silk Way» халықаралық университеті, Шымкент, Қазақстан
(E-mail: mol-nur_an@mail.ru)

Ортағасырлық Сығанақ қаласы (жазба және археологиялық деректер негізінде)

Мақалада ортағасырлық Қазақстанның қала өркениетінің, суармалы егіншіліктің, отырықшылықтың орталығы болған Сығанақ этимологиясының шығуына байланысты жазба және археологиялық деректер сараланады. XI–XIII ғғ. Қыпшақ хандығының, XIV–XV ғғ. Ақ Орданың, XV–XVI ғғ. Қазақ хандығының астанасы болған Сығанақ қаласының әлеуметтік-экономикалық, саяси дамуы тарихи деректер негізінде талданды. Ортағасырлық Сығанақ қаласының экономикасы мен әлеуметтік дамуының негізін құрайтын салаларға кеңінен тоқталып, қаланың әлеуметтік, экономикалық және саяси тарихының шынайы мазмұны қалпына келтірілген. Ғылыми айналымға соңғы жылдары енген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелерін сараптамадан өткізіп, қолда бар жазба және этнографиялық деректерді салыстыра отырып, ортағасырлық қаланың әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайының тарихы ғылыми тұрғыдан қалпына келтірілді. Кейінгі ортағасырлық қаланың керамикалық бұйымдарының жасалу технологиясындағы ерекшеліктер анықталды. Керамика өндірісінің қаланың экономикалық жағдайына әсері анықталды; қазақ халқының дәстүрлі қолөнер түрлері мен олардың кейінгі ортағасырлық қалада даму деңгейі, архитектуралық ескерткіштер мен құландыларға сипаттамасы толықтырылып, ирригациялық жүйелер туралы деректер нақтыланды. Қалалардың әлеуметтік дамуына әсер етуші факторлар және тұрғын үй мен интерьеріндегі өзгерістер бойынша және қала тұрғындарының этникалық құрамы жөнінде ғылыми болжам жасалды.

Кілт сөздер: Сығанақ қаласы, археологиялық деректер, жазба деректер.

Оңтүстік Қазақстанда Түркістан уалаятына енетін қалалардың ішіндегі Сығанақ қаласы туралы алғашқы деректер X–XI ғғ. сәйкес келеді. Махмұд Қашқаридің «Түркі тілінің сөздігі» атты шығармасында «Сығанақ Саманидтер мемлекетінің қалаларына жақын орналасқан оғыз қалаларының бірі» деген дерек келтіріледі [1]. Академик В.В.Бартольд «араб жазбагерлерінің деректерінде «Сугнак», немесе «Сыгнак», атауы кездеспейді, алайда X ғ. мекендеген белгісіз парсы жазбагері өз еңбегінде (Гуманский қолжазбасы) ортағасырлық Сығанақ қаласымен баламалауға болатын «Сунах» қаласы бар» деген мәліметтер келтіреді. В.В.Бартольд Сығанақ жайлы «Фараб аумағында орналасқан кішігірім бай қаладан басқа өңірлерге садақ тасымалдайды» — «небольшой город в области Фараба (Отрара), очень богатый; оттуда вывозят в разные места хорошие луки» [2]. XIII ғ. монғол шапқыншылығынан зардап шеккен қала жайлы Ала ад-дин Ата Малик әл-Жуайнидің (XII–XIII ғғ.) «Тарих-и Жаһангуш» («әлемді билеушінің тарихы») атты шығармасындағы деректерге сүйене отырып, мынадай мәлімет келтіруге болады: «Отырар 1220 жылдың ақпан айында жеңіліс тапты. Ал Шыңғыс ханның үлкен баласы Жошы әскері 1219–1220 жж. қысында Сырдарияның төменгі ағысындағы қалалардың бірінен соң бірін өзіне қаратты. Жошы әскері монғолдарға соғыс басталмастан бұрын қызметке тұрған жергілікті саудагерлер Хасан-қожа мен Әли-қожа алып жүрді» дей келе, жазба деректе Хасан-қожа қала тұрғындарын монғолдарға өз еркімен берілуге үгіттеу мақсатында жіберілгендігін және де «злодеи, чернь и бродяги там умертвили предателя и оказали врагам храброе сопротивление. После семидневного непрерывного боя Сыганак был взят, население вырезано целиком» [3] деген жолдарды кездестіруге болады.

Жоғарыда келтірілген жазба деректердің жұтандығына қарамастан, Сығанақ қаласының экономикалық және саяси жағдайы жайлы жалпы мағлұмат алуға мүмкіндік береді. Дала мен қала мәдениетінің тоғысқан шекарасында пайда болып, дамыған қала сауда және әкімшілік орталығы ретіндегі мәртебесін сақтап қалғаны анық. Монғол шапқыншылығымен Сығанақ тарихының бірінші кезеңі аяқталады. XIII ғ. екінші жартысында қала жайлы деректер армян патшасы Гетумның 1254 ж. Бату мен Мөңке хандар ордасына барғаны туралы жазылған армян деректерінде «Көлемі үлкен Сгнах (Сығанақ) пен Савран (Сауран) қалаларына бет алған олар кейін Харчук, Асон, Саври мен Отрар, Зурнук және Дизак қалаларына аттанды» [4], — деген деректер келтіріледі. XIV ғ. дейін, нақтырақ

айтқанда, 1328 жылға дейін, жазба деректерде Сығанақ қаласы жайлы мәлімет кездеспейді. Ал, САЭ-сы жүргізген қазба жұмыстары барысында Сығанақ қала жұртында X–XIII ғғ. тиесілі мәдени қабаттың болуы әлі де болса зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі болып отыр. Шахристан қорғанының солтүстік және оңтүстік-батысында түсірілген ірі екі стратиграфиялық кима XIV ғ. алдыңғы кезеңдерге тиесілі деректер бермеді (тек оғыз дәуіріне қатысты сырланбаған керамика сынықтарын айтпағанда) [5; 139]. Жоғарыдағы деректер талдай отырып, айтпағымыз, тек археологиялық деректерге сүйене отырып, қалада X–XIII ғғ. тіршілік болмаған деуден аулақпыз, қазба жұмыстары әлі де жүргізілуде, ал жазба деректер Сығанақты оғыз дәуірінде, кейін қыпшақтардың көрнекті қалаларының бірі екендігін баса айтуда [6]. Ақ Орданың астанасы болған Сығанақ жайлы жазба деректер қаланың халықаралық, сауда-ақша, сауда-экономикалық және ішкі қарым-қатынастарынан хабар беретін нумизматикалық материалдармен толыға түседі. Мәселен, Сыр өңірінде ақша айналымын қамтамасыз ету үшін Сығанақта басып шығарылған күміс және мыс теңгелер Түркістан және Жайық бойындағы қалаларда жүргізілген қазба барысында табылған. 1971–1977 жж. Отырар қаласында Жошы атынан шығарылған 10 мыс теңге табылды, оның үшеуі Сығанақта басылған теңгелер екендігі анықталды. 1911 ж. Ресей Федерациясының Қазан уезінің Сосновка ауылында 1375–1376 жж. Сығанақта басылған теңгелер табылған [7; 129].

Халықаралық саудада өз орнын қалыптастырған ортағасырлық қала жайлы археологиялық деректерді ортағасырлық автор шығармаларындағы деректер толықтыра түскендей. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфханидің «Записки Бухарского гостя» атты шығармасында Сығанақ қаласын сипаттай келе, «Владение Сыгнак — конец благоустроенных земель северной стороны области Дешта. В старину он был очень большим, цветущим городом. Вся эта область весьма благоустроена и возделана, и всему тому краю содействовали всякого рода блага, спокойствие. Этот город в действительности является пограничной заставой Дешт-и Кипчака ...». Рузбихан шығармасында сонымен қатар қаланың сауда қатынастары мен қала базарларына келіп саудаланатын тауар түрлері жайлы да «В эту страну со стороны Дешта, из Хаджи-Тархана доставляют множество благ, жирных овец, коней, верблюдов и другие ценные товары, как-то: шубы из меха киша и тина, то есть из соболя и белки, тугие луки, стрелы из белой березы, шелковые ткани и другие драгоценные изделия» [8; 116] деректер келтіреді. Монғол шапқыншылығына дейін отырықшы-егіншілік оазисінің орталығы ретінде танымал болған қала, XIV ғасырдан бастап теңге сарайы бар ірі саяси және экономикалық орталыққа айналғандығы анық. Қаланың өркендеп дамуына, Еуропадан Орталық Азияға келетін сауда жолының Сыр өңірі арқылы өтетіндігі тікелей ықпалын тигізген сыңайлы [9].

Сығанақ қаласы тек ірі сауда орталығы ғана емес, сонымен қатар XI–XIII ғғ. Қыпшақ хандығының, XIV–XV ғғ. Ақ Орданың, XV–XVI ғғ. Қазақ хандығының астанасы болғаны жайлы мәліметтерді де кездестіруге болады. 1590 ж. бұқар ханы Абдолла II жайлы жазылған Хафиз-и Таныш ибн мир Мұхаммед Бухаридің «Шараф-наме-йи шахи» («Шах даңқы жайлы кітап») атты шығармасында келтіріледі: «Сығанақ ежелден-ақ, қыпшақ даласы хандарының астанасы болды» [10; 243–311], алайда бұл деректі автор белгілі мемлекет қатысты айтқандығы немесе жалпы өңір жайлы айтылғандығын анықтау мүмкін емес. Қаланың Түркістан өңірінде алатын орны жайлы XV–XVI ғғ. ортағасырлық автор Рузбихан мынадай жолдармен келтіреді: «Ертеде шибандық өзбек хандарының ордасы осы қала мен оның аумағында болған, қазір бұл хандардың мазарлары да осы қалада. Дешті қыпшақтың белгілі хандарының қалауы да осы еді, өздері жер жастанғаннан кейін олардың мәйіті осы қалаға әкелініп, үстіне күмбезді ғимараттар салынған» [8; 117]. Осы жолдар Сығанақтың өңірдегі алатын әкімшілік және рухани орнын толықтай ашып көрсеткендей.

Ал қаланың құлдырау кезеңі қай уақытта басталды деген сұраққа жауап іздер болсақ, В.В.Бартольд тауып жарыққа шығарған «Сығанақ грамоталарында» қала маңындағы бірнеше арық пен бұлақ атаулары кездеседі және қаланың XVII ғ. тіршілік жалғасып жатқандығы айтылады [10; 313–317]. Ал қаланың батыс жағына жүргізілген № 6 қазба кесінді 2 м, яғни 4-қабат, екі құрылыс кезеңін анықтады. Алынған керамикалық материалдар қалада тіршілік XVI–XVIII ғғ. жалғасқандығын дәлелдейді [11]. Қаланың тоқырау кезеңі этнографиялық деректер мен 1867 ж. қала жұртында зерттеу жүргізген П.И.Лерх жазбасына сүйенсек, XIX ғ. басына дейін қалада өмір жалғасқандығы жайлы баяндайды.

Сығанақ атауы жазба деректерде әртүрлі үлгіде айтылады. Аталмыш деректерге сүйене отырып, В.В.Бартольд өзінің «К истории орошения Туркестана» атты еңбегінде: «Қазіргі уақытта Сунақ-қорған қала жұрты, жергілікті тұрғындардың айтуы бойынша, Сағанақ деп аталса, ортағасырлық қолжазбалар мен ресми құжаттарда Сыгнак, Сугнак, немесе Суганак, атауы да кездеседі» дей келе,

«лингвистикалық тұрғыдан Сағанақ атауынан Сунақ атауы қалай қалыптасқанын түсіндіру қиын» [12], — деген тоқтамға келеді. Ал археолог М.Тұяқбаев болса, «Сугнак» сөзіндегі бірінші «нак» жалғауының түптөркінін түсіндіре отырып, «нак» көп деген мағына береді дей келе, Түркістан оазисіндегі барлық қала атауларының тегі түркілік, сондықтан «Сугнак» атауы суы мол аймақ дегенді білдіреді деп болжамдайды. Қала атауының шығу тегін анықтау тыңғылықты зерттеудің қажет ететін мәселе екендігі анық. Сондықтан бұл сұрақта профессор С.Жолдасбаевтың позициясын қолдап, зерттеу жұмысының өне бойында Сығанақ атауын қолданамыз.

Археологтың пікірінше, Сығанаққа зерттеушілер XIX ғ. екінші жартысынан көңіл бөле бастаған [13]. Алғаш рет 1867 ж. Орыс археологиялық комиссиясының тапсырмасы бойынша Түркістан аймағындағы ортағасырлық қалаларды қарап шығуға жіберілген шығыстанушы П.И.Лерх Сығанақта болып, оның қай жерде орналасқаны туралы ақпарат берген. 1884 ж. Түркістан өңіріне іссапармен келген Н.И.Веселовский ортағасырлық қала құландыларын қарап шығып, қазба жұмыстарын жүргізеді. «Описание развалин древних городов по дороге из Казалы в Ташкент» 52 беттен тұратын қолжазбада Сығанақ қаласы оның маңындағы архитектуралық ескерткіштерге сипаттамма береді [14; 26–28]. 1892 ж. өлкетанушы Е.А.Смирнов Сырдария бойы жасаған барлау кезінде Сығанақта болып, оның аумағымен Төменарық пен қаланың суландыратын жүйесін жазған [15; 6–8]. 1899 ж. В.А.Каллаур қалаға барлау жұмысын жүргізіп, оның топографиясын сипаттап қаланың шығыс жағындағы қақпасының алдындағы 100 м жердегі мешіттің жобасын қағазға түсіреді [16; 15, 16]. 1927 ж. Материалдық мәдениет тарихы мемлекеттік академиясының (ГАИМК) тапсырмасы бойынша Сығанақ қаласын А.Ю.Якубовский біршама тыңғылықты қарап шығады. Ол қаланың топографиялық жағына көңіл бөліп жанындағы кейбір керегелері сақтаулы тұрған ғимараттардың суретін түсіріп алған [17; 140–145]. 1947 ж. ОҚАЭ-ның жетекшісі А.А.Бернштам келіп, қаланың топографиялық жобасын түсіріп, үстінен жинастырған материалдар бойынша қаланың б.д.д. қаңлы дәуірінен бері өмір сүріп келе жатқандығы туралы пікір білдірген [18; 86].

XX ғ. 40–50 жж. ОҚАЭ-ның жетекшісі Е.И.Агеева мен Г.И.Пацевич үстінен жинастырылған материалдар бойынша қаланың V–VIII ғғ. өмір сүріп одан кейін құлдырағанын, XII–XVI ғғ. қайта көтеріліп, Ақ Орданың кезінде қайта жанданғандығын жазады [19; 41]. XX ғ. 70-шы жж. қалаға ОАЭ-ның (Отырар археологиялық экспедициясы) меңгерушісі К.А.Ақышев пен К.М.Байпақов Отырар қаласының ұзақ жылғы зерттелуіне байланысты қаланың топографиялық жағынан зерттеп, бұл қала ортағасырлық қалалардың ішінде Отырар қаласынан кейінгі атақты екінші қала деген анықтама берген [13]. Аталмыш ғалымдар қалаға алғашқы барлау жұмыстары жүргізгенімен кең ауқымды қазба жұмыстарын жүргізбеген.

2003 ж. қалада ХҚТУ-нің САЭ-сы (жетекшісі С. Жолдасбаев, Түркістан қ.) жүйелі зерттеу жүргізуде. Қазба жұмыстары жүргізілместен, бұрын қала жұртына берілген сипаттамада Төменарық пен Шиелі станцияларының арасындағы темір жолдан солтүстікке қарай жиде мен сексеуілдің қалың тоғайының ортасындағы Сұнақ ата шатқалында орналасқан. Ол ұзындығы 175-тен 320 м дейін жететін бес бұрышты дөң. Көне қаланың ішкі жағына жіңішке, ұзындығы 20 м, қала алаңын қамтитын шығыңқы үйінді дуалдан тұрғызылған дәліз апарды. Үйінді дуалдың биіктігі кейде 6–7 метрге жетеді. Онда ірі төбелер түріндегі 15 мұнараның қалдығы сақталған. Бұл мұнаралар әр бұрышқа үштен орналастырылған, аймақты үстінен қоршап тұрған ішкі алаңның биіктігі 4–5 м. Үйінді дуалдың сыртқы беткейі өте тік, кей жері тік жартасты, ішкі жағы — еңістеу. Бұл алаңға үш жағынан да (шығысынан басқа) шамасы, шахристан қалдығы болған болу керек, дәл солай жан-жағынан үйінді дуалдармен қоршалған едәуір көлемді рабат үйіндісі жалғасып жатыр. Рабаттың ауқымы солтүстіктен оңтүстікке созылған бес бұрышты алаң болып табылады.

Қаланың айналасындағы бұта-тоғайлардың ортасында әртүрлі пішіндегі, түрлі көлемдегі топырақ төбелер түріндегі көптеген құрылыстар ізі кездеседі. Сұнақ ата кесене-мешітінен де тек күйдірілген кірпіш пен саз балшық қалдығынан үлкен төбешік қалған. Бүгінде алаң аумағының едәуір бөлігін шаруашылық және құрылыс жұмыстары қиратқан. Орталық үйіндіде (шахристанның) XVII ғ. бастап жерлеу жүргізілген, шығыс жағында көлемді қазіргі зираттар орналасқан, жолдар төселіп, автокөлік тұрақтары салынды және шаруашылық пен тұрғын үйлер тұрғызылған.

Ортағасырлық қалада алғашқы қазба жұмысы бірден үш жерде жүргізілді. Бірінші қазба жұмысы қаланың солтүстік-шығыс жағындағы рабаттан шығыс жағындағы қақпаға жақын жатқан кішкене бір төбешікке көлемі 8,5–14,5 м жерге салынды. Бұл жерде 3 бөлмелі үй қалдықтары аршылды. Жалпы табылған бұйымдар XVIII–XIX ғғ. тән. Үйдің өртенгендігіне қарағанда жоңғар шапқыншылығы кезінде болды ма деген ой туғызады [13; 14]. Екінші қазба жұмысы қаланың солтүстік-батыс

жағындағы қалаға кіретін солтүстік-батыс жағындағы екінші қақпаға қарама-қарсы 100 м жердегі рабат үстіндегі төбешікке салынды. Төбешіктің үсті қыш сынықтарына толып жатты. Кірпіш сынықтарын тазалап 30 см тереңдегенде қыш кірпіштен қаланған ғимарат қалдығы ашылды. Оның іші-сырты тазаланғанда көлемі 14 x 12 м болатын дуалдары қыштан қаланған кесене жобасы белгілі болды. Кесенеге пайдаланған кірпіштің басты көпшілік бөлігінің көлемі 25 x 25 x 5 см, бірақ арасында көлемі 43 x 25 x 7 см, 41 x 26 x 6 см келетін түрлері де кездеседі. Кесененің іргесі (негізі, фундаменти) көлемі 40 x 40 x 20 м, 50 x 50 x 35 см, 30 x 30 x 12 см, келетін сұр тастармен қаланған. Кесененің қас беті мұнара тәрізді жасалған деген ой туғызады. Бұл мәселе сәулетшілер қатысуымен қайта зерттелуі қажет. Жалпы қазба жұмысының нәтижесінде кесененің төрт бөлмесі ашылды, екі түпкі және ауызғы екі бөлмелері белгілі болды.

Сығанақ қала жұртындағы мешіт құландылары 2009 ж. № 5 қазба нәтижесінде аршылған. Қаланың орталық бөлігінде шығыс қақпадан келетін үлкен көшенің бойында орналасқан бұл ғимараттың орталық алаңының оңтүстік жағында салынған, негізгі құрылыстың жобасына қарағанда, мешіт орны екендігі қазба жұмыстары барысында айқындалды. Искендір жазбаларына сүйенсек, «Сығанақта жерленген Сасы-Бұқаның баласы Ерзен Отырарда, Сауранда, Жентте, Баршынлы кентте құдайға құлшылық жасайтын құрылыс нысандарының (медресе, ханака, мешіттер) көп бөлігін сол салдырды және ескілеріне қайта жөндеу жұмыстарын жүргізді» [20; 130]. Қазба барысында табылған бұл ғимарат осы Ерзен хан тұсында қайта жөндеуден өтіп, мешіт-медресеге айналуы да мүмкін.

Қазба жұмыстарымен қатар, Сығанақ қаласының суландыру жүйесін зерттеу мақсатында Қаратау мен қала аралығында таудан ағатын өзен суларын егіс даласында пайдалану үшін тартылған арық-тоғандарды барлау жұмыстары жүргізілді. В.В.Бартольд тауып, жарыққа шығарған «Сығанақ грамоталары» XV–XVII ғғ. жазылды деген болжамға сүйенсек, қаланың ирригациялық жүйелері жайлы көптеген мәлімет алуға болады. Бірінші грамотада «аталған уалаяттың асыл текті шейхтары мен оқымысты арабтарына жеткілікті дәрежеде құрмет көрсетіліп, Сырдариядан тартылған Ордакент, Қызыл-Тал және Тұманарық аумағынан бір төбе және Шікіл-Тоғай мен Бозғыл өзек арықтар бойынан бір төбеден өз игіліктеріне пайдалану үшін жер берілсін» [10; 317] делінген, мұнда Сығанақ қаласын сумен жабдықтап отырған арық атаулары көрсетілген. Ал үшінші грамота 1598 ж. жазылып, онда «Тоқтамыш бұлағы, Хараш бұлағы, Келте Шалқия каналы, Қызыл-Тал каналы, Арсланды каналы, Джулақ каналы, Мыңбұлақ қайнары, Хисаршық бұлағынан басқасының барлығы Сығанақ қаласы тұрғындарының мүлкі (жеке меншіктегі жері) болып табылады» дей келе, «Хисаршық бұлағының Хазрат Аллам Абу-л-Хасан Зийа ад-Дин-Шайх Сыгнакидің вақфтық меншігіне айналдырылғаны» [10; 318] туралы да баяндалады.

Сығанақ қаласында 2010 ж. жүргізілген археологиялық қазба нәтижелері, біріншіден, қала шахристан бөлігінің топографиялық жобасының түсірілуі, екіншіден, қала ішіндегі үш орынға қазба жұмыстарының жүргізілуін атап айтуға болады. Соңғы түсірілген топографиялық жобада бірнеше бөлікке бөлінген шахристан, кең көшелер, 2009 ж. ашылған алдында алаңы бар мешіт айқын байқалады. Кейінгі жүргізілген қазба жұмыстары барысында табылған керамикалық бұйымдар XV–XVI ғғ. сәйкес келетінін көрсеткен. Алайда бұл кезеңмен қала өмірі тоқтады деген сөз емес, керісінше, бұл кезең өтпелі екендігі айқын байқалады [21].

Сығанақ қаласының тарихына қатысты негізгі мәселелерін ашуда 2011 ж. далалық жұмыстар көп әсерін тигізді. Атап айтқанда:

- Сығанақ қаласының қалыптасуын және тарихи дамуын қарастыруға мүмкіндік беретін қала топографиясы мәселесі;
- Сығанақ қаласының тарихи дамуындағы дәуірлеу мәселелерін қарастыратын қаланың стратиграфиясы мәселесі;
- Сығанақ қаласының археологиялық мәдениетінің ерекшеліктері мен жергілікті мәдениетпен сабақтастығын қарастыратын қаланың мәдени дамуы.

Сығанақта жүргізілген қазба жұмыстарының деректік маңызы бар нысандарының бірі 2011 ж. ашылды, ол негізгі қамалға жапсарлана салынған өте күрделі қақпа құрылысының бір бөлігі. Осы кезеңнің өзінде қала қақпасының сәулеті ерекше құрылыс екендігі анық. Өкінішке орай, көптеген басқадай ортағасырлық қалалардың қақпасына арнайы қазба жұмыстары жүргізілмеген. Бұл қақпа осы өңірдегі анықталған Сауран, Отырар қалаларының қақпа құрылысынан өзгешелеу. Бұл екі қаланың қақпаларында аспалы көпірге арналған тіреу бар. Сығанақ қаласының негізгі платформасы ғана күйдірілген кірпіштен қаланған, ал екі қапталдағы мұнарасы пахсадан жасалған және негізгі платформа алға 4,5 м шығыңқы болып орналасқан. Платформаның қазіргі анықталған ең биік жері

1,7 м және одан төмен қарай жалғасып жатыр, дегенмен, қазба барысында жер асты суының шығып кетуіне байланысты тоқтатылды. Бұл жерде айтпағымыз, Сығанақтың қақпасында да аспалы көпірге арналған тіреу болуы қажет. Қазіргі жер бедерінен ондай ерекшелік байқалмайды. Оны анықтау үшін келесі жылы қазба аумағын кеңейту жоспарланып отыр. Шығыс қақпасындағы осы жылы басталған қазбаның нәтижесі бойынша 3 құрылыс кезеңі анықталып отыр. Ең жоғарғы құрылыс кезеңі XVI–XVII ғғ. қамтиды. Ал қақпаның ең алғашқы құрылыс кезеңін алдағы жылдардағы қазба жұмыстарының нәтижесінде ғана анықтауға болады. № 10 қазба кезінде қала қорғанының үстінен салынған бөлмелер аршылды. Бұл қазба қала тұрғындарының мәдени-тұрмыстық өмірін көрсетуге материалдар береді.

Аталмыш нысандағы қазба жұмыстары әлі толық аяқталған жоқ. Қазба жұмыстарының негізгі мақсаты қала дамуының соңғы кезеңінің мәдениетін көрсетуге бағытталған. Әсіресе тұрмыстық бөлмелер, бөлмелердегі ошақтары мен шаруашылық құрылыстар өте қызықты болып келеді. Бұзылып жатқан қаламыздың тарихи беттерін қайта ашып, ашық аспан астындағы мұражайға айналдырсақ, өткен тарихымыздың беті қайта ашылып, жаңа өмірмен жалғасын қайта табар еді. Сонда біздің мәдени мұраларымыз өз елінің игілігіне жараған болып табылады [22].

Соңғы жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде қала өркендеуіне өз әсерін тигізген екі монументалды құрылыс орны аршылды, олар: шахристанның солтүстік-шығыс қақпасы мен қала орталығында орналасқан орталық мешіт. Қалада мұндай архитектуралық құрылыс орындарының ашылуы Сығанақтың астаналық мәртебесін айқындай түскендей. Абд ал-Кадир ибн Мухаммад-Аменнің «Маджма'ал-ансаб ва-л-ашджар» атты шығармасында «его отправили в Ак-Урду в качестве правителя. Город Сигнак он превратил в стольный город. Территорию между реками Джем, Джайики, Сайхун сделали местом своего владычества» [23] деген жолдар кездеседі.

Қаланың солтүстік-шығыс қақпасы Оңтүстік Қазақстан археологиясында бұрын кездеспеген белгісіз фортификациялық жүйе типіне жататындығы анық. Біріншіден, қақпа алды көтерілмелі көпірдің ажыратылмалы механизмі зерттеліп, Самарқан қақпалары секілді қыш тақташалармен безендірілген қақпаның жайма порталы анықталды. Екіншіден, Отырардың бас қақпасына ұқсас қақпа алды қабырғаларының қақпа алды көтеріңкі жерінің көлемі үлкен. Аталған ерекшеліктер зерттеушілер назарын қала қақпасына аудармай қоймас деген ойда зерттеуші-археологтар [5; 145].

Сығанақтың ортағасырлық қазақ тарихында алатын орны жайлы мынадай тұжырымдар жасауға болады: қала Қазақстанның қала өркениетінің, суармалы егіншіліктің, отырықшылықтың ежелгі орталығы ретінде танымал. Сонымен қатар қазба барысында табылған шикі кірпіштен тұрғызылып, үстінде күмбез орнатылған құрылыс ескерткіштері Оңтүстік Қазақстанның қала тұрғындары құрылыс жұмыстарын жүргізуде сауаттылығы жоғары, тәжірибесі мол екендігін көрсетеді. Сәулет өнері ескерткіштері жайлы Хафиз Таныш «Шараф-наме-йи шахи» шығармасында «1582 ж. Абдаллах хан Сығанақты аралап, Ходжа ханның қабірінің басына қойылған күмбез тәріздес құрылыс орнына келіп аялдайды» деген жолдар жазады. Алайда қазір хан басына орнатылған бұл құрылыс жүйесін анықтау мүмкін болмай тұр [10; 288]. Осындай құрылыс ескерткіштерін салу барысында жинақталған тәжірибе тұрғын және шаруашылық мақсатта қолданылатын үй-жайларды салуда жинақталғаны анық. Қазба барысында аршылған ғимараттар құландыларына және суармалы жүйелердің іздеріне қарай қала X–XIX ғғ. аралығында ірі өркениет орталығы болғандығы жайлы баяндауға болады.

Қала тек экономикалық орталық ғана емес, ғылым дамыған мәдени орталық ретінде де қарастыруға болады. Қазақ мемлекеттілігінің нығаюына ықпал жасаған Ислам дінінің таралуына осы Сығанақ қаласынан шыққан Шайхы баба Сығанаки [24], Хусам ад-дин ал-Хусейн ас-Сығанаки өз үлестерін қосқан. Алайда Сунақ-Атаның діни қызметі мен қаланың Сығанақ немесе Сугнақ атауы жайлы мәселелер әлі де тыңғылықты зерттеуді қажет ететін тақырып. XIV ғ. Сығанақта қыпшақ ақындары Құтып Қыпшақи мен Берке Факих Қыпшақи өмір сүрген және «Хосрау-Шырын» дастанын осы қалада Ақ Орда ханы Тыныбек пен оның әйелі Мәлике хатунға арнап жазған деген деректер бар [23; 131].

Сығанақ қаласының қазақ тарихындағы маңыздылығы өзі астанасы болған Қыпшақ хандығының қалыптасуы дамуымен байланысты. Қазақ халқының қалыптасуында қыпшақтардың орны жоғары екендігін ескерсек, қыпшақ тайпалары өмір сүрген Сыр өңіріндегі барлық қалалардың ролі арта түседі. Сығанақ қаласын ортағасырлық автор белгісіз себептерсіз «Дешті Қыпшақтың айлағы» деп атамаға керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі / Махмұт Қашқари. — Алматы: Хант, 1997. — Т.1. — 592 б.
- 2 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. — Т. 2. / В.В. Бартольд. — М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1965. — 1020 с.
- 3 Материалы по истории туркмен и Туркмении VII–XV вв. Арабские и персидские источники. — Т. 1. — М.; Л.: АН СССР, 1939. — 612 с.
- 4 Киракос Гандзакечи. История Армении / пер. с древнеарм.; предисл. и коммент. Л.А. Ханларян / Киракос Гандзакечи. — М.: Наука, 1976. — 360 с.
- 5 Археологические исследования объекта историко-культурного наследия. Средневековое городище Сыганак (промежуточный): отчет о НИР / МКИИ РК. — Туркестан, 2012. — 145 с.
- 6 Извлечения из письменных источников о средневековых городах Сауран и Сыганак / сост. М. Елеуов. — Туркестан, 2005. — 228 с.
- 7 Бурнашева Р.З. Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV–XVIII вв. / Р.З. Бурнашева. — Туркестан: Типография Междунар. казах.-турец. ун-та им. Х.А.Ясауи, 2006. — 255 с.
- 8 Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. Михман-наме-йи Бухара («Записки бухарского гостя») / пер. с перс. Р.П. Джалиловой; — М.: Гл. ред. вост. лит. изд-ва «Наука», 1970. — С. 55–167.
- 9 Zholdasbaev S. The Medieval Town of Kazakhstan / S. Zholdasbaev, M. Aldabergenova // Asian Social Science. — Published by Canadian Center of Science and Education, 2013. — Vol. 9, No. 5. — P. 73–82.
- 10 Материалы по истории Казахских ханств XV–XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / сост. С.К. Ибрагимов, Н.Н. Мингулов, К.А. Пищулина, В.П. Юдин. — Алма-Ата: Наука, 1969. — 650 с.
- 11 2009 ж. Ортағасырлық Сыганак қаласында жүргізілген ғылыми жобаның жылғы (аралық) есебі: ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің 2009–2011 жылдарға жариялаған мемлекеттік «Мәдени мұра» гранты бойынша Мәдениет және ақпарат саласындағы қолданбалы ғылыми зерттеулер бағдарламасы аясында орындалған. — Түркістан, 2009. — 61 б.
- 12 Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана. В IX т. — Т. 3. Сочинения / В.В. Бартольд. — М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1965. — 713 с.
- 13 Жолдасбаев С. Ортағасырлық Сыганак қаласы (X–XVIII ғғ.) / С. Жолдасбаев. — Түркістан, 2010. — 224 б.
- 14 Веселовский Н.И. Рукопись «Описание развалин древних городов по дороге из Казалы в Ташкент» / Н.И.Веселовский. Ф. № 111 Опись № 1. Ед. хр. — № 243. — 58 с.
- 15 Смирнов Е. Древности на среднем и нижнем течении реки Сырдарья. ПТКЛА (1896–1897) / Е. Смирнов. — Ташкент, 1897. — Т. 2. — С. 1–14.
- 16 Каллаур В.А. Древние города Саганакъ (Сунакъ), Ашнасъ или Эшнасъ (Асанасъ) и др. в Перовском уезде, разрушенные Чингисханом в 1219 году. ПТКЛА (1899–1900) / В.А. Каллаур. — Т. 5. — Ташкент, 1900. — С. 6–16.
- 17 Якубовский А.Ю. Развалины Сыгнака (Сугнака). Сообщения Государственной академии материальной культуры / А.Ю. Якубовский. — Т. 2. — Л., 1929. — С. 123–159.
- 18 Бернштам А.Н. Проблема древней истории и этногенеза Южного Казахстана / А.Н. Бернштам // Известия АН Казахской ССР. Сер. Археология. — 1949. — № 67(2). — С. 59–99.
- 19 Агеева Е.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана / Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич // ТИИАЭ АН КазССР. — Т. 5. — Алма-Ата: Изд-во АН Казахской ССР, 1958. — 215 с.
- 20 Бартольд В.В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В.В. Бартольд // Сочинения. — Т. 5. — М.: Наука; Гл. ред. вост. лит., 1968. — 757 с.
- 21 2010 ж. Ортағасырлық Сыганак қаласында жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі (аралық есеп): ҚР Мәдениет министрлігінің мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2009–2011 жж. арналған Мәдениет саласындағы қолданбалы зерттеулер аясында орындалған. — Түркістан, 2010. — 107 б.
- 22 2011 ж. Ортағасырлық Сыганак қаласында жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстарының есебі (аралық есеп): ҚР Мәдениет министрлігінің мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2009–2011 жж. арналған Мәдениет саласындағы қолданбалы зерттеулер аясында орындалған. — Түркістан, 2011. — 133 б.
- 23 Қазақстан тарихы. — Т. 2. — Алматы, 1998. — 303 б.
- 24 Дербісәлиев Ә. Қазақ даласының жұлдыздары / Ә. Дербісәлиев. — Алматы, 1995. — 164 б.

М.К. Алдабергенова, Ф. Максуд, М. Рустамбекова, Г.А. Жадраева

Средневековый город Сыганак (по письменным и археологическим источникам)

В статье проанализированы письменные и археологические источники об этимологии средневекового города Сыганак, который являлся центром цивилизации, орошаемого земледелия и оседлого хозяйства, а также исторические источники о социально-экономическом, политическом развитии города Сыганак, являющегося в XI–XIII вв. столицей Кипчакского ханства, в XIV–XV вв. центром Ак-Орды, в XV–XVI вв. — Казахского ханства. Проведены экспертиза и анализ последних результатов археологических раскопок, вошедших в научный оборот, сравнение имеющихся на руках письменных и этнографических сведений, на основе чего показано восстановление исторической

истины, касающейся социально-экономического и политического положения средневековых городов. Дана классификация различным видам керамических изделий позднего средневековья. Определено влияние керамической промышленности на развитие городов, установлены товарные знаки на керамической посуде, их происхождение и структура. Исследованы казахские традиционные ремесла, уровень их развития в городах, архитектурные памятники, дана их характеристика; конкретизированы сведения об ирригационных системах. Дан научный прогноз касательно факторов, повлиявших на социальное развитие городов, изменений в интерьере жилых домов, этнической структуры городских жителей.

Ключевые слова: город Сыганак, археологические источники, письменные источники.

M.K. Aldabergenova, F. Maqsud, M. Rustambekova, G.A. Zhadrayeva

The medieval city Syganak (according to written and archaeological sources)

This article analyzes written and archaeological sources about the etymology of the medieval city of Syganak, which was the center of civilization, irrigated agriculture and settled economy. Historical sources about the socio-economic and political development of the city of Syganak, which is the 11th-13th centuries, are also analyzed. the capital of the Kipchak Khanate, the 14th-15th centuries. center of Ak-Orda, XV-XVI centuries. Kazakh Khanate. Examination and analysis of the latest results of archaeological excavations included in the scientific circulation, comparison of the written and ethnographic information in their hands, on the basis of which - the restoration of historical truth regarding the socio-economic and political situation of medieval cities. A classification is given for various types of pottery of the late Middle Ages. The influence of the ceramic industry on the development of cities has been determined; trademarks have been established on ceramic ware, their origin and structure; Kazakh traditional handicrafts, their level of development in cities, architectural monuments were investigated, characteristics were given, information on irrigation systems was specified; A scientific forecast is given regarding the factors that influenced the social development of cities, changes in the interior of residential buildings, and the ethnic structure of urban residents.

Keywords: Syganak city, archaeological sources, written sources.

References

- 1 Kashkari, Mahmut. (1997). *Turik sozdihii [Turkish dictionary]*. (Vol. 1). Almaty: Khant [in Kazakh].
- 2 Bartol'd, V.V. (1965). *Istoriia kulturnoi zhizni Turkestana [The history of cultural life of Turkestan]*. (Vol. 1-2; Vol. 2). Moscow: Nauka; Hlavnaia redaktsiia Vostochnoi literatury [in Russian].
- 3 *Materialy po istorii turkmen i Turkmenii VII-XV vv.* (1939) Arabskie i persidskie istochniki [Arab and Persian sources]. (Vol. 1). Moscow; Leningrad: AN SSSR [in Russian].
- 4 Gandzaketsi, Kirakos. (1976). *Istoriia Armenii [History of Armenia]*. (L.A. Khanlaryan, Trans.). Moscow: Nauka [in Russian].
- 5 Arkheolohicheskie issledovaniia obekta istoriko-kulturnoho naslediia. Srednevekovoe horodishche Syhanak (promezhutochnyi) (2012) [Archaeological research of the object of historical and cultural heritage. The medieval settlement Syhanak (intermediate)]. Turkestan, Research Report [in Russian].
- 6 Yeleuov, M. (2005). Izvlecheniia iz pismennykh istochnikov o srednevekovykh horodakh Sauran i Syhanak [Extracts from written sources about the medieval cities of Sauran and Syhanak]. Turkestan [in Russian].
- 7 Burnasheva, R.Z. (2006). *Denezhnoe obrashchenie v horodakh Yuzhnoho Kazakhstana v XV-XVIII vv. [Money circulation in the cities of South Kazakhstan in the XV-XVIII centuries]*. Turkestan: Tipohrafiia Mezhdunarodnoho kazakhsko-turetskoho univerviteta imeni Kh.A. Yasau [in Russian].
- 8 Fazlallakh ibn Ruzbikhan Isfakhani (1970). Mikhman-name-yi Bukhara («Zapiski bukharskoho hostia») [Mihman-name-yi Bukhara («Notes of the Bukhara Guest»)]. (R.P. Dzhailovoy, Trans). Moscow: Hlavnaia redaktsiia vostochnoi literatury izdatelstva «Nauka» [in Russian].
- 9 Zholdasbaev, S., & Aldabergenova, M. (2013). The Medieval Town of Kazakhstan. Asian Social Science. Publ. by Canadian Center of Science and Education, Vol. 9, 5, 73-82.
- 10 Ibragimov, S.K., Mingulov, N.N., Pishchulina, K.A., & Yudin, V.P. (1969). Materialy po istorii Kazakhskikh khanstv XV-XVIII vekov (Iz vlecheniia iz persidskikh i tiurkskikh sochinenii) [Materials on the history of the Kazakh Khanates of the XV-XVIII centuries (Extracts from Persian and Turkic works)]. Alma-Ata: Nauka [in Russian].
- 11 2009 zhyly Ortahasyrlyk Syhanak kalasynda zhurhizilhen hylymi zhobanyan zhylyhy (aralyk) esebi: KR Madeniet zhane akparat ministrlihinin 2009-2011 zhyldarha zhariialahan memlekettik «Madeni mura» hranty boiynsha Madeniet zhane akparat salasyndahy koldanbaly hylymi zertteuler bahdarlamasy aiasynda oryndalhan [Report for the year (interim) of the scientific project in the medieval town of Syhanak in 2009: It was carried out within the program of applied research in the field of culture and information on the state grant «Cultural heritage», published by the Ministry of culture and information of Kazakhstan for 2009-2011 (2009)]. Turkestan [in Kazakh].

- 12 Bartol'd, V.V. (1965). *K istorii orosheniia Turkestana [To history of irrigation of Turkestan]*. (Vol. 1-9; Vol. 3). Moscow: Nauka; Hlavnaia redaktsiia vostochnoi literatury [in Russian].
- 13 Zholdasbayev, S. (2010). *Ortahasyrlyk Syhanak kalasy (XV–XVIII hh.) [Medieval Syzganak city (XV–XVIII cc.)]*. Turkestan [in Kazakh].
- 14 Veselovskiy, N.I. *Opisanie razvalin drevnikh horodov po dorozhe iz Kazaly v Tashkent [Description of the ruins of ancient cities on the way from Casala to Tashkent]*. *Manuscript*. [in Russian].
- 15 Smirnov, Ye. (1897). *Drevnosti na srednem i nizhnem techenii reki Syrdari. PTKLA (1896–1897) [Antiquities on the middle and lower reaches of the Syr Darya river. Protocols of the Turkestan Circle of Archeology Lovers (1896–1897)]*. (Vol. 2). Tashkent [in Russian].
- 16 Kallaur, V.A. (1900). *Drevnie horoda Sahanak (Sunak), Ashnas ili Eshnas (Asanas) i druhie v Perovskom uezde, razrushennye Chinhiskhanom v 1219 roku. PTKLA (1899–1900) [Ancient cities of Saganak (Sunak), Ashnas or Eshnas (Asanas) and others in Perovsky district, destroyed by Genghis Khan in 1219. Protocols of the Turkestan Circle of Archeology Lovers (1899–1900)]*. (Vol. 5). Tashkent [in Russian].
- 17 Yakubovskiy, A.Yu. (1929). *Razvaliny Syhnaka (Suhnaka). Soobshcheniia Hosudarstvennoi akademii materialnoi kultury [Ruins of Sygnak (Sugnak). Messages of the State Academy of Material Culture]*. (Vo. 2). Leningrad [in Russian].
- 18 Bernshtam, A.N. (1949). *Problema drevnei istorii i etnogeneza Yuzhnogo Kazakhstana [The problem of ancient history and ethnogenesis of South Kazakhstan]*. *Izvestiia AN Kazakhskoi SSR. Seriya Arkeologhiia – News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archeology Series, 67(2), 59–99* [in Russian].
- 19 Ageyeva, Ye.I., & Patsevich, G.I. (1958). *Iz istorii osedlykh poselenii i horodov Yuzhnogo Kazakhstana [From the history of sedentary settlements and cities of South Kazakhstan]*. TIIAE AN KazSSR, Vol. 5. Alma-Ata: Izdatelstvo Akademii nauk Kazakhskoi SSSR [in Russian].
- 20 Bartol'd, V.V. (1968). *Raboty po istorii i filologii tiurkskikh i monhol'skikh narodov [Works on the history and philology of the Turkic and Mongolian peoples]*. *Sochineniia*, Vol. 5. Moscow: Nauka; Hlavnaia redaktsiia vostochnoi literatury [in Russian].
- 21 2010 zhyly Ortahasyrlyk Syhanak kalasynda zhyrhizilhen hylymi-zertteu zhumystarynyn esebi (aralyk esep): KR Madeniet ministrlihinin memlekettik «Madeni mura» bahdarlamasy boiynsha 2009–2011 zhzh. arnalhan Madeniet salasyndahy koldanbaly zertteuler aiasynda oryndalhan (2010) [Report on the conducted research works (interim report) in 2010 in the medieval city of Syganak: under the state program «Cultural heritage» of the Ministry of culture of the Republic of Kazakhstan in 2009–2011 in the framework of applied research in the field of Culture]. Turkestan [in Kazakh].
- 22 2011 zhyly Ortahasyrlyk Syhanak kalasynda zhurhizilhen hylymi-zertteu zhumystarynyn esebi (aralyk esep): KR Madeniet ministrlihinin memleketik «Madeni mura» bahdarlamasy boiynsha 2009–2011 zhzh. arnalhan Madeniet salasyndahy koldanbaly zertteuler aiasynda oryndalhan (2011) [Report on the conducted research works (interim report) in 2011 in the medieval city of Syganak: under the state program «Cultural heritage» of the Ministry of culture of the Republic of Kazakhstan in 2009–2011 in the framework of applied research in the field of Culture]. Turkestan [in Kazakh].
- 23 Kazakstan tarikhy (1998) [History of Kazakhstan]. (Vol. 2). Almaty [in Kazakh].
- 24 Derbisäliev, Ä. (1995). *Kazak dalasynyn zhuldyzdary [Stars street of Kazakh]*. Almaty [in Kazakh].

Z.G. Saktaganova, G.A. Mukhataeva

*Ye.A. Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: zauresh63@mail.ru)*

Women of Central Kazakhstan during the Great Patriotic War

The article is dedicated to the issue of participation of women of Central Kazakhstan at the fronts of Great Patriotic War. An analysis of Kazakhstani historiography shows that there is still no accurate data on the number of Kazakhstani women mobilized to the front (neither in the republic, nor in the regions of Kazakhstan). The article notes that in the USSR at the front in different periods of the War from 600 thousand to 1 million women fought, and the often repeated figure of 5183 of Kazakhstani women called up to the front requires clarification. Since the beginning of the Great Patriotic War, tens of thousands of women wrote applications together with men in the military registration and enlistment offices of KazSSR, they accounted for 40 % of the total number of volunteers. This article on the materials of Kazakhstan archival documents tells the stories of the participation of women of Kazakhstan on the fronts of the Great Patriotic War. Fragments of fates and stories of the participation of Kazakhstani women and girls in the war are tracked.

Keywords: the Great Patriotic War, history of Central Kazakhstan, women's histories, Soviet women, women warriors.

From the first days of the War, the whole country defended their Fatherland and hundreds of thousands of people of Kazakhstan went to the front. Warriors from Central Kazakhstan defended Moscow, Leningrad, Stalingrad, participated in the Battle of Kursk, liberated Ukraine, Moldova, Romania, Hungary, Austria, Czechoslovakia. The 72nd Krasnograd Red Banner Rifle, 387th Perekop Rifle and 310th Novgorod Rifle Division were formed in the region. The 72nd Krasnograd Red Banner Rifle Division was formed as the 29th Infantry Division from the mobilized residents of Karaganda and Akmola regions at the end of 1941–1942 and participated in the 64th Army in defensive battles near Stalingrad, in the Battle of Kursk, in the battles for Kharkov and others. The 387th Perekop Infantry Division was formed in August-September 1941, also from mobilized Karaganda and Akmola regions and entered the composition of the 61st Army Reserve. Fought on the Bryansk front, near Moscow, on the Stalingrad direction, liberated Sevastopol, participated in the capture of Bucharest. Residents of Karaganda, Akmola, Kostanay, Turgai and Dzhezkazgan regions were called up in the 310th Novgorod Order of Lenin, the Red Banner Rifle Division in the summer of 1941 [1; 143, 144].

The women of Central Kazakhstan, together with men, children and old men, carried all the burdens of the Great War on their shoulders; they wrote many glorious pages in the annals of War. But it is rather difficult to track the exact number of people mobilized to the front from archival materials of Central Kazakhstan, since from the first months of the war the number of soldiers mobilized was encoded in the documents of the military registration and enlistment offices. Let us cite the following data on the published «Book of Memory: Karaganda Region». The preparation of the book began in 1989, and the initiative group created by professional historians, War and labor veterans worked for almost 5 years. The work was quite complex, as the archives of the military offices did not save the necessary data. Archivists, the public, and young people were involved in this work. Six search teams were sent to the western regions of the former USSR, where battles were fought; 3 search teams worked in the Central Archive of the Ministry of Defense, search teams worked in the archives of district bureau, collected materials bit by bit in personal conversations with front-line soldiers and their families, etc. These searches allowed to establish the fate of more than 4,000 soldiers, to find their place of death and burial, which were previously considered missing. But as the authors of the book themselves point out, the fate of not all the soldiers was restored [2; 8]. Volume 1 of this 3-volume work shows that Karaganda region sent about 45,000 people to the front [2; 23]. But in this work, materials were collected and data about our countrymen were studied within the territorial framework of the Karaganda region of the 1994 sample (front-line soldiers of Zhezkazgan region were out of sight). «The Book of Memory of Kazakhstan: Bozdaktar», as a generalizing work throughout the republic, calls a more accurate figure — 81568 soldiers were mobilized to the front from Central Kazakhstan, including 44 956 people from Karaganda region to the front and 36612 soldiers from Zhezkazgan region (figures for this area are given

on mobilization from January 1, 1938 to January 1, 1946). These data indicate that in Karaganda region (without the southern regions that were part of Zhezkazgan region) from June 22, 1941, that is, from the beginning of the War until December 31, 1941, 9776 people were mobilized, for 1942 the number of those mobilized was 9294; for 1944 — 5609; 1945 — 2306 people. Thus, the number of mobilized soldiers to the front from June 22, 1941 to the end of 1945 made up these data of 44 956 people [3; 271].

According to the materials of the encyclopedia «Karaganda. Karaganda region» this figure is again specified 59 935 people from our region joined to the fighting army [3; 35]. Thus, if we compare the available data, then from Central Kazakhstan there were 96547 people at the fronts. Documents from the funds of the State Archive of Karaganda Region (SAKR) indicate that by the end of 1941 more than 25 thousand of applications had been filed with the military commissariats of Karaganda Region, 10 thousand of which belonged to girls and women [4; 67]. In August 1941, the Lenin City Military Commissariat of Karaganda Region received applications «to voluntarily serve in the Red Army and send to the front: middle beginning composition — 6 people; junior early composition — 9 people; ordinary composition — 320; not liable for military service — 146; female — 125 people» [5; 71].

The heroism of Soviet women surprised not only their contemporaries, it still admires us. In the USSR, at the front during different periods of the War, from 600 thousand to 1 million women fought, in the Kazakh SSR 5183 of Kazakhstani women were called up to the front [6; 73, 7; 450], this often repeated figure requires clarification. In the information on the number of military reserve and recruits drafted into the Red Army from the beginning of the Patriotic War to May 1, 1945, the category of mobilized women-sergeants and women-soldiers was calculated at 5250 people from the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan, 112 of them in Karaganda region [8]. We pay attention to the fact that these data include only the women-sergeants and soldiers, but there were women-officers, whose numbers were not included in the general data, and these data require clarification and verification. In fact, every third person who submitted an application to the front in Central Kazakhstan region are girls and women. Every fifth person who submitted an application to the front at the Lenin military registration and enlistment office of Karaganda is a girl and a woman. In May 1942, 50 girls from Karaganda who fought on different fronts of the Great Patriotic War left for the front. Basically, they were graduates of secondary school No. 1 in Karaganda who expressed a desire to protect their homeland. At the same time, 30 girl volunteers went to the front from Balkhash. Not all of them returned from the fronts of the World War II. Unfortunately, there is still no complete data on the deaths of girls and women, both in the republic as a whole and in the regions. Therefore, let us give general data on the loss of human resources. In the materials of the military registration and enlistment office of SAKR region, as already noted, it is difficult to systematically track the process of mobilization in Karaganda region by months or years. The vast majority of statistical materials are encrypted with special codes, which makes it impossible to read them. However, the available archival documents allow us to continue to study the Great Patriotic War and the contribution of our countrymen, including women, to the Great Victory. The data, indicated in various sources, diverge with the clarification of information and lists of the death toll is increasing. The following figures are given in the encyclopedia on Karaganda region: 1267 people of Karaganda were killed in the battles near Moscow, 1949 — during the defense of Leningrad, 2187 — in Stalingrad, 1405 — in the Battle of Kursk, 6869 — for the liberation of Ukraine, 688 — for Belarus, Baltic — 823, Eastern Europe — 934, in battles for Berlin — 375 soldiers, in battles with the Japanese army — 39 people. So, the general data is 16 536 people [9; 36].

According to the materials of the republican «Books of memory. Bozdaktar» the total losses of Central Kazakhstan amounted to 27,532 soldiers, of whom from Karaganda region — 17,240 fighters, in Zhezkazgan War — 10,292 people [3; 272]. The memory book for Karaganda region (according to information known before 1998) gives the number of people killed at the fronts of the Great Patriotic War — 17,679 people (without the former Zhezkazgan region), of which 15 are women [2; 12, 13]. Published in 2015, a new Book of memory «Yer yesimi — yel yesinde. Yestelik kitaby» with the names of the dead residents of Karaganda, included the names of 1148 people, based on the new found information [10]. Moreover, in the preface of this book it is indicated that the above list is not exhaustive, complete and final, as new names appear, the lists will be supplemented. In total, the death toll according to today's, not yet fully clarified, information was 28,680 people. In the encyclopedia on Karaganda region for 2008, it is noted that every fourth Karaganda resident gave his life in battles for the Motherland [8]. These data should be clarified. Based on the latest available data from 81568 of our countrymen who went to the front, almost 28,680 people died; this means that every third front-line soldier who left the War from Central Kazakhstan perished.

Among the front-line soldiers of Central Kazakhstan region there are 34 Heroes of the Soviet Union: 1 — a woman, Vera Zakharovna Khoruzhaya; 9 — full gentlemen of the Order of Glory, more than 6,600 people were awarded orders and medals for courage and heroism shown on the battlefields of the Great Patriotic War [9; 70].

To analyze the losses in Central Kazakhstan during the Great Patriotic War, let us turn to the most complete and generalizing work — the republican book of memory «Bozdaktar». Despite the fact that this publication is almost 20 years old, today it is more complete for the participants of the War of 1941-1945 Republican edition. The irretrievable loss of people from Karaganda region (these data are from the Republican Book of Memory — 27,532 dead): 16560 were killed in the battle, 1,479 people died in hospitals from wounds and diseases; 91 people died in captivity or did not return from captivity; 9402 — missing [3; 272]. The irretrievable losses of soldiers of Central Kazakhstan amounted to years: in 1941 — 4966 people; in 1942 — 7119; in 1943, 7,491; in 1944 — 4623; in 1945 — 3333 warriors [3; 273]. The peak of Karaganda's casualties fell on 1942 (7119 people) and 1943 (7491 people), moreover, despite the fact that the War in 1941 took away from the peaceful life of Soviet people only six months, and the War months were 6 months and 9 days, the maximum losses (4966 people) fell on these worst six months of War. Only in the first six months of the War, from June 22 to December 30, 1941, losses accounted for almost one-fifth (18 %) of the total death toll (more than in 1944), in 1942 — 26 %, and in 1943 — 27 %. It is obvious that the mobilized fighters and volunteers from Central Kazakhstan found themselves in the thick of the War. The losses are significant in the remaining years, in 1945, on 9 May, the Patriotic War ended, the losses for 4 months of 1945 (3333 people) were slightly less than the annual losses in 1944 (4,623 soldiers), which also indicates the participation of Karaganda in the most «Hot» points of the wartime pores already in the period of the liberation of the USSR and other territories from fascist invaders.

In Table 1, we can track the number of mobilized and losses by nationality in Karaganda region.

Table 1

**Irretrievable losses of the population of Karaganda region
(in the territorial boundaries of the War years) during the War years [3; 274–275]**

Nationality	The number of residents in the area on 01/01/1941, people	Called up to the army		Irretrievable losses among called up	
		people	%	people	%
Kazakhs	85 829	17 863	20	11250	63
Russians	100 137	17 987	17,9	11278	62,7
Ukrainians	58 562	2 186	3,7	2115	96,7
Tatars	5 503	1 243	22,6	286	23
Uzbeks	1 880	252	13,4	36	14,3
Others	71 090	5 431	7,6	2567	47,3

According to the data of Table 1, it can be seen that the total number of mobilized soldiers from our region to the front, the maximum percentage was Tatars and Kazakhs — 22.6 and 20 %, respectively. However, it is necessary to bear in mind that a certain part of the population of Karaganda region were special settlers (mainly Slavic ethnic groups) who were not mobilized to the front. Of those mobilized soldiers in the region, Ukrainians suffered the most significant losses — 96.7 % of the total number of those mobilized, Kazakhs — 63 % and Russians — 62.7 %. If we compare these data with the data for the USSR as a whole, then it should be noted that Kazakhs made up 1.5 % of all Soviet soldiers who died and were only five people away: Russians (5,747.1 thousand died or 66.3 % of the total), Ukrainians (respectively 1 376.5 thousand and 15.4 %), Belarusians (251.4 thousand and 2.9 %), Tatars (183.3 thousand and 2.2 %) and Jews (138.7 thousand and 1.6 %) [3; 282]. In Central Kazakhstan, the biggest losses are representatives of exactly three ethnic groups — Ukrainians, Kazakhs and Russians.

The data of the Book of Memory allows to track and loss by age of mobilized soldiers of Karaganda region (in the territorial boundaries of the war years).

The irretrievable loss of people of Karaganda region by year [3; 274, 275]

Year of birth	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898
Called up	44	51	54	115	142	179	277	342	366
Died,	5	7	8	14	17	38	46	124	154
%	11,4	13,7	14,8	12,2	12	21,2	16,6	36,3	42

1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
399	602	539	636	1053	852	1060	978	849	869
103	240	255	410	475	479	510	525	530	525
25,8	39,8	47,3	64,5	45,1	56,2	48,1	53,7	62,5	60,4

Year of birth	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917
Called up	961	973	1346	1194	1119	1870	1647	1524	2147
Died,	513	673	460	853	646	799	648	667	649
%	53,4	69,2	34,2	71,4	57,7	42,7	39,3	43,8	30,2

1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927
2224	2216	2391	2459	2647	2885	2245	2648	2211	849
700	552	712	693	962	1109	989	801	319	30
31,5	25	30	28,2	36,3	38,4	44	30,2	14,4	3,5

The Tables were based on the reports of the working group of the regional Book of Memory of Karaganda region. An analysis of these data suggests that a total of 38 ages of people from Karaganda were mobilized. 17-27-year-old soldiers prevailed, with the largest number of people mobilized in 1923, then in 1925 and 1922. The maximum number of casualties was in groups of Karaganda warriors, whose age during the War years was approximately 29-39 years old. So, if among the soldiers of 1890-1894 year of birth, the death toll was 11.4-14.8 %; 1895-1896 — 16.6-21.2 %; then the losses among younger groups increased sharply: 1897 — 36.3 %; 1898 — 42 %; 1899 — 25.8 %; 1900 — 39.8 %; 1901 — 47.3 %; 1902 — 64.4 %; 1903 — 45.1 %; 1904 — 56.2 %; 1905 — 48.1 %. The maximum losses fall to groups born in 1902 — 64.5 %; Born in 1907 — 62.5 %; 1908 — 60.4 %; Born in 1910 — 69.2 % and 1912 — losses amounted to 71.4 %. It was the group of Karaganda military servicemen who were 29 years old in the first year of the War, in 1941, with the maximum casualties, the next group of casualties is 31–34 year old soldiers.

Currently, Karaganda region also includes the territory of the former Zhezkazgan region. Analysis of the quantitative and qualitative characteristics of the front-line soldiers from Zhezkazgan region was given in the book by V. Yurk and T. Allaniyazov, consider the data from their work [11]. The total number mobilized to the front by the military registration and enlistment offices (Zhezdinsky and Ulytau and Zhezkazgan) was about 12 thousand people. The total number of dead and missing in the region was 3,071 people, which means that every fourth Zhezkazgan warrior did not return home from the battlefields. The vast majority of these numbers were Kazakhs, then Russians, Ukrainians, Belarusians, Tatars, and other nationalities [11; 32]. The analysis of the information given by the authors makes it possible to see the dynamics of losses on the fronts by year: 1941 — 96 people; 1942 — 893 people; 1943 — 876 people; 1944 — 554 people and 1945 — 248 dead soldiers. A total of 2667 people (figures are based on the Book of Memory). The peak of deaths occurred in 1942–1943 [11; 33].

Total losses are not calculated only by those killed on the war fronts; to these data add indirect losses — this is a decrease in the birth rate and an increase in the death rate. Decline in the birth rate was typical for the whole republic, in Karaganda region losses as a result of the decline in the birth rate were 36,836 people; mortality in the republic increased only in two regions: Karaganda — the maximum in the republic — by 289 people on average per year of war compared to the peaceful 1940 and Mangystau — by 130 people [3; 284].

The general data of the mobilized Karaganda residents do not fix the sex composition of the front-line soldiers. Unfortunately, to date, it is impossible to give exact figures about women participating in combat battles, just as it is impossible to cite data on the number of dead women from Central Kazakhstan. During the years of the Great Patriotic War, 8594 Karaganda residents, including 593 women, were awarded orders and medals of the Motherland for their courage and bravery. To identify female casualties during the World War II, we analyzed lists of participants in the War from the «Book of Memory. Bozdaktar Karaganda re-

gion. Vol.1, 2 and 3» [2, 12, 13]. According to them, it was noted that for the entire period of the War only 17,679 people had died, including 15 women in the battles for the defense of Leningrad, in the battle for Moscow, for the Dnieper, the liberation of the Soviet Baltic states, the liberation of the countries of south-eastern Europe. Consider the data in more detail.

In the initial period of the War (1941–1942), 1105 people died from Karaganda: 4 of them are women: Gryazneva Nadezhda Grigoriyevna, a private soldier born in Manchuria, was called up by the Lenin District Military Committee of Karaganda. She died in October 1941 [2; 70]. Levina Zinaida Markovna — Senior Medical Assistant, called up by the Kirov District Military Commissariat. She died on October 13, 1941 [2; 89]. Mokovoz Liliya Mikhailovna is called up by the Telmansky military enlistment office, she was killed on May 17, 1942 [2; 94]. Pushkar Zinaida Grigorievna — a private, a native of Zharaspay village of the Nurinsky district of Karaganda region, is called up by the Nurinsky military registration and enlistment office. She died in December 1941 [2; 103].

In the battles for defense, blockade and breaking the blockade of Leningrad, 1813 people from Karaganda region were killed, including one woman: Ekaterina Ivanovna Nechaeva, senior sergeant, cook, born in Karaganda region, called up by the Karaganda Regional Military Commissariat. She died from wounds on January 8, 1945 [8; 231]. In the battle for Moscow, 1,285 people did not return from the Karaganda participants, 2 of them were women: Konnikova Lyubov Semenovna, a junior doctor of the sanitary company, was called up by the Telman District Military Commissariat, she died on July 1, 1942 [2; 358]. Smirnova Nina Nikolaevna — an ordinary, radio operator, called up by Leninsky military enlistment office. She died on March 20, 1942 [2; 398].

Karaganda people also took part in battles: on the Karelian (Northern) front 102 people died, there were no women among them; in the Kharkov offensive operation and the battle for the Caucasus — 823 people, there are no women. In 1943-1944 1542 people died in the battle for the Dnieper and the liberation of the Donbass, among them one woman: Ivanenko Yanina Ivanovna — an ordinary, a native of the city of Novorossiysk, Krasnodar Territory, was called up by the Leninsky military enlistment office. She died from wounds on October 4, 1943 [12; 443].

In the battles for the liberation of the right-bank Ukraine and the Crimea, 672 soldiers were killed, including one woman: Tamara Ivanovna Samoukina, an ordinary soldier in military unit 41603, she was killed on April 21, 1944 [12; 603]. In the Stalingrad epic 2259 of our countrymen died, in the Oryol-Kursk battle — 1,483 people, but there were no women among the dead. In the last period of the War (autumn 1944–1945), in the period of liberation of the territories from fascist invaders, 6595 people died, 6 of them were women. Of the 812 Karaganda residents who died in the battles of the liberation of the Soviet Baltic, 3 women are listed: Vlasova Veronika Nikolaevna — a sergeant, air gunner, 694 assault air regiment of 261 mixed air divisions, is intended by the Lenin District Military Commissariat, she died on October 21, 1944 in the Baltic States while performing a combat mission [13; 82]; Tatarova Alexandra Vasilyevna — a private telegraph operator of the 49th branch of the communications regiment, a native of the city of Karkaralinsk, Karaganda region, was called up on March 23, 1943 by the Stalin military enlistment office, she died on January 16, 1945 [12; 131]; Utkova Iraida Ivanovna — a Private Senior Military Officer 42 OI PDD, a native of Karaganda region, called up by the Karaganda Regional Military Commissariat, she died from wounds on April 6, 1945 in SME-356 [12; 135]. One woman out of 908 dead Karaganda residents lost their lives for the liberation of the countries of southeastern Europe: Makarova Vera Ivanovna — a soldier, called for by Lenin district military commander, she died on April 26, 1944 [13; 193].

The names of other 3225 people whose dates of death are known are entered in the Book of Memory, but the burial place is not known, it is not known where and in what battles they died; among them 2 women: Genina Maria Mikhailovna — a soldier, a native of the village of Alexandrovka, Tambov region, is called up by the Telmanskoye military enlistment office. She died in October 1942 [13; 319]. Kudrenko Maria Vladimirovna — a native of Omsk region, called up by the Karaganda Regional Military Commissariat. She died in September 1945 [13; 370]. In the Belarusian offensive operation (601 Karaganda people were killed), the Berlin operation (324 soldiers), in the War with Japan (38 dead), Karaganda women were not listed among these losses. In the additional lists, other 671 names of the dead are noted, but there are no women among them.

The women who died in the first period of the War were predominantly from 1906–1912 of birth, the men were from 29 to 35 years old in the year of death; the girls who died in the following years were even younger. They were between 22 and 25 years old. Unfortunately, this is far from incomplete information that we have.

The Great Patriotic War and the participation of Kazakhstan people in it seems to be a sufficiently studied topic, but the problem of women's participation in the War in Kazakhstan historiography has not yet been developed. Women's military history, the problems of women's military everyday life was out of sight of Kazakhstan historians. The phenomenon of women's participation in the War is already complex due to the peculiarities of female psychology, and therefore, its perception of front-line reality. Investigating the female theme during the War years, the authors often write that our consciousness calmly perceives a woman with a telephony operator, radio operator, signalers, doctor or nurse, cook, etc., that is, those professions that are not related to the need to kill. But a woman — a pilot, sniper, gunner, submachine gunner, anti-aircraft gunner, tankman, paratrooper — this is something else, unusual for this category. And these are problems requiring separate and special research. «Women's memory covers the mainland of human feelings in the War that usually eludes male attention», emphasizes the author S. Aleksievich of the book «The War has a non-female face»: «A woman felt stronger than the War's overload — physical and moral, she endured more difficultly» male «life of War» [14].

Before being sent to the front, women were trained, for example, at the initiative of the Komsomol Central Committee in 1942, Komsomol-youth subdivisions were created in the Vseobuch system, including girls. They studied the specialty of mortar gunners, machine gunners, archers, snipers, signalers, etc. During the years of the Patriotic War, more than 222 thousand women fighters-specialists were trained in Vseobuch on-the-job units, including 6097 mortar gunners, 4522 machine gunners, 7796 light machine gunners, 15,290 gunmen-gunners, 102,333 gunners-snipers, 49,509 communications clerks of all specialties. A deeper study of military affairs was conducted in military schools, spare parts, courses. Pilots, tank crews, signalers, scouts, political workers, etc. were trained there. During the War years, 2,484 women and girls mastered sniper skills only in sniper courses and in schools that were part of Vseobuch. The central women's school of sniper training gave the front 1061 snipers and 407 sniper training instructors, who in turn prepared thousands of masters with super-marks [15]. In total, women served in large numbers in the Red Army, both voluntarily and upon conscription. There was a mass of purely female units and subunits (anti-aircraft, aviation, etc.). Many women and girls served in rifle units and subunits as snipers, machine gunners, mortar gunners, etc. Many of them commanded calculations, squads and platoons, companies and battalions.

Since May 1942, 50 volunteer girls from Karaganda fought on different fronts of the Great Patriotic War. Basically, they were graduates of Karaganda High School No. 1, who expressed a desire to protect their homeland. The girls were sent to the Volsk aviation school not far from Saratov, where they trained junior aviation specialists: engine mechanics and equipment technicians, gunsmiths and radio operators, aircraft technicians. We worked on an abbreviated program for 12 hours a day and another 2 hours of self-training. For several months, the girls acquired the necessary skills: they learned how to load the 37-mm Schwak cannon, machine guns of the Yak fighter, then they were sent to the front in military aviation [16; 105].

Graduates were distributed on fronts, divisions, regiments. All of them were sent to the flight units, where, at the end of the courses, the junior technical staff worked as motorists and in the repair of weapons. Among Karaganda volunteer girls trained before being sent to the front were Rakhila Yeralina, Dameli Zhakeyeva, Lyubov Vasina-Tsaplina, Kseniya Gorbunova, Raisa Kuzmenko-Kutischeva, Taisiya Lytzar, Nadezhda Borisova-Bolshakova, Agrippina and Yelena Anischyenko, Anna Korniyenko, Yevdokiya Sadmanova, Mariya Ososkova, Mariya Zuyeva, Valya Zyryenkova, Valya Sviridova, Anna Kliyentova, Mariya Zhuravlyova, Pelageya Gabich, Anastasiya Sgrabilova, Anna Golubeva, Lyubov Tsybina, Elena Yakhnova, Nina Ivlyova and others. Their names can be found in the lists of the personnel of the Stalingrad, Kalinin, North-Western, Belorussian, Ukrainian fronts, and some have ended their service in the liberated territory of Germany. During the World War II, there were tankers among the girls. For the first time, an article about the tank crew of the Kazakh girls from Karaganda region appeared in the regional newspaper «Sovetsk Karaganda» on August 22, 1944. In 1944, the fighter Topatay Zhunusov admirably wrote about them in the regional newspaper, his army post office number was 28054 - O [17]. Zhamal Baitasova, a female tanker, junior sergeant, distinguished in the battles for the liberation of Soviet Lithuania. Participating in the breakthrough of the German defense, she destroyed several fascists' bunkers and pillboxes. The following female tankers from Karaganda region became a living legend: Zhamal Baytasova, Kulken Tokbergenova, Kulzhamilya Talkanbayeva and Zhamilya Beysenbayeva. There are a lot of fighting feats performed by the women, due to the efforts of Kulzhamilya Talkanbayeva only, five enemy's firing points were destroyed in one battle. Zhamilya Beysenbayeva, machine gunner and radio operator, distinguished in the battle of one of the tank units. The female tanker Kulken Tokbergenova [18; p.167] performed heroism in the battles.

The unique fate and military biography of the translator Seraphima Grigoryevna Ponomaryova, who was awarded the Order of the Patriotic War of the I and II degree, with the medals «For the Capture of Berlin» and «For the Liberation of Berlin». Seraphim, a sophomore at the Moscow Institute of International Relations, was called to the front in 1944, Soviet troops approached Berlin and urgently needed translators. Serafima Grigoryevna worked at the headquarters of Marshal Zhukov, translated at the Nurnberg Trials, the Potsdam Conference. Victory Day met in Frankfurt, and then another eight years worked in Berlin [19; 3].

One of the famous women who lived and worked in Central Kazakhstan is a Hero of the Soviet Union, Vera Zakharovna Khoruzhaya. Balkhash people consider her their hero. From the first days of the Great Patriotic War and until the day of death, Vera Khoruzhaya fought in a partisan detachment and was transferred across the front line to Vitebsk. On November 13, 1942, Vera Khoruzhaya was arrested and shot by the Nazis in the city of Vitebsk. The title of Hero of the Soviet Union, Vera Khoruzhaya, was posthumously awarded on May 17, 1960. The film «Letters to Immortality», the 2nd symphony of the composer Kim Tesakov, was devoted to life and exploits; her name is immortalized in street names in Minsk, Balkhash, Brest, Karaganda, Bobruisk, Grodno, Bykhovsk, Pinsk, Mogilev, Gomel, Vitebsk and other cities [20; 3].

Many women of Karaganda took part in the partisan movement, in the Resistance movement. Elizaveta Vasilievna Gelfond was one of the participants in an underground organization in the city of Rovno, where her apartment served as a partisan room. In the memoirs of E.V. Gelfond, whose manuscript is kept in the Karaganda Regional Museum of Local Lore, she writes: «The first months of the occupation were very difficult for me, I had to hide from the persecution of the German authorities and to go to the nearest village to take on some work in order to feed the children». In 1944, on the instructions of the partisan detachment, organized an explosion of the fascist dining room. She was awarded government awards: the medals «Partisan of the Patriotic War», «For Military Merit», «For Victory over Germany» and commemorative medals. Vera Maksimovna Moskaleva, a partisan, was captured by the Nazis in 1944. She sat in the Auschwitz camp on death row, where political prisoners, anti-fascists, partisans, and commanders of the Red Army were held. On February 27, 1945 awarded medals «Partisan of the Patriotic War» of II degree, «For courage», «For the victory over Germany in the Great Patriotic War of 1941-1945» were released, as well as medals «Maternal fame» of I and II degrees. Galina Petrova is a prisoner of the «Grini» concentration camp. She was taken to Germany in 1943. While trying to escape, she was sent to the concentration camp «Grini» in Norway, a member of the resistance movement to fascism. After the War, until 1967 she worked as an engineer in Karaganda [21; 244].

The women of Central Kazakhstan went through the entire War from the defense of Moscow through the blockade of Leningrad, the crucible of the Battle of Stalingrad, and marched through the lands of Eastern Europe to the walls of the Reichstag in Berlin. Bravely rescuing the wounded, like Maria Malysheva, were scouts, like Rakhila Yeralina, signalers like Lyubov Nikerova, Galina Egorova and Valentina Tyurina, gunmen-radio operators Dameli Zhakeyeva, beat Maria Belikova's machine gun and the anti-aircraft gun of Evdokia Belova aptly. The lives of Soviet soldiers and officers were rescued by the physicians Rakhima Koshkumbayeva and Nina Sorokina, the nurses Gaziz Omarbaeva and Gulimzhan Karsybekova. Taisia Ponomarenko and Vera Sergeeva were always close to the fighters, Evdokia Mukhina brought welcome letters from home, Elena Minaeva served in aviation, Umit Tolkubekova and other military railway workers [22; 2]. And those who survived, told and continue to tell us about the War years, share their memories.

References

- 1 Жумашев Р.М. Город славы трудовой. Очерки истории Караганды. 1934–2014 годы / Р.М. Жумашев, З.Г. Сактаганова. — Караганда, 2014. — 480 с.
- 2 Книга памяти. Боздактар. Карагандинская область: в 3-х т. Т. 1. / Гл.ред. Р.Н. Нургалиев.—Алма-Ата: Казак энциклопедиясы, 1994. — 496 с.
- 3 Книга памяти Казахстана. Боздактар. Сводный том / сост.: П.С. Белан, Н.Едигенов. — Алма-Ата: Казахстан, 1995. — 518 с.
- 4 Караганда. Карагандинская область: Энциклопедия. — Алматы: Атамұра, 2008. — 528 с.
- 5 ГАКО. Ф.67. Оп.3. Д.175. Л.71.
- 6 Белан П.С. На всех фронтах: Казахстанцы в сражениях Великой Отечественной войны в 1941–1945 гг. / П.С. Белан. — Алматы: Гылым, 1995. — С. 336 с.
- 7 История Казахстана с древнейших времен до наших дней: в 5 т. Т. 4. / гл. ред. С.Ф. Мажитов. — Алматы: Атамұра, 2010. — 767 с.

- 8 АП РК. Ф. 708. Оп. 9. Д. 1363.
- 9 Караганда. Карагандинская область: энциклопедия / гл. ред. Р.Н. Нургалиев. — Алма-Ата, 1986. — 608 с.
- 10 Ер есімі — ел есінде. Естелік кітабы / ред. Е.М. Ағымбаев, Ж.Ж. Турсынова. — Қарағанды: Арка и К, 2015. — 360 с.
- 11 Юрк В. Жезказган в Великой Отечественной войне. 1941–1945 гг. / В. Юрк, Т. Алланиязов. — Алматы, OST-XXI век, 2005. — 61 с.
- 12 Книга памяти. Боздактар. Карагандинская область: в 3-х т. Т. 2. / гл. ред. Р.Н. Нургалиев. — Алма-Ата: Қазақ энциклопедиясы, 1995. — 624 с.
- 13 Книга памяти. Боздактар. Карагандинская область: в 3-х т. Т. 3. / гл. ред. А. Нысанбаев. — Алма-Ата: Қазақ энциклопедиясы, 1998. — 542 с.
- 14 Алексиевич С. У войны — не женское лицо [Электронный ресурс] / С. Алексиевич. — Режим доступа: <http://royallib.com/read/>
- 15 Мурманцева В.С. Советские женщины в Великой Отечественной войне / В.С. Мурманцева. — М.: Знание, 1987. — 64 с.
- 16 Лукпанов Е.С. Боевые подруги / Е.С. Лукпанов, М.С. Сембаев. — Караганда, 1995. — 140 с.
- 17 Жүнісов Т. Танкшы қазақ қыздары / Т. Жүнісов // Советтік Қарағанды. — 1944. — № 106 (2356). — 22 авг.
- 18 Абишев Г. Под знаменем Родины / Г. Абишев. — М., Военное издательство Министерства обороны СССР, 1967. — 212 с.
- 19 Моос О.И. Никогда не знать войны / О.И. Моос // Индустриальная Караганда. — 2015. — № 29. — 7 марта.
- 20 К 70-летию Победы // Индустриальная Караганда. — 2015. — №78. — 2 июня.
- 21 Темірғалиева К.Т. Ерлік даңқы мәңгі өшпейді / К.Т. Темірғалиева, Т.Т. Аршабеков. — Қарағанды: Гласир, 2010. — 267 б.
- 22 Вин В. Они были солдатами / В. Вин // Индустриальная Караганда. — 2010. — № 26. — 6 марта.

З.Г. Сактаганова, Г.А. Мухатаева

Орталық Қазақстан әйелдері Ұлы Отан соғысы жылдарында

Аталмыш зерттеудің жаңашылдығы Орталық Қазақстан тұрғындарының майдандарға қатысуы бойынша сандық көрсеткіштерді нақтылау қажеттілігімен өзекті. Қазақстандық тарихнамаға талдау бүгінгі күнге дейін әлі соғысқа аттанған қазақстандық әйелдердің (республика бойынша да, Қазақстан аймақтары бойынша да) нақты санының жоқ екендігін көрсетеді. Мақалада КСРО бойынша соғыстың әртүрлі кезеңдерінде майданда 600 мыңнан 1 миллионға дейін әйелдердің қатысқандығы туралы атап көрсетіледі, үнемі қайталанатын майданға шақырылған 5183 қазақстандық әйел туралы сандық мәлімет нақтылауды қажет етеді. Ұлы Отан соғысы басталысымен ҚазКСР әскери комиссариаттарында ерлермен қатар соғысқа жіберу туралы өтініштерді он мыңдаған әйелдер де жазды, олар еріктілердің 40 %-н құрады. Мақалада қазақстандық мұрағат материалдарының негізінде Қазақстан әйелдерінің Ұлы Отан соғысының майдандарына қатысу тарихы туралы баяндалады. Қазақстандық әйелдер мен қыздардың жекелеген тағдырлары мен соғысқа қатысу тарихы қарастырылған.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, Орталық Қазақстан тарихы, әйелдер тарихы, кеңес әйелдері, жауынгер-әйелдер.

З.Г. Сактаганова, Г.А. Мухатаева

Женщины Центрального Казахстана в годы Великой Отечественной войны

Статья посвящена проблеме участия женщин Центрального Казахстана на фронтах Великой Отечественной войны. Анализ казахстанской историографии демонстрирует, что до сих пор нет точных данных по количеству мобилизованных на фронт казахстанских женщин (ни по республике, ни по регионам Казахстана). В статье отмечается, что в СССР на фронте в разные периоды войны сражалось от 600 тысяч до 1 миллиона женщин, а часто повторяемая цифра в 5183 призванных на фронт казахстанских женщин требует уточнения. С началом Великой Отечественной войны в военкоматах КазССР вместе с мужчинами писали заявления десятки тысяч женщин, они составляли 40 % от общего числа добровольцев. В статье на материалах казахстанских архивных документов рассказываются истории участия женщин Казахстана на фронтах Великой Отечественной войны. Отслежены фрагменты судеб и историй участия казахстанских женщин и девушек в войне.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, история Центрального Казахстана, женские истории, советские женщины, женщины-воины.

References

- 1 Zhumashev, R.M., & Saktaganova, Z.G. (2014). *Horod slavy trudovoi. Ocherki istorii Karahandy. 1934–2014 hh. [City of labor glory. Essays on the history of the city. 1934–2014]*. Karaganda [in Russian].
- 2 Nurgaliev, R.N. (1994). *Kniha pamiati. Bozdaktar. Karahandinskaia oblast. [Book of memory. Karaganda region]*. (Vol. 1-3; Vol. 1). Almaty: Kazak entsiklopediiasy [in Russian].
- 3 Belan, P.S., & Edigenov N. (1995). *Kniha pamiati Kazakstana. Bozdaktar. Svodnyi tom [Book of memory of Kazakhstan Summary volume]*. Alma-Ata: Kazahstan [in Russian].
- 4 Karahanda. Karahandinskaia oblast: entsiklopediiasy (2008) [Karaganda. Karaganda region: encyclopedia]. Almaty: Atamura [in Russian].
- 5 CGA RKA RK. F.67. I.3. S.175 [Central state archive of the Republic of Kazakhstan] [in Russian].
- 6 Belan, P.S. (1995). *Na vsekh frontakh: Kazakhstantsy v srazheniakh Velikoi Otechestvennoi voiny v 1941–1945 hh. [On all fronts: Kazakhstanis in the battles of the Great Patriotic War in 1941–1945]*. Almaty: Hylm [in Russian].
- 7 *Mazhitov, S.F. (Eds.). (2009). Istoriia Kazakhstana (s drevneishikh vremen do nashikh dnei) [History of Kazakhstan (from ancient times to the present day)]*. (Vols. 1-5; Vol. 5). Almaty: Hylm [in Russian].
- 8 AP RK. F. 708. I.9. S.1363 [Archives of the President of the Republic of Kazakhstan] [in Russian].
- 9 Nurgaliev, R.N. (1986). *Karahanda. Karahandinskaia oblast: entsiklopediia [Karaganda. Karaganda region: encyclopedia]*. Alma-Ata [in Russian].
- 10 Agymbaev, E.M., & Tursynova, Zh.Zh. (2015). *Er esimi — el esinde. Estelik kitaby [The name of the war — the memory of the people. Book of memoirs]*. Karaganda: Arka i K [in Kazakh].
- 11 Jurk, V., & Allaniyazov, T. (2005). *Zhezkazhan v Velikoi Otechestvennoi voine. 1941–1945 hh. [Zhezkazgan in the great Patriotic war]*. Almaty: OST-XXI vek [in Russian].
- 12 Nurgaliev, R.N. (1995). *Kniha pamiati. Bozdaktar. Karahandinskaia oblast [Book of memory. Karaganda region]*. (Vols. 1-3. Vol. 2). Alma-Ata, Kazak jenciklopedijasy [in Russian].
- 13 Nysanbaev, A. (1998). *Kniha pamiati. Bozdaktar. Karahandinskaia oblast [Book of memory. Karaganda region]*. (Vols. 1-3; Vol. 3). Alma-Ata: Kazak entsiklopediiasy [in Russian].
- 14 Aleksievich, S. U voiny — ne zhenskoe litso [War is not a woman's face]. *royallib.com*. Retrieved from <http://royallib.com/read/>
- 15 Murmanzeva, V. S. (1987). *Sovetskie zhenshchiny v Velikoi Otechestvennoi voine [Soviet women of the great Patriotic war]*. Moscow: Znanie [in Russian].
- 16 Lukpanov, E.S., & Sembaev, M.S. (1995). *Boevye podruhi [Fightinggirl friend]*. Karaganda [in Russian].
- 17 Zhynisov, T. (1944). Tankshy kazak kyzdary [Kazakh girls tank]. *Sovetik Karahandy – Soviet Karaganda*, 22 avh., 106 (2356) [in Kazakh].
- 18 Abishev, G. (1967). *Pod znamenem Rodiny [Under the banner of the]*. Moscow: Voennoe izdatelstvo Ministerstva oborony SSSR [in Russian].
- 19 Moos, O.I. (2015). Nikohda ne znat voiny [Never know war]. *Industrialnaia Karahanda [Industrial Karaganda]*. (7 marta 29) [in Russian].
- 20 K 70-letiiu Pobedy (2015) [To the 70th anniversary of Victory]. *Industrialnaia Karahanda [Industrial Karaganda]*. 2 iyunia, 78 [in Russian].
- 21 Temirgalieva, K.T., & Arshabekov, T.T. (2010). *Erlik danky manhi oshpeidi [Feat of glory never goes out]*. Karaganda: Hlasir [in Kazakh].
- 22 Vin, V. (2010). Oni byli soldatami [They were soldiers]. *Industrialnaia Karahanda [Industrial Karaganda]*. (6 marta, 26) [in Russian].

М.В. Шлюпиков

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: ShlyupikovM@mail.ru)*

Англия и Ирландия: XIX–XXI вв. Историография международного взаимодействия

В статье рассмотрены вопросы историографии международного взаимодействия Англии и Ирландии на протяжении последних двух веков. Англо-ирландские отношения отличаются чрезвычайной сложностью и своеобразием. Исторические судьбы Англии и Ирландии оказались на сотни лет тесно переплетены. XIX и начало XX веков в контексте англо-ирландских отношений — это время колониальной зависимости, роста национального самосознания ирландцев, борьбы за национальное освобождение, принимавшей разные формы. В центре внимания автора историографический анализ англо-ирландских отношений на протяжении нового и новейшего времени, который позволит выявить дискуссионные вопросы и нерешенные проблемы, дать новую интерпретацию исследованиям. Автором всесторонне исследованы историографические проблемы серьезных социальных, национальных и религиозно-политических противоречий, которые оказывали существенное влияние на развитие Великобритании, англо-ирландских отношений, приковывали к себе внимание политических и общественных кругов во многих странах мира. Автор аргументирует тезис о том, что активное развитие исследований по англо-ирландскому международному взаимодействию делает актуальным необходимость переосмыслить развитие историографии, проследить изменения в подходах к вопросам западноевропейской интеграции, характере и перспективах внутриевропейских связей, их влиянии на европейскую безопасность и интеграцию. Ученый приходит к выводу, что научное изучение истории и настоящего англо-ирландских отношений отягощено национальными, религиозно-политическими пристрастиями. Перспективы решения «ирландского вопроса», историческая судьба объединенной Ирландии («острова-государства»), политика Великобритании, Ирландии, Европейского союза в новых реалиях требуют дополнительного исследования.

Ключевые слова: Англия, Ирландия, международные отношения, историография, колониальная зависимость, национально-освободительное движение, доминион, ольстерский кризис.

Англо-ирландские отношения отличаются чрезвычайной сложностью и своеобразием. Исторические судьбы Англии и Ирландии оказались на сотни лет тесно переплетены. Как сказал в своё время французский ученый Видадь де Лаблаш: «Ирландия слишком большая, чтобы быть поглощенной и слишком близко расположена к Англии, чтобы от неё ускользнуть, она оказывалась вечным заложником своего географического положения». С XII в. начнутся активные попытки колонизации острова со стороны Англии, которые успешно довершат насильственные действия Кромвеля в середине XVII в. Ирландия, фактически, стала первой колонией Англии.

XIX и начало XX вв. в контексте англо-ирландских отношений (разумеется, внутри британской империи) — это время колониальной зависимости, роста национального самосознания ирландцев, борьбы за национальное освобождение, принимавшей разные формы. XX век — получение статуса доминиона, независимости в форме Ирландской Республики и раскол страны, потеря Северной Ирландии, которая осталась в составе Соединенного королевства.

На протяжении длительного времени в Ирландии часто возникали серьезные социальные, национальные и религиозные противоречия, которые оказывали существенное влияние на развитие Великобритании, англо-ирландских отношений, приковывали к себе внимание политических и общественных кругов во многих странах мира. С учетом так называемого Brexit'a, выхода Великобритании из Евросоюза, сепаратизма Шотландии, политической нестабильности в Северной Ирландии, возникает настоятельная необходимость дальнейшего научного анализа различных аспектов англо-ирландских отношений в экономической, политической и военной сферах.

Такой подход актуализирует историографический анализ англо-ирландских отношений на протяжении двух веков, который позволит выявить дискуссионные вопросы и нерешенные проблемы, дать новую интерпретацию исследованиям.

Историографию англо-ирландского взаимодействия со второй половины XX в. по настоящее время условно можно разделить на три этапа. Первый этап включает в себя исследования, проведенные советскими и зарубежными специалистами в период «холодной войны» и конфронтации двух

сверхдержав, СССР и США, вплоть до конца 80-х годов. Наблюдается определённая идеологическая направленность этих работ, характерная для указанного периода.

Второй этап длится в течение 90-х гг., в период распада биполярной системы и установления нового мирового порядка. Как следствие кардинальных сдвигов в социально-политической системе, имеем в наличии методологический, проблемный, историко-философский плюрализм, лишение исторической науки идеологической функции. Для работ данного периода характерно обновление основного комплекса источников, расширение проблематики.

Третий этап совпадает с началом нового века. Исследования современного периода охватывают большой спектр рассматриваемых проблем истории международного взаимодействия Великобритании и Ирландии. Появляется всё больше работ, выражающих самые разные точки зрения и содержащих интересные дискуссии.

В 50–60-е гг. XX в. в советской историографии были заложены традиции активного обращения к англо-ирландской тематике. Вышел ряд обобщающих работ и специальных статей [1]. В общих трудах по истории Англии XIX века такие видные историки, как Н.А.Ерофеев, К.Б.Виноградов, Л.Е.Кертман, К.Д.Петряев, В.Г.Трухановский концентрируют своё внимание на социальных аспектах истории Англии первой половины XIX века, на проблемах рабочего и, особенно, чартистского движения [2].

Ирландский народ вёл, по мнению Дж.Конноли, самую долгую в истории борьбу за национальное освобождение [3; 69]. Восемь веков длилась эта борьба. В XIX в. каждое поколение оказывалось свидетелем попытки восстания против английского правления. Каждый такой заговор или восстание черпали большую часть своих сторонников из низших слоёв населения города и деревни [3; 80]. Во главе освободительного движения, считает Дж.Конноли, стояла революционная демократия. От неё борьба перешла к поколению XX века, к революционерам-марксистам.

Незаконченную «Историю Ирландии» Ф.Энгельса Л.И. Гольман трактует как историческое обоснование позиции I Интернационала в ирландском вопросе [4]. Ирландия в XIX веке была одним из очагов революционного движения в Европе, её прошлое и настоящее представляло, по мнению Л.И. Гольмана, богатый материал для изучения марксистами революционных возможностей крестьянства. История англо-ирландских отношений много давала и для марксистской теории развития капитализма, методов его колониальной политики [5].

Английский лейбористский историк Е.Норман утверждает, что нищета Ирландии чрезмерно преувеличивалась, потому что её положение сравнивали с положением Англии. Но Англия была, по его мнению, для того времени исключением, а Ирландия – обычным явлением [6].

В историографии англо-ирландских отношений данного периода историками 50–60-х гг. отражались схожие проблемы: Закон об унии между Ирландией и Англией, политика метрополии в отношении сельского хозяйства в Ирландии, отсутствие земли у ирландского крестьянина, реформа 1829 г., известная как «эмансипация католиков» [7], голод 1846–1847 гг. [8].

Национальное движение и политическая история Ирландии периода Унии представлены в работе Н.А. Ерофеева [9]. Сведения по экономической истории «голода» и британской политике в Ирландии отражены в классическом издании «Английские исторические документы, 1833–1864 годы» [10]. Интерес представляют работы Е.В.Тарле, посвященные истории Ирландии XIX века, в которых уделяется внимание и проблеме «голода» [11].

Проблемам эмиграции ирландцев в США, Британию и другие страны в период «голода» посвящены работы советских авторов Л.А. Баграмова [12], Ш.А. Богиной [13], Н.А. Ерофеева [14].

Часть западных историков сходится в выводах относительно колониального характера британского присутствия на острове. Западные исследователи утверждают, что два последующих столетия обострили ирландский вопрос и ухудшили положение нации, а принятие Унии в 1801 г. и «Великий голод» в 1845–1849 гг. сыграли немаловажную роль в её истории [15].

Три важных аспекта ирландского вопроса: аграрный, освободительный (национальный), религиозный рассматривали в эти годы А.И.Косарев [16], И.Е.Немова и В.Н.Фомичев [17], Е.Б.Черняк [18].

На вторую половину XIX в. приходится события, связанные с борьбой ирландского народа против его дискриминации по национальному и религиозному признаку: движение фениев в конце 50–60-х гг., принятие британским парламентом Билля об ирландской церкви в 1869 г., аграрная реформа 1870 г., деятельность крупнейших национальных организаций Ирландии в 70–80-е гг. — Земельной лиги, Лиги гомруля, Национальной лиги.

По мнению В.Н.Виноградова, либеральная партия традиционно была более склонна к поддержке интересов Ирландии, а консерваторы, тесно связанные с лендлордизмом, решительно сопротивлялись любым изменениям в области земельного законодательства [19].

В.В. Согрин изучал деятельность лидера либеральной партии У. Гладстона, который выступал за реформы для Ирландии с конца 60-х гг. В итоге парламентом были приняты Земельный билль 1870 г. и Акт об отделении церкви от государства в Ирландии 1869 г. Эти меры, по мнению В.В. Согрина, дали либералам возможность смягчить остроту англо-ирландских отношений [20].

К тематике Ирландской революции обращается в 60-е гг. А.Д.Колпаков, который подробным образом рассмотрел её предысторию, основные события и процессы, происходившие в Ирландии в начале XX века. А.Д.Колпаков считал, что в то время решался вопрос не только национального освобождения, но и борьбы за некапиталистический путь, а революция должна была стать антиимпериалистической и социальной. А.Д.Колпаков затронул вопрос о движущих силах революции, анализировал эволюцию политических взглядов Патрика Пирса, делая вывод о его симпатиях идеи социальной революции [21].

Отметим ирландские работы 1960-х гг., связанные с национально-освободительной революцией, развернувшейся в 1916–1923 гг. В центре внимания историков были, как правило, борьба политических группировок, общественные настроения, деятельность организаций культурного возрождения, действия колониальной администрации, жизнеописания лидеров освободительной борьбы [22]. Движущей силой борьбы за независимость ирландские историки считали освободительные устремления ирландского народа, «принципы национальной свободы», «дух республиканизма».

Англо-ирландские отношения в научных исследованиях 70–80-х гг. XX века получили новый импульс, появились значительные работы. В.Э. Кунина в жанре политической биографии писала о Майкле Девитте, о сути аграрного переворота в Ирландии в середине XIX в., приводит его мнение о том, что только земельный вопрос мог объединить весь ирландский народ [23].

В работе Н.А. Ерофеева освещаются вопросы политики Англии в Ирландии с начала XIX в., анализируются малоисследованные стороны взаимоотношений этих стран [24]. Английская политика в Ирландии, по мнению Н.А. Ерофеева, всегда диктовалась интересом метрополии. Мощным давлением на ирландскую экономику, считает учёный, явился Закон об унии между Ирландией и Англией 1801 г., принятый английским парламентом после подавления восстания 1798 г. и имевший целью предотвратить в дальнейшем любые поползновения ирландского народа к независимости. Ирландия была лишена всякой возможности законодательным путём защитить свой внутренний рынок.

Окончательная концепция ирландской революции как составной части мирового социального революционного процесса представлена в монографии А.Д.Колпакова «Ирландия на пути к революции (1900–1918 гг.)» [25]. Автор внимательно анализирует формы и методы экономического ограбления Ирландии британской метрополией, показывает содержание и специфику аграрной проблемы в Ирландии в XIX — начале XX вв., в частности, её тесную связь с хозяйственными потребностями британской экономики. Учёный обосновал тезис о том, что в рассматриваемый период англо-ирландский антагонизм достиг своей кульминационной точки, сопровождаемый процессом формирования ирландской нации, что и предопределило революционно-националистический взрыв 1919–1923 гг. По мнению автора, национализму колониальных стран свойственна идея некапиталистического пути развития. Несмотря на идеологические стереотипы, в книге подняты существенные проблемы, требующие осмысления и реинтерпретации.

1980–1982 гг. отмечены выходом в свет сразу двух обобщающих работ по истории Ирландии: одной коллективной [26] и одной авторской [27].

При изучении англо-ирландских отношений и процессов формирования общественного мнения в XIX веке необходимо обратить внимание на стереотип ирландца, сложившийся в Англии. Ссылки на особенности ирландского характера, по мнению Н.А.Ерофеева, получили широкое распространение в английском обществе, а обращение к стереотипам помогло политикам контролировать и направлять общественное мнение [28]. Тот образ ирландца, что существовал в конце XIX в., в большей степени оформился не раньше XVII–XVIII вв., что, по всей видимости, связано, считает Н.А.Ерофеев, с колониальным положением Ирландии. В XIX в. «ирландец» в большей мере перестал быть воплощением дикости, но всё чаще осуждался за лень, импульсивность, пьянство, агрессию, внушаемость, глупость и тому подобное.

О подъёме национально-освободительного движения в Ирландии в 80-е г. XIX в. писали К.Б.Виноградов и С.А. Кушнир [29]. Провал законопроекта о предоставлении Ирландии самоуправ-

ления 1886 г., по мнению авторов, был predetermined объединением в одном законопроекте и политической, и аграрной программы.

М.Е. Орлова исследовала события Ирландской революции в связи с рабочим движением Великобритании [30]. В монографии показано изменение степени поддержки ирландского националистического движения рабочими, коммунистическими и социалистическими силами Англии. Отмечается наличие движения солидарности, развернувшегося к 1920 г., которое подразумевало одобрение исключительно предоставления самоуправления Ирландии в рамках Британского Содружества наций в обход независимости Ирландии. Таким образом, М.Е. Орлова констатировала, что левые силы в основном выступали против силового решения ирландского вопроса, не поддерживая полное отделение Ирландии.

Политику Д.Ллойд Джорджа в отношении Ирландии анализирует К.Б.Виноградов [31]. Автор рассматривает проблему апреля 1912 г., когда правительство внесло на рассмотрение парламента новый Билль о гомруле для Ирландии, события дублинского «Пасхального восстания», попытки Ллойд Джорджа в 1920 г. решить ирландский вопрос с позиции силы и раскол страны в 1922 г.

Е.Ю. Полякова выявляет исторические корни ольстерского вопроса, начиная с XVII века. Автор приходит к выводу, что истинные причины ольстерской проблемы кроются не в религиозных различиях ирландского населения, а в серьёзных социально-экономических и политических процессах [32]. В работе подробно рассматриваются события, предшествовавшие англо-ирландской войне, и сама война. Причиной войны Е.Ю. Полякова считает рост национального самосознания и движение за независимость в Ирландии, с одной стороны, а с другой – попытки Великобритании сохранить своё господствующее положение на «Зеленом острове».

В работе отражены деятельность ИРА, её основные военные акции, позиция рабочего движения, изменения в политической обстановке Англии и Ирландии за 1919–1921 гг. Е.Ю. Полякова делает вывод, что главным результатом англо-ирландской войны стало прекращение «безраздельного британского господства в стране». Однако для Ирландии война, а также договор 1921 г. имели, по мнению советского ученого, и отрицательную сторону — закрепление раздела страны, который принес огромный экономический, социальный, политический и культурный ущерб обеим частям страны [32].

В.Н. Истратов и А.Д. Колпаков анализируют ситуацию в Северной Ирландии в 1950–1970-х гг., политику Великобритании и позицию реакционно настроенной части протестантов [33]. Чтобы выявить причины кризиса авторы обращаются к истории колонизации Ирландии Англией и к факту раздела страны в 20-е гг. XX в. Юнионистский режим В.Н. Истратов и А.Д. Колпаков определяют как «полицейскую диктатуру буржуазно-помещичьей верхушки», основой которой был союз буржуазии с протестантскими рабочими, привлекаемыми с помощью пропаганды религиозного фанатизма и предоставления привилегий по сравнению с католиками [33].

Ольстерский кризис 1968 г. усугубил, по мнению авторов, негативные тенденции в социально-экономических областях жизни провинции. В таких условиях английское правительство сделало ставку на политику репрессий, что активизировало усиление протестантских военизированных формирований и ответные террористические акты «временной» ИРА. Основным результатом кризиса авторы признают «крах неоколониальной политики Британии в Северной Ирландии» [33].

Монография «Рабочее движение Великобритании: национальные и расовые проблемы» (1982), представляет собой исследование позиций рабочего движения в Великобритании в национальном и расовом вопросах [34]. Один из разделов книги посвящен изучению отношения рабочего класса Великобритании к борьбе ирландского народа за независимость и единство страны с конца XIX в. по конец 70-х гг. XX в.

В работе предпринята попытка показать английское рабочее движение как силу, поддерживающую стремление ирландцев к национальному самоопределению. Однако в книге признаётся, что рабочее движение Великобритании не стало «действенным помощником, союзником борцов за демократию в Северной Ирландии». Такая оценка соответствовала существовавшей позиции как руководства тред-юнионов, так и самих рабочих по ольстерскому вопросу.

Э.Н. Матюнин истоки североирландской проблемы видит в проводившейся Англией колониальной политике, которая получила наиболее яркое выражение в Акте об управлении Ирландией и в Англо-ирландском договоре 1921 г. [35]. Особенности социально-экономического развития Ольстера и преобладание в этой провинции протестантского населения отмечается автором как причина раздела страны. Основой ольстерского кризиса, по мнению Э.Н. Матюнина, является дискриминационная по отношению к католикам политика юнионистов. ИРА Э.Н. Матюнин характеризует как «экс-

тренистскую организацию», идеологической платформой которой является мелкобуржуазный анархизм.

Книга Н.П.Грибина «Трагедия Ольстера» (1980) является глубоким и всесторонним исследованием североирландской проблемы. Проблема Северной Ирландии, ольстерский кризис неразрывно связываются со всей историей Ирландии, с многовековой борьбой ирландского народа за национальное освобождение. В работе рассматриваются основные черты антидемократической политики английских правящих кругов в Северной Ирландии, которые и явились, по мнению автора, основной причиной ольстерского кризиса [36].

Осложнение ситуации в Ольстере было вызвано, по мнению Н.П. Грибина, нежеланием английского правительства удовлетворить требования борцов за гражданские права, с одной стороны, а с другой — его тактикой поддержки «умеренных» деятелей юнионистской партии. Оценивая политику Великобритании после введения прямого правления, Н.П. Грибин отмечает отсутствие коренных социально-экономических преобразований в Северной Ирландии, а свидетельством отсутствия реальной программы он считает применение силы в качестве выхода из кризиса.

Автор полностью стоит на позициях поддержки борьбы католиков за свои права и за единство страны. Н.П. Грибин считает, что террор был «импортирован в Ольстер британской армией и действия «временной» ИРА являются ответом на этот массовый террор» [36; 154].

В.Н. Истратов исследует место национальных проблем в идеологии и политике лейбористской партии, процесс формирования и проведения её курса в Северной Ирландии, Шотландии и Уэльсе, роль в этом процессе различных группировок партии [37]. Автор отмечает, что до второй половины 60-х гг. лейбористы не занимались североирландским вопросом, так как считалось, что с подписанием Договора 1921 г. он больше не существует. Основной подход лейбористов к Северной Ирландии, по мнению В.Н. Истратова, политика «невмешательства», предоставление свободы действий юнионистскому режиму.

Результатом лейбористского курса стало, по мнению автора, дальнейшее ухудшение положения в провинции, углубление кризиса. В.Н. Истратов признаёт бесперспективность попыток со стороны английского правительства урегулировать вопрос, так как основным стремлением Англии остаётся сохранение своего влияния в Ольстере, что было невозможно при проведении коренных социально-экономических и политических преобразований в провинции [37].

В монографии И.Д. Бирюкова «Ольстер: кризис британской империалистической политики (1968–1984 гг.)» анализируется ольстерский кризис 1968–1972 гг., политика Великобритании после введения прямого правления, расстановка политических сил в Северной Ирландии [38]. Автор исходит из того, что сущностью североирландского конфликта является не только борьба католиков за свои права и репрессии против них, но и наличие глубокого противоречия – «между британским империализмом и ирландским народом в целом». Жесткой критике подвергается юнионистский режим, основой которого, по мнению автора, были тоталитаризм и дискриминация.

Рассматривая основные партии Северной Ирландии – Национальную парламентскую партию, Лейбористскую партию Северной Ирландии, Шин Фейн, И.Д. Бирюков избегает негативных оценок, однако отмечает ограниченность их программных требований. Автор делает вывод о том, что Англия не предполагала ликвидации коренной причины ольстерского кризиса – раздела страны. Хотя Лондон и предпринимал попытки провести социально-экономические и политические преобразования, они, по мнению И.Д. Бирюкова, не имели результатов из-за мощного сопротивления протестантов, особенно ультраправых [38].

С приходом правительства во главе с М.Тэтчер была сделана ставка на решение проблемы силовым путём. Такая позиция, считает И.Д. Бирюков, была выгодна монополиям, занятым производством оружия и боеприпасов, а сложившийся союз генералитета и монополий способствовал милитаризации методов решения североирландской проблемы [38].

О.Л. Шахназаров анализирует конституционное устройство Ирландии, её основные партии. При рассмотрении североирландской проблемы ученый определяет самый простой, на его взгляд, путь её решения – уход Великобритании из провинции и, как следствие этого, объединение Ирландии. В то же время он признаёт маловероятным такой путь, так как с этим не согласится протестантское большинство Ольстера, различные политические силы в Англии и Северной Ирландии; сложные англо-ирландские отношения также не могут, считает О.Л.Шахназаров, способствовать такому решению вопроса [39].

Х.Загладина изучает ситуацию в Северной Ирландии после подписания в 1985 г. Хиллсборского соглашения. И хотя, как отмечает автор, это соглашение ничего не меняет в статусе Ольстера, юнионисты встретили его очень враждебно, так как увидели в нём угрозу своему положению — возникли опасения, что Лондон согласится на воссоединение Ирландии [40]. Росту активности протестантов, по мнению автора, способствовали теракты ИРА, которая через обострение межобщинного конфликта хотела прийти к «национальному освобождению Ольстера».

Х.Загладина видит выход из сложившейся ситуации в реализации программы, предложенной КПИ: вывод английских войск из Северной Ирландии, отмена репрессивного законодательства, создание ассамблеи. Конечная цель — создание единой Ирландии.

В отличие от других исследователей, С.В.Толстов не поддерживает безоговорочно католическое меньшинство и считает, что при урегулировании проблемы необходимо учитывать интересы и протестантской общины, как наиболее крупной части ольстерского населения [41]. Он видит три основных направления в политике по отношению к североирландскому вопросу: правоконсервативное, реформистское, буржуазно-националистическое.

Приверженцы правоконсервативного направления считают, по мнению С.В.Толстова, что территориальный и политический раскол Ирландии необходим, британское господство в Ольстере неизбежно. Выход из кризиса они видят в подавлении всех форм оппозиции [41; 49]. Реформистское направление рассматривает кризис как следствие межобщинного конфликта, а следовательно, решить проблему можно через деполитизацию общества и примирение враждующих группировок.

Для буржуазно-националистического течения, по мнению С.В.Толстова, вначале были характерны требования безоговорочного вывода британских войск, единство страны, а в 80-е годы представители этого направления из-за страха перед республиканским движением демонстрируют готовность к сотрудничеству с Англией по решению Ольстерского вопроса [41; 50]. Сам автор считает, что Англии нельзя уходить из Ольстера, иначе это спровоцирует гражданскую войну.

Английские, североирландские и ирландские историки начали изучение национального аспекта ольстерской проблемы с первых лет существования нового государственного образования в шести графствах Ольстера. Англо-ирландский договор 1921 г., узаконивший раздел острова, не смог примирить враждующие стороны. П.Риделл, анализируя истоки нового конфликта в Ольстере, возлагал всю вину на католическое население, отрицал наличие в Северной Ирландии антикатолической дискриминации. Стремление католиков развалить Северную Ирландию как государственное объединение стало, по мнению П.Риделла, причиной разрастания конфликта в Ольстере [42].

Предпринимались попытки рассмотреть и другие аспекты североирландского кризиса. Р.Роуз приводит результаты опросов общественного мнения обеих сторон, как протестантской, так и католической. Свою главную задачу Р.Роуз определил, как поиск социальных корней кризиса. Он сделал вывод о том, что конфликт носит разносторонний характер — религиозный, национальный, классовый [43].

Р.Харрис изучала межобщинные и внутриобщинные отношения, стремясь проследить причины противоречий и найти пути выхода из кризиса. По её мнению, при изучении североирландской ситуации нельзя ставить во главу угла политический или экономический анализ, так как общество здесь расколото по религиозному признаку [44].

Историки лейбористского направления объединяют патриотический настрой и стремление проследить ольстерскую проблему с периода колонизации Ольстера. Л.де Пеа опровергает теорию о религиозном характере ольстерского конфликта. Проблема Северной Ирландии, на его взгляд, — это колониальная проблема, и «расовое» различие между колонистами и коренным населением лишь принимает религиозную форму. Чтобы сохранить колонию в качестве таковой, необходимо сохранять и поддерживать это различие, делает вывод Л.де Пеа [45].

М.Уоллес охарактеризовал раскол в ольстерском обществе не как религиозный, а как политический, так как большинство протестантов традиционно поддерживали юнионистскую партию, а католики голосовали за националистов [46].

Л.О'Коннор [47], Д.Бултон [48] доказывают преднамеренность политики британского правительства, направленной на раскол рабочих и фермеров Ирландии по религиозному признаку. В основу этой политики, на их взгляд, были положены колониальные привилегии протестантских слоёв населения. По мнению Д.Гривза, ольстерский кризис явился результатом сложного переплетения целого комплекса проблем: экономических, политических, конституционных, юридических, этнических и культурных [49].

В конце XX в. для всех участников североирландского конфликта стало очевидным, что выход из тупика может быть найден только путём мирных переговоров. Эта тенденция нашла своё отражение в работах исследователей 90-х гг. Новая тематика, стремление понять и обосновать позицию обеих враждующих сторон, отказ от категорических суждений характеризуют произведения, опубликованные в этот период. Центр изучения конфликта, созданный на базе Ольстерского университета, предпринял ряд обзорных исследований по различным проблемам. Авторы установили тесную связь между такими явлениями, как национальное самоопределение, религиозная принадлежность, политические взгляды и социальная стратификация в ольстерском обществе [50].

По мнению А.Керра, ответ следует искать в истории формирования национального мировоззрения в этом регионе. В своей книге «Восприятия. Культуры в конфликте» А.Керр особое внимание уделил тому, что люди различных культур, вероисповеданий и политических взглядов трактуют одни и те же события совершенно различным образом [51].

Российский исследователь Е.Ю.Полякова обозначает несколько проблем, которые возникли в Ольстере в результате раздела страны и отрицательно влияют на обстановку в этой провинции: экономическая депрессия, безработица, низкая продолжительность жизни, высокая детская смертность, высокий уровень эмиграции [52]. По её мнению, ольстерский кризис — это результат действия нескольких факторов: национальных, социально-экономических, политических и религиозных, которые «фокусируются в проблеме двух общин: протестантской и католической» [52]. Окончательно проблема может быть решена, по её мнению, через демократизацию общества и ликвидацию религиозной дискриминации.

При изучении английской политики в отношении Северной Ирландии М.Е.Орлова акцентирует внимание на мирных средствах урегулирования вопроса. По её мнению, первым шагом на пути мирного урегулирования было подписание в 1985 г. Хиллсборского соглашения. Она положительно оценивает попытки привлечь к переговорам Шин Фейн при условии прекращения огня ИРА и отказа партии от насилия в деле воссоединения страны [53]. Как считает М.Е.Орлова, мирному урегулированию способствует и рост в начале 90-х гг. антитеррористических настроений, как среди католиков, так и среди протестантов.

В другой работе М.Е.Орлова анализирует изменения, происходящие в католической и протестантской общинах. По её мнению, католическая община начинает обретать готовность к участию в гражданских акциях, гибкость в политических взглядах, приверженность к конституционным формам действия. В то же время у протестантов становятся ярко выраженными черты нетерпимости и религиозного экстремизма. М.Е.Орлова считает, что в 1990-е гг. происходят процессы фрагментации юнионизма и консолидации католической общины, которые являются предпосылками для мирного урегулирования [54].

Среди общих работ, наиболее комплексно рассматривающих ольстерскую проблему, следует отметить фундаментальный труд английского историка Б.Бэлла «Ирландские беспорядки», который рассматривает развитие ольстерского кризиса с момента его возникновения и до 1993 гг. [55], а также монографию североирландских ученых П.Бью и Г.Пэттерсона «Британское государство и ольстерский кризис: от Вильсона до Тэтчер» [56].

Проблема политического насилия и защиты гражданских прав – одна из наиболее актуальных тем в изучении североирландского кризиса. М.Макдональд и Л.Куртис рассматривают причины возникновения и особенности политического насилия в Северной Ирландии, а также роль СМИ в условиях политического кризиса [57]. Т.П.Кугэн предпринял одно из наиболее полных исследований ИРА, произвёл серьёзный анализ политических процессов в Северной Ирландии и Ирландской Республике [58].

Западные авторы 90-х гг. XX в. были в основном едины в оценке конфликта, определяя его характер как религиозно-политический. Причину конфликта они видели в основном в столкновении центробежных и центростремительных тенденций в регионе. Ряд исследователей рассматривали конфликт как сугубо этнический, подразумевая под этим синтез лингвистических и религиозных противоречий [59].

Российские исследователи отходили от классовых характеристик североирландского конфликта и склонялись к его оценке как образцу биполярного конфликта. В частности, М.Е.Орлова, признавая религиозно-политический характер конфликта, отмечала, что содержание и происхождение ольстерской проблемы не может быть связано только с религиозно-политическим делением. Суть проблемы,

на её взгляд, в противодействии традиционных политической и социальной культур технической и политической модернизации, что в конечном итоге привело к дезинтеграции общества [60].

Одним из ярких проявлений национально-освободительной борьбы ирландского народа в XIX веке явилось движение фениев. Именно оно заставило правящие круги Великобритании прийти к выводу о необходимости определенных уступок ирландскому народу, чтобы сохранить Ирландию в составе Великобритании. Наиболее серьезная попытка рассмотреть позиции общественно-политических сил Великобритании по отношению к Ирландии в период движения фениев была предпринята А.В.Мирошниковым [61]. Российский учёный заключил, что, несмотря на разницу в методах и планах, у либералов и консерваторов было единство взглядов на Ирландию как на землю, законно принадлежащую англичанам. Поэтому преобладающим настроением в общественном мнении Великобритании было антифенианство. В Ирландии ещё не созрели условия для победоносной национально-освободительной революции, и это, по мнению А.В.Мирошникова, обусловило и политику английских либералов, хотя фенианство заставило их по-новому посмотреть на Ирландию и сформировать модель ирландской политики, которая, наряду с репрессиями, предусматривала и некоторые реформы [61; 198].

В.Н.Виноградов считал, что не только расстановка сил в парламенте и накалённая обстановка в Ирландии, но и убеждение в несправедливости лишения Ирландии атрибутов государственности побуждали Гладстона обратиться к решению ирландского вопроса, что принятые им меры способствовали тому, что к кануну Первой мировой войны Ирландия «очистилась» от системы лендлордизма и в ней упрочилось мелкое фермерство с высоким уровнем товарного производства [62].

В 2005 г. была переиздана книга одного из «столпов» английского либерализма Дж.-Ст.Милля «Англия и Ирландия», в которой представлена общая концепция либералов по ирландскому вопросу, невозможность и невыгодность для Великобритании продолжать управлять Ирландией старыми, отжившими методами [63].

Одним из важнейших вопросов в истории Ирландии был аграрный. Наиболее удачным в последние годы произведением, посвященным земельной проблеме, является книга К.О'Града. В своём исследовании он анализирует многочисленные аспекты социально-экономической истории ирландского общества, представляет образ жизни различных слоёв города и сельской провинции, пытаясь отойти от националистического направления в научной литературе, стараясь найти объективное толкование прошлому Ирландии [64].

Религиозные реформы 20-х гг. XIX в. в Англии, эмансипация католиков в Ирландии стояли в центре внимания Т.С.Соловьевой [65].

Таким образом, вопросы политики Англии в отношении Ирландии в XIX — начале XXI вв., англо-ирландского международного взаимодействия получили достаточное историографическое отражение, особенно сюжеты, связанные с борьбой ирландского народа за национальную независимость, расколом Ирландии, ольстерским кризисом [66], религиозными проблемами. В то же время перспективы решения «ирландского вопроса», историческая судьба объединенной Ирландии («острова-государства»), политика Великобритании, Ирландии, Европейского союза в новых реалиях требуют дополнительного исследования.

Список литературы

- 1 Колпаков А.Д. Ирландия в русской и советской исторической литературе / А.Д. Колпаков // Новая и новейшая история. — 1967. — № 2. — С. 138–145.
- 2 Трухановский В.Г. Новейшая история Англии / В.Г. Трухановский. — М.: Соцэкгиз, 1958. — 592 с.; Петряев К.Д. Курс лекций по истории Франции, Германии, Англии, Ирландии и США, 1871–1914 гг. / К.Д. Петряев. — Киев: Изд-во Киевского ун-та, 1958. — 443 с.; Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии 1815–1917 гг. / Н.А. Ерофеев. — М.: ИМО, 1959. — 263 с.; Кертман Л.Е. География, история и культура Англии / Л.Е. Кертман. — М.: Высш. шк., 1968. — 544 с.
- 3 Конноли Дж. Рабочий класс в истории Ирландии. Отвоение Ирландии / Дж. Конноли. — М.: Прогресс, 1969. — 303 с.
- 4 Гольман Л.И. Ирландский вопрос в I Интернационале и борьба Маркса и Энгельса за принципы пролетарского интернационализма / Л.И. Гольман // Из истории борьбы Маркса и Энгельса за пролетарскую партию. — М.: Политиздат, 1955.
- 5 Гольман Л.И. Маркс и Энгельс о колониальном закабалении Ирландии Англией в период английской буржуазной революции / Л.И. Гольман // Из истории марксизма: сб. ст. к 140-летию рождения Ф.Энгельса. — М., 1961; Гольман Л.И. Разоблачение Ф.Энгельсом буржуазных фальсификаторов Ирландии / Л.И. Гольман // Новая и новейшая история. — 1960. — № 3. — С. 54–70.

- 6 Norman E.R. A History of Modern Ireland (1603–1923). — London, 1966. — P. 22, 23.
- 7 Brose O. Church and Parliament / O. Brose. — London, 1959. — P. 10; McCaffrey L.J. Daniel O'Connell at the Repeal Year / L.J. McCaffrey. — Kentucky, 1966. — P. 425.
- 8 Mansergh N. The Irish question 1840–1921 / N. Mansergh. — London, 1965; Woodham-Smith C. The Grate Hunger. Ireland 1845–1849 / C. Woodham-Smith. — New York, 1962. — 264 p.; Beckett J.C. The Making of Modern Ireland, 1600–1923 / J.C. Beckett. — London, 1966. — 286 p.
- 9 Ерофеев Н.А. Чартизм и колониальная политика Англии / Н.А. Ерофеев // Новая и новейшая история. — 1957. — № 1. — С. 75–93; Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX века: очерки / Н.А. Ерофеев. — М.: Наука, 1977. — 256 с.
- 10 English historical documents, 1833–1864 / Ed. by G.M.Young, W.E.Handcock. — London, 1956. — Vol. XII.
- 11 Тарле Е.В. Ирландия в середине XIX века / Е.В. Тарле // Книга для чтения по истории нового времени. — М., 1917. — Т. 5; Тарле Е.В. Ирландия от восстания 1798 г. до аграрной реформы нынешнего министерства / Е.В. Тарле // Собр. соч. — М., 1957. — Т. 1.
- 12 Баграмов Л.А. Иммигранты в США / Л.А. Баграмов. — М.: Наука, 1957. — 157 с.
- 13 Богина Ш.А. Ирландцы в США (50–60-е гг. XIX в.) / Ш.А. Богина // Новая и новейшая история. — 1962. — № 6. — С. 149–153.
- 14 Ерофеев Н.А. «Великий голод» 1846–1848 гг. в Ирландии / Н.А. Ерофеев // Новая и новейшая история. — 1956. — № 1. — С. 59–72.
- 15 Beckett J.C. The making of modern Ireland 1603–1923 / J.C. Beckett. — London, 1966. — 343 p.; The course of Irish history / Ed. by T.W.Moody, F.X.Martin. — Cork, 1967. — 419 p.; Woodham-Smith C. The Great Hunger. Ireland 1845–1849 / C. Woodham-Smith. — New York, 1962. — 452 p.
- 16 Косарев А.И. Избирательная реформа 1867 г. в Англии / А.И. Косарев // Вестн. Москов. ун-та. — 1958. — № 2. — С. 54–71.
- 17 Немова И.Е. Обзор газетных материалов по ирландскому вопросу из архива Ф. Энгельса / И.Е. Немова, В.Н. Фомичев // Ф. Энгельс и его время. — М., 1969. — 246 с.
- 18 Черняк Е.Б. Массовое движение в Англии и Ирландии в конце XVIII — начале XIX вв. / Е.Б. Черняк. — М.: Наука, 1962. — 267 с.
- 19 Виноградов В.Н. У истоков лейбористской партии: 1889–1900 / В.Н. Виноградов. — М.: Наука, 1965. — 444 с.
- 20 Согрин В.В. Британский либерализм: этапы развития и течения / В.В. Согрин // Новая и новейшая история. — 1966. — № 4. — С. 28–42.
- 21 Колпаков А.Д. Красная пасха / А.Д. Колпаков // Вопросы истории. — 1966. — № 4. — С. 213–216; Колпаков А.Д. Ирландия — остров мятежный / А.Д. Колпаков. — М.: Наука, 1965. — 191 с.
- 22 O'Hegarty P.S. A History of Ireland under the Union, 1801–1922 / P.S. O'Hegarty. — London, 1952. — 716 p.; Leaders and Men of the Easter Rising: Dublin, 1916 / Ed. By F.K. Martin. — London, 1967; 1916. The Easter Rising / Ed. by O.D.Edwards, F.Pyle. — London, 1968. — 345 p.; Forth the banners go. Reminiscences of William O'Brien as told to Edward MacLisaght. — Dublin, 1969; Fifty years of liberty hall / Ed. Cathal O'Shaixnon.-Dublin, 1959. — 378 p.
- 23 Кунина В.Э. Майкл Девитт — сын ирландского народа: 1846–1906. Страницы жизни и борьбы / В.Э. Кунина. — М.: Мысль, 1973. — 159 с.
- 24 Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX века: очерки / Н.А. Ерофеев. — М.: Наука, 1977. — 256 с.
- 25 Колпаков А.Д. Ирландия на пути к революции, 1900–1918 гг. / А.Д. Колпаков. — М.: Изд-во МГУ, 1976. — 280 с.
- 26 История Ирландии / отв. ред. Л.И. Гольман. — М.: Мысль, 1980. — 390 с.
- 27 Сапрыкин Ю.М. Английское завоевание Ирландии (XII — XVII вв.): учеб. пособие / Ю.М. Сапрыкин. — М.: Высш. шк., 1982. — 176 с.
- 28 Ерофеев Н.А. Английский колониализм и стереотип ирландца в XIX веке / Н.А. Ерофеев // Новая и новейшая история. — 1980. — № 5. — С. 57–68.
- 29 Виноградов К.Б. Чарлз Парнелл. Страницы политической биографии / К.Б. Виноградов, С.А. Кушнир // Новая и новейшая история. — 1982. — № 5. — С. 139–155.
- 30 Орлова М.Е. Рабочий класс Великобритании и освободительная борьба ирландского народа / М.Е. Орлова. — М.: Наука, 1983. — 255 с.
- 31 Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж / К.Б. Виноградов. — М.: Мысль, 1973. — 159 с.
- 32 Полякова Е.Ю. Ольстер: истоки трагедии / Е.Ю. Полякова. — М.: Наука, 1982. — 164 с.
- 33 Истратов В.Н. Трагедия Ольстера / В.Н. Истратов, А.Д. Колпаков // Новая и новейшая история. — 1982. — № 2. — С. 39–55.
- 34 Заборов М.А. Рабочее движение Великобритании: национальные и расовые проблемы / М.А. Заборов. — М.: Наука, 1982. — 327 с.
- 35 Матюнин Э.Н. Ольстер: истоки кризиса и современность / Э.Н. Матюнин. — Л.: Знание, 1983. — 19 с.
- 36 Грибин Н.П. Трагедия Ольстера / Н.П. Грибин. — М.: Междунар. отношения, 1980. — 192 с.
- 37 Истратов В.Н. Лейбористы и национальные проблемы в Северной Ирландии, Шотландии, Уэльсе / В.Н. Истратов. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1984. — 143 с.
- 38 Бирюков И.Д. Ольстер: кризис британской империалистической политики (1968–1984 гг.) / И.Д. Бирюков. — М.: Мысль, 1985. — 260 с.
- 39 Шахназаров О.Л. Ирландия: нерешенные проблемы / О.Л. Шахназаров. — М.: Наука, 1986. — 79 с.
- 40 Загладина Х. Ольстер — новая фаза конфликта / Х. Загладина // Мировая экономика и международные отношения. — 1987. — № 3. — С. 83–87.

- 41 Толстов С.В. Ольстерский кризис: буржуазные модели политического урегулирования / С.В. Толстов // Новая и новейшая история. — 1988. — № 1. — С. 33–50.
- 42 Riddell P. Fire over Ulster. — London, 1970.
- 43 Rose R. Government without consensus. An Irish perspective / R. Rose. — London, 1971. — 254 p.
- 44 Harris R. Prejudice and tolerance in Ulster. A study of neighbours and «strangers» in a border community / R. Harris. — Manchester, 1972. — 321 p.
- 45 Де Пеа Л. Расколотый Ольстер / Л. де Пеа. — М.: Прогресс, 1974. — 233 с.
- 46 Wallace M. Northern Ireland: 50 years of self-government / M. Wallace. — Newton Abbot, 1971. — 296 p.
- 47 O'Connor Lysaght D.R. The Republic of Ireland / D.R. O'Connor Lysaght. — Cork, 1970. — 360 p.
- 48 Boulton D. The UVF 1966–1973. An anatomy of loyalist rebellion / D. Boulton. — Dublin, 1973. — 258 p.
- 49 Гривз Д. Ирландский кризис / Д. Гривз. — М.: Прогресс, 1974. — 319 с.
- 50 Hewitt C. Catholic grievances, catholic nationalism and violence in Northern Ireland during the civil rights period: a reconsideration / C. Hewitt // British Journal of Sociology. — 1981. — Vol. 32. — No. 3. — P. 362–380; O'Hearn D. Catholic grievances, catholic nationalism: a comment / D. O'Hearn // British Journal of Sociology. — 1983. — Vol. 34. — No. 3. — P. 438–445; Hewitt C. Discrimination in Northern Ireland: a rejoinder / C. Hewitt // British Journal of Sociology. — 1983. — Vol. 34. — No. 3. — P. 446–451.
- 51 Kerr A. Perceptions. Cultures in conflict / A. Kerr. — Derry, 1996. — 183 p.
- 52 Полякова Е.Ю. Северная Ирландия: истоки конфликта / Е.Ю. Полякова // Новая и новейшая история. — 1990. — № 6. — С. 43–53.
- 53 Орлова М.Е. Северная Ирландия: опыт преобразования в расколотом обществе / М.Е. Орлова. — М.: Наука, 1994. — 156 с.
- 54 Орлова М.Е. Модернизация и мирный процесс в Северной Ирландии / М.Е. Орлова // Полис: политические исследования. — 1998. — № 2. — С. 48–58.
- 55 Bower Bell J. The Irish Troubles. — New York, 1993. — 872 p.
- 56 Bew P. The British state and the Ulster-crisis: from Wilson to Thatcher / P. Bew, H. Patterson. — London, 1985. — 311 p.
- 57 MacDonald M. Children of wrath: Political violence in Northern Ireland / M. MacDonald. — Oxford, 1986. — 194 p.; Curtis L. Ireland: the propaganda of war: the British media and the battle for hearts and minds / L. Curtis. — London, 1984. — 336 p.
- 58 Tim Pat Coogan. IRA. — London, 1995. — 712 p.
- 59 Horowitz D.L. Conflict and the incentives to political accommodation Northern Ireland and politics of reconciliation / D.L. Horowitz. — Cambridge, 1994. — 313 p.
- 60 Орлова М.Е. Трудные поиски мира в Северной Ирландии / М.Е. Орлова // Политический процесс и его противоречия. — М.: Наука, 1997. — 172 с.
- 61 Мирошников А.В. Восстания и реформы. Ирландский национализм от установления Унии до Братства фениев (1800–1858) / А.В. Мирошников. — Воронеж: ЦЧКИ, 2001. — 301 с.
- 62 Виноградов В.Н. Человек у власти. У.Э. Гладстон в российской и советской справочной и учебной литературе / В.Н. Виноградов // История мировых цивилизаций: человек во власти и перед лицом власти. — Красноярск, 2009. — 194 с.
- 63 Милль Дж.Ст. Англия и Ирландия / Дж.Ст. Милль; пер с англ. — Харьков, 2005. — 49 с.
- 64 O'Grada. Ireland. A new economic history. 1780–1939. — Oxford, 1995. — 284 p.
- 65 Соловьёва Т.С. Религиозная политика либеральных тори в Англии (20-е годы XIX в.) / Т.С. Соловьёва. — М.: Изд-во МГУ, 1999. — 305 с.
- 66 Иванов О.А. Североирландская проблема и её изучение отечественными историками (1980–1990-е гг.) / О.А. Иванов // Метаморфозы истории. 2003. — Вып. 3. — С. 248–265.

М.В. Шлюпиков

Англия және Ирландия: XIX–XXI ғғ. Халықаралық өзара әрекет етудің тарихнамасы

Мақалада соңғы екі ғасырларда Англия мен Ирландияның халықаралық өзара әрекеттесу тарихының мәселелері қарастырылды. Англия-ирландтық қатынастар күрделілігімен және бірегейлігімен ерекшеленеді. Англия мен Ирландияның тарихи тағдырлары жүздеген жылдар бойы бір-бірімен байланысты. XIX–XX ғғ. басында англия-ирландия қарым-қатынастарының аясында отаршылдық тәуелділіктің уақыты, ирландтықтардың ұлттық идентификациясының өсуі, ұлттық азаттыққа қарсы күрестің түрлі формалары болды. Автордың басты мақсаты жаңа және соңғы дәуірдегі англия-ирландтық қарым-қатынастарды тарихнамалық талдауға негізделген, ол талқыланып отырған мәселелерді және шешілмеген мәселелерді анықтауға және зерттеуге жаңа түсінік беруге мүмкіндік болып табылады. Ұлыбританияның қарастырылатын англия-ирландтық қатынастардың дамуына елеулі әсер еткен әлеуметтік, ұлттық және діни-саяси қайшылықтардың тарихнамалық проблемалары зерттеліп, әлемнің көптеген елдеріндегі саяси және әлеуметтік топтардың мәселелеріне назар аударылған. Автор англия-ирландтық халықаралық ынтымақтастық бойынша зерттеулердің белсенді дамуы тарихнаманың дамуын қайта қарау, Батыс Еуропа интеграциясы мәселелері, Еуропалық

қатынастардағы табиғат пен перспективалар, олардың еуропалық қауіпсіздіктің және интеграцияның ықпалын қадағалауға мүмкіндік беретінін дәлелдеді. Ғалым тарих, қазіргі англия-ирландия қарым-қатынастарын ұлттық, діни және саяси мақсаттармен, «ирланд мәселесі», Біріккен Ирландияның тарихи тағдыры («арал-мемлекеттер»), Ұлыбритания, Ирландия, Еуропалық одақтың жаңа мәселелерінің қосымша зерттеулерді қажет ететіні және оның саясатының шешімі бойынша тереңдей түседі деген қорытындыға келді.

Кілт сөздер: Англия, Ирландия, халықаралық қатынастар, тарихнама, отаршылдық тәуелділік, ұлт-азаттық қозғалысы, доминант, Ульстер дағдарысы.

M.V. Shlyupikov

England and Ireland in XIX–XXI centuries. Historiography of the international interaction

In the article the issues of the historiography of the international interaction of England and Ireland over the past two centuries are examined. Anglo-Irish relations are extremely complex and unique. The historical fates of England and Ireland have been intertwined for hundreds of years. The XIX and early XX centuries in the context of Anglo-Irish relations is the time of colonial dependence, the growth of the national identity of the Irish, the struggle for national liberation, which took various forms. The author's focus is on the historiography analysis of Anglo-Irish relations over the course of a new and recent era, which will enable to identify debatable issues and unsolved problems and give a new interpretation to the research. The problems of historiography of serious social, national, and religious-political contradictions that had a significant impact on the development of Great Britain, Anglo-Irish relations, attracted the attention of political and social circles in many countries of the world were comprehensively studied by the author. The author argues the thesis that the active development of research on Anglo-Irish international cooperation makes it imperative to rethink the development of historiography, to track changes in approaches to issues of Western European integration, the nature and perspectives within European relations, their impact on European security and integration. The author concludes that the scientific study of the history and present Anglo-Irish relations is aggravated by national, religious and political predilections, that the prospects for solving the «Irish issue», the historical fate of a united Ireland («islands-states»), the policy of Great Britain, Ireland, European Union in new realities require additional research.

Keywords: England, Ireland, international relations, historiography, colonial dependence, national liberation movement, dominion, Ulster crisis.

References

- 1 Kolpakov, A.D. (1967). Irlandiia v russkoi i sovetskoi istoricheskoi literature [Ireland in the Russian and Soviet historical literature]. *Novaia i noveishaia istoriia — New and recent history*, 2, 138–154 [in Russian].
- 2 Trukhanovsky, V.G. (1958). *Noveishaia istoriia Anhlii [The newest history of England]*. Moscow: Sotsekhiz [in Russian]; Petryaev, K.D. (1958). *Kurs lektii po istorii Frantsii, Hermanii, Anhlii, Irlandii i SShA, 1871–1914 hh. [A course of lectures on the history of France, Germany, England, Ireland and the USA, 1871–1914]*. Kiev: Izdatelstvo Kievskoho universiteta [in Russian]; Erofeev, N.A. (1959). *Ocherki po istorii Anhlii 1815–1917 hh. [Essays on the history of England in 1815–1917]*. Moscow: IMO [in Russian]; Kertman, L.E. (1968). *Heohrafiia, istoriia i kultura Anhlii [Geography, history and culture of England]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 3 Connolly, J. (1969). *Rabochii klass v istorii Irlandii. Otvoevanie Irlandii [The working class in the history of Ireland. The conquest of Ireland]*. Moscow: Prohress [in Russian].
- 4 Gol'man, L.I. (1955). Irlandskii vopros v I Internatsionale i borba Marksa i Enhelsa za printsipy proletarskogo internatsionalizma [The Irish Question in the First International and the struggle of Marx and Engels for the principles of proletarian internationalism]. *Iz istorii borby Marksa i Enhelsa za proletarskuuiu partiiu — From the history of the struggle of Marx and Engels for the proletarian party*. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 5 Gol'man, L.I. (1961). Marks i Enhels o kolonialnom zakabalenii Irlandii Anhliei v period anhliiskoi burzhuznoi revoliutsii [Marx and Engels on the colonial enslavement of Ireland by England in the period of the English bourgeois revolution]. *Iz istorii marksizma: sbornik statei k 140-letiiu rozhdeniia F.Enhelsa — From the history of Marxism. Collection of articles for the 140th anniversary of the birth of F. Engels*. Moscow [in Russian]; Gol'man, L.I. (1960). Razoblachenie F.Enhelsom burzhuznykh falsifikatorov Irlandii [Disclosure by F. Engels of the bourgeois falsifiers of Ireland]. *Novaia i noveishaia istoriia — New and recent history*, 3, 54–70 [in Russian].
- 6 Norman, E.R. *A History of Modern Ireland (1603–1923)*. London, 1966.
- 7 Brose, O. (1959). *Church and Parliament*. London; McCaffrey, L.J. (1966). *Daniel O'Connell at the Repeal Year*. Kentucky.
- 8 Mansergh, N. (1965). *The Irish question 1840–1921*. London; Woodham-Smith, C. (1962). *The Grate Hunger. Ireland 1845–1849*. New York; Beckett, J.C. (1966). *The Making of Modern Ireland, 1600–1923*. London.

- 9 Yerofeev, N.A. (1957). Chartizm i kolonialnaia politika Anhlii [Chartism and the colonial policy of England]. *Novaia i noveishaia istoriia – New and recent history, 1*, 75–93 [in Russian]; Yerofeev, N.A. (1977). *Anhliiskii kolonializm v seredine XIX veka [English colonialism in the middle of the XIX century]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 10 Young, G.M., & Handcock, W.E. (Eds.). (1956). *English historical documents, 1833–1864*. London, Vol. XII.
- 11 Tarle, E.V. (1917). *Irlandiia v seredine XIX veka [Ireland in the middle of the XIX century]*. *Knihii dlia chteniia po istorii novoho vremeni – Book for reading on the history of the new time, Vol. 1*. Moscow [in Russian]; Tarle, E.V. (1957). *Irlandiia ot vosstaniia 1798 h. do ahrarnoi reformy nyneshnego ministerstva [Ireland from the uprising of 1798 to the agrarian reform of the current ministry]*. Coll. Vol. 1. Moscow [in Russian].
- 12 Bagramov, L.A. (1957). *Immigranty v SShA [Immigrants in the USA]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 13 Bogina, Sh.A. (1962). *Irlandtsy v SShA (50–60-ye hh. XIX v.) [Irish in the USA (50–60s of the 19th century)]*. *Novaia i noveishaia istoriia – New and recent history, 6*, 149–153 [in Russian].
- 14 Yerofeev, N.A. (1956). «Velikii holod» 1846–1848 hh. v Irlandii [The Great Famine of 1846–1848 in Ireland]. *Novaia i noveishaia istoriia – New and recent history, 1*, 59–72 [in Russian].
- 15 Beckett, J.C. (1966). *The making of modern Ireland 1603–1923*. London; Moody, T.W., & Martin, F.X. (Eds.). (1967). *The course of Irish history*. Cork; Woodham-Smith, C. (1962). *The Great Hunger. Ireland 1845–1849*. New York.
- 16 Kosarev, A.I. (1958). *Izбирatelnaia reforma 1867 h. v Anhlii [Electoral reform of 1867 in England]*. *Vestnik Moskovskogo universiteta – Bulletin of Moscow University, 2*, 54–71 [in Russian].
- 17 Nemova, I.E., & Fomichev, V.N. (1969). *Obzor hazetnykh materialov po irlandskomu voprosu iz arkhiva F.Enhelsa [Review of newspaper materials on the Irish issue from the archive of F. Engels]*. *F.Enhels i ego vremia – F. Engels and his time*. Moscow [in Russian].
- 18 Chernyak, Ye.B. (1962). *Massovoe dvizhenie v Anhlii i Irlandii v kontse XVIII- nachale XIX vv. [The mass movement in England and Ireland in the late XVIII-early XIX centuries]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 19 Vinogradov, V.N. (1965). *U istokov leiboristskoi partii: 1889–1900 [At the origins of the Labor Party: 1889–1900]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 20 Sogrin, V.V. (1966). *Britanskii liberalizm: etapy razvitiia i techeniia [British liberalism: stages of development and trends]*. *Novaia i noveishaia istoriia – New and recent history, 4*, 28–42 [in Russian].
- 21 Kolpakov, A.D. (1966). *Krasnaia paskha [Red Easter]*. *Voprosy istorii – Questions of history, 4*, 213–216 [in Russian]; Kolpakov, A.D. (1965). *Irlandiia — ostrov miatezhnyi [Ireland is a rebellious island]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 22 O'Hegarty, P.S. (1952). *A History of Ireland under the Union. 1801–1922*. London; Martin, F.K. (1967). *Leaders and Men of the Easter Rising: Dublin, 1916*. London; Edwards, O.D., & Pyle, F. (1968). *1916. The Easter Rising*. London; Forth the banners go. Reminiscences of William O'Brien as told to Edward MacLisaght. (1969). Dublin; Cathal O'Shaixnon (Eds.). (1959). *Fifty years of liberty hall*. Dublin.
- 23 Kunina, V.E. (1973). *Maikl Devitt — syn irlandskogo naroda: 1846–1906. Stranitsy zhizni i borby [Michael DeWitt — the son of the Irish people: 1846–1906. Pages of life and struggle]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 24 Yerofeev, N.A. (1977). *Anhliiskii kolonializm v seredine XIX veka [English colonialism in the middle of the XIX century]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 25 Kolpakov, A.D. (1976). *Irlandiia na puti k revoliutsii, 1900–1918 hh. [Ireland on the road to revolution, 1900–1918]*. Moscow: Izdatelstvo MHU [in Russian].
- 26 Gol'man, L.I. (Eds.). (1980). *Istoriia Irlandii [History of Ireland]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 27 Saprykin, Yu.S. (1980). *Istoriia Irlandii [History of Ireland]*. Moscow: Vysshiaia shkola [in Russian].
- 28 Erofeev, N.A. (1980). *Anhliiskii kolonializm i stereotip irlandtsa v XIX veke [English colonialism and the stereotype of the Irish in the XIX century]*. *Novaia i noveishaia istoriia – New and recent history, 5*, 57–68 [in Russian].
- 29 Vinogradov, K.B., & Kushnir, S.A., (1982). *Charlz Parnell. Stranitsy politicheskoi biohrafii [Charles Parnell Pages of political biography]*. *Novaia i noveishaia istoriia – New and recent history, 5*, 139–155 [in Russian].
- 30 Orlova, M.E. (1983). *Rabochii klass Velikobritanii i osvoboditelnaia borba irlandskogo naroda [The working class of Great Britain and the liberation struggle of the Irish people]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 31 Vinogradov, K.B. (1973). *Devid Lloid Dzhordzh [David Lloyd George]*. Moscow: Mysl [in Russian].
- 32 Polyakova, E.Yu. (1982). *Olster: istoki trahedii [Ulster: the origins of the tragedy]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 33 Istratov, V.N., & Kolpakov, A.D. (1982). *Trahediia Olstera [The tragedy of Ulster]*. *Novaia i noveishaia istoriia – New and recent history, 2*, 39–55 [in Russian].
- 34 Zaborov M.A. (1982). *Rabochee dvizhenie Velikobritanii: natsionalnye i rasovye problemy [The labor movement in the UK: national and racial issues]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 35 Matyunin, E.N. (1983). *Olster: istoki krizisa i sovremennost [Ulster: the origins of the crisis and the present]*. Leningrad: Znanie [in Russian].
- 36 Gribin, N.P. (1980). *Trahediia Olstera [The tragedy of Ulster]*. Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia [in Russian].
- 37 Istratov, V.N. (1984). *Leiboristy i natsionalnye problemy v Severnoi Irlandii, Shotlandii, Uelse [Laborites and national problems in Northern Ireland, Scotland, Wales]*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta [in Russian].
- 38 Biryukov, I.D. (1985). *Olster: krizis britanskoi imperialisticheskoi politiki (1968–1984 hh.) [Ulster — the crisis of British imperialist politics: 1968–1984]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 39 Shakhnazarov, O.L. (1986). *Irlandiia: nereshennye problemy [Ireland: unsolved problems]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 40 Zagladina, H. (1987). *Olster — novaia faza konflikta [Ulster — a new phase of the conflict]*. *Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia – World economy and international relations, 3*, 83–87 [in Russian].
- 41 Tolstov, S.V. (1988) *Olsterskii krizis: burzhuaiznye modeli politicheskogo urehulirovaniia [Ulster crisis: bourgeois models of political settlement]*. *Novaia i noveishaia istoriia – New and recent history, 1*, 33–50 [in Russian].

- 42 Riddell, P. (1970). *Fire over Ulster*. London.
- 43 Rose, R. (1971). *Government without consensus. An Irish perspective*. London.
- 44 Harris, R. (1972). *Prejudice and tolerance in Ulster. A study of neighbours and «strangers» in a border community*. Manchester.
- 45 De Pea, L. (1974). *Raskoloty Olster [The Cleaved Ulster]*. Moscow: Prohress [in Russian].
- 46 Wallace, M. (1971). *Northern Ireland: 50 years of self-government*. Newton Abbot.
- 47 O'Connor Lysaght, D.R. (1970). *The Republic of Ireland*. Cork.
- 48 Boulton, D. (1973). *The UVF 1966–1973. An anatomy of loyalist rebellion*. Dublin.
- 49 Greaves D. (1974). *Irlandskii krizis [The Irish Crisis]*. Moscow: Prohress [in Russian].
- 50 Hewitt, C. (1981). Catholic grievances, catholic nationalism and violence in Northern Ireland during the civil rights period: a reconsideration. *British Journal of Sociology*, Vol. 32, 3, 362–380; O'Hearn, D. (1983). Catholic grievances, catholic nationalism: a comment. *British Journal of Sociology*, Vol. 34, 3, 438–445; Hewitt, C. (1983). Discrimination in Northern Ireland: a rejoinder. *British Journal of Sociology*, Vol. 34, 3, 446–451.
- 51 Kerr, A. (1996). *Perceptions. Cultures in conflict*. Derry.
- 52 Polyakova, E.Yu. (1990). Severnaia Irlandiia: istoki konflikta [Northern Ireland: the origins of the conflict]. *Novaia i noveishaia istoriia – New and recent history*, 6, 43–53 [in Russian].
- 53 Orlova, M.E. (1994). *Severnaia Irlandiia: opyt preobrazovaniia v raskolotom obshchestve [Northern Ireland: the experience of transformation in a divided society]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 54 Orlova, M.E. (1998). Modernizatsiia i mirnyi protsess v Severnoi Irlandii [Modernization and the Peace Process in Northern Ireland]. *Polis: politicheskie issledovaniia – Polis: Political Studies*, 2, 48–58 [in Russian].
- 55 Bower Bell, J. (1993). *The Irish Troubles*. New York.
- 56 Bew, P., & Patterson, H. (1985). *The British state and the Ulster-crisis: from Wilson to Thatcher*. London.
- 57 MacDonald, M. (1986). *Children of wrath: Political violence in Northern Ireland*. Oxford; Curtis, L. (1984). *Ireland: the propaganda of war: the British media and the battle for hearts and minds*. London.
- 58 Tim Pat Coogan. IRA. (1995). London.
- 59 Horowitz, D.L. (1994). *Conflict and the incentives to political accommodation Northern Ireland and politics of reconciliation*. Cambridge.
- 60 Orlova, M.E. (1997). Trudnyie poiski mira v Severnov Irlandii [The difficult search for peace in Northern Ireland] *Politicheskii protsess i ego protivorechiia – The political process and its contradictions*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 61 Miroshnikov, A.V. (2001). *Vosstaniia i reformy. Irlandskii natsionalizm ot ustanovleniia Unii do Bratstva feniev (1800–1858) [Uprising and reform. Irish nationalism from the establishment of the Union to the Fenian Brotherhood (1800–1858)]*. Voronezh: TsCHKI [in Russian].
- 62 Vinogradov, V.N. (2009). Chelovek u vlasti. U.E. Hladston v rossiiskoi i sovetsskoi spravochnoi i uchebnoi literature [Man in power. W.E. Gladstone in the Russian and Soviet reference and educational literature]. *Istoriia mirovykh tsivilizatsii: chelovek vo vlasti i pered litsom vlasti – History of world civilizations: a man in power and in the face of power*. Krasnoyarsk [in Russian].
- 63 Mill, J.St. (2005). *Anhliia i Irlandiia [England and Ireland]*. Kharkov [in Russian].
- 64 O'Grada. Ireland. A new economic history. 1780–1939. (1995). Oxford.
- 65 Solovyova, T.S. (1999). *Religioznaia politika liberalnykh tori v Anhlii (20-e hody XIX v.) [The religious policy of liberal Tories in England (20s of the XIX century)]* Moscow: Izdatelstvo MHU [in Russian].
- 66 Ivanov, O.A. (2003). Severoirlandskaia problema i ee izucheniie otechestvennymi istorikami (1980–1990-e hh.) [The Northern Ireland problem and its study by Russian historians (1980–1990s)]. *Metamorfozy istorii – Metamorphosis of history*, Vol. 3, 248–265 [in Russian].

D.G. Shormanbayeva, E.N. Ivleva, M.A. Seydinova

*Karaganda State Technical University, Kazakhstan
(E-mail: ankisgd@mail.ru)*

Social Transformation of Kazakhstan Society in the System of Higher Education

The objective of this research is to study the attitude of students to social and cultural values of modern education system. The following tasks were determined: attitude of students to commercialization of the education system and its consequences; definition of the main social and cultural values of modern education; study of student identification grounds. Academic mobility was monitored among Bachelor students. According to the research results, we made the following conclusions: Currently, trends of westernization and commercialization of education are emerging. Students focus on pragmatic aspects of their education. The principles of individual freedom and self-realization dominate the principles of collectivism, ideological conviction and consciousness in the training process. The authors came to the conclusion that in modern conditions, updating of education content implies theoretically and practically justified transition to a humanitarian paradigm of education development, the measure and center of which is a person. The humanitarian paradigm of education development implies its humanitarization and humanization. The basis of this process integrity is spiritual component of education that presupposes a philosophical understanding of human being and problems of educating spirituality as the highest degree of human development. Thus, the education and educational programs quality must be assessed, first of all, by the depth of disclosing abilities of a human as a creative person.

Keywords: higher education, commercialization of education, academic mobility, international mobility, humanization, humanization.

In modern conditions of social development, education is seen as a major factor of social and economic development. The reason for such attention is that the main value and capital of the society is a person capable of finding and mastering new knowledge, making non-standard decisions. No one doubts that further development due to exclusively economic growth and increasing technical power is impossible in the modern world. The future development will be largely determined by the level of spiritual culture of a particular civilization.

Intellectualization and information explosion of the late XX and early XXI century have not only changed the state of the society but also caused backlog of educational content from the level of advanced science, thereby causing the «education crisis». Discordance occurred between the needs of a person and the society in knowledge and opportunities of the existing education system.

The main factors that gave rise to the «education crisis» are firstly contradictions between education designed for a relatively stable situation and rapidly changing and complicating social world, and secondly contradiction between the orientation of education on assimilating as much knowledge as possible and an avalanche-like increase in information produced, and thirdly contradiction between the installation of a narrow specialization and need for a holistic, systemic vision of the world, fourthly contradictions between the national specifics of education and the need of the modern world in uniform standards of education, and fifthly domination of values of pragmatism, individualism over the ideals of humanism education.

As known, education system is a basic social institution determining the level of scientific technical, economic and cultural progress of the society. For the purpose of facilitating this progress, this institution must not only comply with the needs of time, but also have ability for advanced development [1]. In modern conditions education as social institute is imposed new requirements that relate to the features, goals and methods of the educational process, status of the education in the social institutes system. They generated new approaches to solving traditional problems related to globalization, becoming of a new informational space, new educational technologies. Such problems as education modernization, self-education, continuing education, decentralization, commercialization and prestige of education, education and mobility, education and career, new conflicts in education, social justice and education, use of intellectual potential in the country, interactive training problems and other become more and more urgent [2; 7].

Thus, today education system faces the necessity of a new self-determination. Previous arguments in many respects cease to be effective or cannot compete in comparison to the arguments adduced on behalf of other spheres of life activities, and claiming for a place in the system of social priorities. At the same time we have to reach out not only to the State, but to the society itself that needs convincing and in detail worked out

justification of that why exactly in this quality, and with these expenses, for solving exactly which task, it is necessary to develop and improve education system.

Kazakhstan like many other countries performs various in depth and scale reforms of the national education system. Considering social significance of these reforms, as well as huge funds invested by the State in education, the need for developing scientifically based, methodologically verified strategy of education development is more and more evident.

In this regard, the State Program for Education Development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 provides for measures in achieving high level of the higher education quality meeting the needs of the labor market, tasks of industrial and innovative development of the country, personality and complying with the best global educational practices.

For the purpose of improving universities competitiveness, Kazakhstan higher education institutions are classified by their profile and number considering requirements of the «State industrial and innovative development of Kazakhstan up to 2020».

In the modern world, education is the foundation of a democratic way of life and culture. Therefore, modern and democratic society needs modern level of education. Education is one of the main conditions for active participation people in political, economic, social and spiritual life of society. Among numerous innovations in the education system of the post-Soviet period, commercialization of this system is specially distinguished. In our opinion, the commercialization of education and upbringing is in conflict with the ideal of humanism affirming self-worth of a human, prescribing to restore even chances for everyone to be exposed to common welfare that without any doubt include also knowledge, intellectual skills, abilities, standards of decency, social studies. Commercialization, momentary pragmatism, from our position as the antithesis of humanization, in essence, undermines education as a civil institution.

It is this problematic situation in the education system that we have analyzed in a sociological study. Its goal is to study the attitude of students to the social and cultural values of the modern education system. The survey covered 207 students of the 1–4* years of different ethnicity trained on budget and commercial basis. The sampling is quota target. Quantitative and qualitative composition allows considering this sampling as representative.

In our study, we studied the attitude of students to the commercialization of the education system and its consequences; determined the main social and cultural values of the modern education; studied identification base of students.

High degree of identification with universal, civil, and professional criteria is fairly stable indicator as they allow forming social norms and values, structure social order.

Students identified themselves as follows: «I am a student» — 24.7 %; «I am a human» — 9.2 % of answers. But it is remarkable that the second most often response was «I am a person» — 10.2 % from the total number of answers; this characterized significantly high indicator of the individualism peculiar to young people. Subsequently, it can be foreseen that this indicator of individualism will somewhat decrease, and human, civil and professional positions will be represented to a greater degree. Thus, according to the results of a sociological study conducted in 2011 by the Kazakhstan Institute of Strategic Studies of the President of the Republic of Kazakhstan (KISS), among respondents (the study was conducted by national sampling), universal and civil identification criteria dominate, 94 % and 83.5 %, respectively [3].

Besides, answering the question «with whom they identify themselves?», respondents named their personal characteristics: responsible, neat, caring, etc.; this also, in our opinion, shows the desire for personal self-affirmation.

When distributing answers to a question: «Do you agree that students need to be involved in community service?», none of the respondents agreed fully on this need. Joint, collective work and useful social activities are not among the significant social values of the student, and most of the students (46.2 %) would not like to voluntarily participate in such activities.

***Gender of the respondents:** men — 129 people (62.3 %), women — 78 people (37.7 %).

Ethnicity of the respondents: 58.1 % (104 people) Kazakhs, 28.5 % (59 people) Russians, 4.3 % (9 people) Ukrainians, 1.9 % (4 people) Koreans, 2.4 % (4 people) Tatars, 1.8 % (3 people) Belarusians, 1.2 % (2 people) Germans, 1.2 % (2 peoples) Chinese, 0.6 % (1 person) Azerbaijanis.

Respondents' year of study: 1 year — 24.6 % (51 people), 2 year — 28.1 % (58 people), 3 year — 22.7 % (47 people), 4 year — 24.6 % (51 people).

Mode of study: grant — 59.9 % (124 people); paid — 40.1 % (83 people).

According to the study, the main reason for students' participation in public activities for the majority of respondents is pressure from the administration of their university (50.4 %) that characterizes reluctance to or disinterest in social activities. The principles of collectivism, which are supported only by 12.5 % of the respondents, these are the ones who chose the answer option «I want to be useful to other people», are not dominant among the student population.

That is, the existing collective activity is compulsion by the administration or leadership skills of the students themselves (I want to be aware of the latest events, I like to be in the center of attention, etc.) – 87.5 % of all answers.

Identification by personality is correlated with unwillingness to participate in community work, χ^2 – criterion = 5.948, value $\chi^2_{\text{кр}}$ – criterion = 9.488. We can say that there is a statistically significant relationship and accept the hypothesis about the dominance of individualistic values.

Questions aimed at determining their level of knowledge, showed initially inflated self-esteem of students. The answers were distributed as follows.

Table

Distribution of answers to the question «To which group of students do you related yourself?», %

Options of answers	Gender		Year				Ethnicity			Total
	Male	Female	1	2	3	4	Kazakh	Russian	Other	
«Advanced»	33.2	20.9	11.4	11.2	17.5	14.0	39.4	8.8	5.9	54.1
«Average»	28.7	15.7	12.8	11.0	10.4	10.2	17.8	19.3	7.3	44.4
«Low-performing»	0.4	1.1	0.4	0.5	0.2	0.4	0.9	0.4	0.2	1.5
Total	62.3	37.7	24.6	22.7	28.1	24.6	58.1	28.5	13.4	100

The high level of student self-esteem does not correlate with statistical data on the demand for students of our university in the international community and low rates of academic mobility.

Thus, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan has monitored the academic mobility of Bachelor students. Their indicator of mobility was 0.7 % of the total number of students in the Republic of Kazakhstan [4].

The students' responses clearly show a pragmatic tendency in choosing profession, thus, the majority believe that their profession provides an opportunity to earn well, and it is prestigious in the society — the total amount of the answers was 45.8 % of the respondents.

When considering whether the attitude of students to the chosen program changed after admission, it turned out that for 47.3 % of respondents it improved, remained unchanged for 24.6 %, worsened for 11.1 % of respondents, and 17 % found it difficult to answer.

The main reasons for the negative attitude to the chosen program according to respondents are a lot of unnecessary subjects — 15.9 %, poor organization of the educational process — 13.5 %, unfair assessment of knowledge — 5.3 %, low level of teaching — 3.4 %, disappointment in the profession — 2.8 %, extortion by teachers — 1.4 %.

After graduating from university, 50.7 % of respondents are going to work in the profession they study (for the 4th year this figure is the highest — 90.35), only 8.6 % are not going to work in the profession in the future.

When calculating correlation indices correlating the desire to work in a given profession and a conscious, pragmatic choice, we obtained the following values: $\chi^2 = 1,792$; $\chi^2_{\text{кр}} = 3,841$, $\chi^2_{\text{кр}} > \chi^2$, which indicates the existence of a statistically significant relationship. This fact is confirmed by the coefficients of Kramer and Kendall, $K=0.133$; $T=0.112$.

Students are quite loyal to the reforms of the education system in Kazakhstan, which is understandable because they themselves are participants of this process and perceive it as a given, without being able to compare. Mostly positive changes were noted in the improvement of the material and technical base of education — 28.9 %, the four-year study period — 20.7 %, but the commercialization of the higher education and the westernization of the education system, as a positive change, are noted by a minority - 8.6 % of respondents.

According to the results of a sociological survey, 49.2 % of students believe that higher education should be free for everyone, 42.9 % are satisfied with the current system of state funding of the higher education by provision of educational grants, only 2.4 % of respondents agreed that higher education should be paid only.

If there was an opportunity to change their future profession, the majority of respondents (57.7 %) answered that they would not change their program, which indicates satisfaction with the chosen program.

Many have indicated that they would change their profession and become lawyers (9.7 %), experts in the field of economics (7.8 %), oil industry workers (4.8 %), architects (4.8 %), civil engineers (2.9 %), logisticians (2.9 %), cosmonauts (2.9 %), gynecologists (2.9 %), art historians (1.2 %), journalists (1.2 %), deputies (1.2 %).

According to the study results, we made the following conclusions:

1. Currently, trends of westernization and the commercialization of education have become apparent.
2. Students focus on the pragmatic aspect of education.
3. The principles of individual freedom, self-realization dominate the principles of collectivism, ideological conviction and consciousness in the training process.

L.Ya. Gurevich notes that «today, higher education in Kazakhstan has acquired its own face, however, there are contradictions. The main contradiction is between liberalism in education expressed in a larger share of the private sector, declaration of broad rights of educational institutions, the principles of university autonomy and strict state regulation in the field of the structure and content of education. The essential point is that American model, which served as the main model for Kazakhstan, has not even a hint of any standardization of the education content. The activities of the Ministry of Education are limited here exclusively by financial and distribution functions. In most European countries, there is a substantial basis for severe government intervention in the livelihoods of educational institutions. This is belonging of the overwhelming majority of universities to the State. Here the education content is regulated gently and unobtrusively. Kazakhstan have to take into account its past, improving its market today. Most universities are not ready for broad autonomy, including the matters of education content, so development of state educational standards justifies itself. State standards to a certain extent contribute to inter-university and international mobility. Nevertheless, the practice of developing standards and model programs does not take into account the particularities of programs and disciplines» [5; 106].

A characteristic feature of the development of higher education in Kazakhstan «was the rejection of the State monopoly on education, the abolition of centralized management of education and strict regulation of activities of higher educational institutions. As a result, the non-state sector of higher education began to develop on equal terms indicating the creation of educational services market, which, like any market, develops according to the law of competition. State higher education institutions received a right to admit and train for a fee, thereby to diversify the sources of funding for higher education» [6; 56].

Changes in the structure of higher education were associated with the shift in the role of the State in higher education, which was determined by adoption of such laws as the laws «On Education» and «On Higher Education» in 1992 and 1993, and the Law «On Education» in 1999 and 2007. State programs of education development in Kazakhstan for 2005–2010 and for 2011–2020. These legislative acts introduced new organizational principles of the State administration in higher education. They can be formulated as granting greater autonomy to universities, i.e. the ability to manage their own financial assets and property; find additional sources of funding, determine the directions of research and teaching activities; increased decentralization of the State administration; control over the quality of education; introduction of competition principles for budget financing.

We believe that in modern conditions update of the education content supposes for theoretically and practically justified approach to humanitarian paradigm of education development, the measure and center of which is human. The humanitarian paradigm of education development implies its humanitarization and humanization.

From the point of view of the content of humanitarian education, it is necessary to talk about the following areas that should be represented in it: philosophical, historical, cultural, economic, social and political, environmental, and physical.

To humanize and humanitarize education means to determine the main task of education as free development of personal abilities in all spheres of its activity by approaching the achievements of global and national culture.

Improving the quality of higher and professional education, training graduates at the level of leading educational institutions of industrial developed countries is impossible without strengthening the spiritual component of the training and educational process [7].

The basis of this process integrity is the spiritual component of education that presupposes a philosophical understanding of human existence and the problem of educating spirituality as the highest degree of human development. Thus, assessment of the quality of education and educational programs is necessary, first of all, according to the depth of disclosing abilities of a human as a creative person.

References

- 1 Вороненко А.В. Образование как социальный институт: теоретико-методологические проблемы изучения / А.В. Вороненко // Философия и социальные науки. — 2010. — № 2. — С. 61–65.
- 2 Шереги Ф.Э. Социология образования: прикладные исследования / Ф.Э. Шереги. — М., 2001. — 463 с.
- 3 Социально-политическая стратификация Казахстана (по результатам социологического исследования КИСИ). — Алматы, 2011.
- 4 Академическая мобильность [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://naric-kazakhstan.kz/ru/akademicheskaya-mobilnost-/monitoring-akademicheskoy-mobilnosti-v-kazakhstane>.
- 5 Гуревич Л.Я. О реформе высшего образования и науки в Казахстане / Л.Я. Гуревич // Социологические исследования. — 2010. — № 7. — С. 104–107.
- 6 Национальный доклад о состоянии и развитии образования Республики Казахстан (Краткая версия) // Национальный Центр оценки качества образования. — Астана, 2011. — 75 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.edu.gov.kz/>
- 7 Клименко А.В. Философско-психологические проблемы развития образования: сб. ст. РАН / А.В. Клименко. — М.: Интор, 1991. — 28 с.

Д.Г. Шорманбаева, Е.Н. Ивлева, М.А. Сейдинова

Жоғары білім беру жүйесіндегі қазақстандық қоғамды элеуметтік трансформациялау

Аталған зерттеудің мақсаты студенттердің заманауи білім беру жүйесіндегі элеуметтік-мәдени құндылықтарға деген көзқарасын зерделеу болып табылады. Зерттеу барысында келесі мәселелер анықталды: студенттердің білім беру жүйесіндегі коммерциализация және оның нәтижелеріне көзқарастары; заманауи білім берудегі негізгі элеуметтік-мәдени құндылықтарды анықтау; студенттердің сәйкестендіру негіздерін зерттеу. Бакалавриат студенттерінің академиялық ұтқырлық мониторингі жүргізілді. Зерттеу нәтижелерінен біз келесі тұжырымдамаларға келдік. Қазіргі таңда білім беруде вестернизация және коммерциализация заңдылықтары көрініс табады. Студенттер білім алудың прагматикалық аспектісіне бағыт алған. Білім беру барысында тұлғаның еркіндігі, өзін-өзі дамыту қағидалары, ұжымшылдық, идеялық сенімділік пен саналылық қағидаларына қарағанда, басым. Авторлар білім беру мазмұнын жаңартып, қазіргі жағдайда білім беруді дамытудың гуманитарлық парадигмасына теориялық және іс жүзінде негізделген өтуді көздейді, оның өлшемі мен орталығы адам болып табылады деген ойға келді. Білім берудің гуманитарлық парадигмасы білім берудегі ізгілендіруді білдіреді. Бұл үдерістің тұтастығы негізі адам болмысының философиялық түсінігін және адамдық бастама дамуының ең жоғары дәрежесі ретінде руханилықты тәрбиелеу мәселелерін болжайтын білімнің рухани құрамдас бөлігі болып табылады. Осылайша, білім беру мен білім беру бағдармаларының сапасын бағалай отырып, ең алдымен, адам қабілетін терең зерттеп, шығармашылық тұлға ретінде қарастыру керек.

Кілт сөздер: жоғары білім, білімді коммерцияландыру, академиялық ұтқырлық, халықаралық ұтқырлық, гуманитаризация, гуманизация.

Д.Г. Шорманбаева, Е.Н. Ивлева, М.А. Сейдинова

Социальная трансформация казахстанского общества в системе высшего образования

Целью данного исследования является изучение отношения студентов к социокультурным ценностям современной системы образования. Были определены следующие задачи: отношение студентов к коммерциализации системы образования и ее последствиям; определение основных социокультурных

ценностей современного образования; изучение идентификационных оснований студентов. Проведен мониторинг академической мобильности студентов бакалавриата. По результатам исследования нами были сделаны следующие выводы. В настоящее время наметились тенденции вестернизации и коммерциализации образования. Студенты нацелены на прагматический аспект получения образования. Принципы свободы личности, самореализации доминируют над принципами коллективизма, идейной убежденности и сознательности в процессе обучения. Авторы пришли к мнению, что в современных условиях обновление содержания образования предполагает теоретически и практически обоснованный переход к гуманитарной парадигме развития образования, мерой и центром которой является человек. Гуманитарная парадигма развития образования предполагает его гуманитаризацию и гуманизацию. Основой целостности этого процесса является духовная составляющая образования, предполагающая философское осмысление бытия человека и проблемы воспитания духовности как высшей степени развития человеческого начала. Таким образом, оценивать качество образования и образовательных программ необходимо, прежде всего, по глубине раскрытия способностей человека как творческой личности.

Ключевые слова: высшее образование, коммерциализация образования, академическая мобильность, международная мобильность, гуманитаризация, гуманизация.

References

- 1 Voronenko, A.V. (2010). *Образование как социальный институт: теоретико-методологические проблемы изучения* [Education as a social institution: theoretical and methodological problems of studying]. *Filosofiya i sotsialnye nauki – Philosophy and Social Sciences*. Minsk, 2, 61–65 [in Russian].
- 2 Sheregi, F. E. (2001). *Sotsiologiya obrazovaniya: prikladnye issledovaniya* [Sociology of education: applied research]. Moscow [in Russian].
- 3 Sotsialno-politicheskaia stratifikatsiya Kazakhstana (2011) (po rezultatam sotsiologicheskogo issledovaniya KISI) [Social and political stratification of Kazakhstan (based on the results of the KISS sociological research)]. Almaty [in Russian].
- 4 Akademicheskaya mobilnost [Academic mobility]. *narickazhst-an.kz*. Retrieved from <http://narickazhst-an.kz/ru/akademicheskaya-mobilnost/monitoring-akademicheskoy-mobilnosti-v-kazakhstane> [in Russian].
- 5 Gurevich, L.Ya. (2010). O reforme vyssheho obrazovaniya i nauki v Kazakhstane [On the reform of higher education and science in Kazakhstan]. *Sotsiologicheskie issledovaniya – Sociological studies*, 7, 104–107 [in Russian].
- 6 Natsionalnyi doklad o sostoyanii i razvitiy obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan (Kratkaya versiya) (2011) [National report on the state and development of education in the Republic of Kazakhstan (Short version)]. Natsionalnyi Tsentr otsenki kachestva obrazovaniya – National Center for Educational Quality Assessment. Retrieved from <http://www.edu.gov.kz/> [in Russian].
- 7 Klimenko, A.V. (1991). *Filosovsko-psikhologicheskie problemy razvitiya obrazovaniya* [Philosophical and psychological problems of educational development]. *Sbornik statei Rossiiskoi akademii obrazovaniya – Collection of articles of the Russian Academy of Education*, 28. Moscow: Intor [in Russian].

A.Z. Zhumanova, T.K. Sakabai, Zh.A. Karsybaeva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: aiman_jumanova@mail.ru)*

The main activities of the national cultural centers of the Central Kazakhstan at a boundary of XX-of the 21st centuries

The main fundamental principle of the state cultural policy in Kazakhstan is recognition of equality of cultures of all people and also strengthening of integrity of culture, by means of creation of different conditions for their preservation and development. It gave the chance to transfer a part of functions on ethnic and cultural self-determination of the people in hands of nationalities and ethnoses. In optimization of the national relations an important role is played by the national cultural centers and associations. The problem of activity of the national cultural centers acquires special relevance today. Article is devoted to the main activities of the national cultural centers of the Central Kazakhstan at a boundary of the XX–XXI centuries. Authors made an attempt of the analysis and systematization of material about activity of the national cultural centers of the Central Kazakhstan from the moment of their creation till today. In the course of work features of formation of the national cultural centers were studied and their role in formation of cultural processes and interethnic consent in modern Kazakhstan societies is shown. Priorities of development of the national cultural centers of the Central Kazakhstan are defined. Authors come to a conclusion that the main activities of the national cultural centers are - cultural and leisure, language, information and education, club, local history, communicative work.

Keywords: Kazakhstan, Central Kazakhstan, ethnos, structure of the population, diaspora, ethnocultural centers, culture.

Introduction

Since the Republic of Kazakhstan has gained the independence, the head of state and the government have faced the tasks of independently determining ways and building internal and foreign policies of the state. One of the basic principles of building an independent Kazakhstan was the principle of the formation of ethnocultural policies based on the preservation of inter-ethnic harmony, the prevention of potential and regulation of real ethno-conflicts, the conduct of ethnocultural policies within the concept of ethnic diversity, the promotion of civic identity and the formation of Kazakhstan's patriotism. This position of the head of state and government was of great importance for the population of the republic also due to the fact that in the first years of the sovereignty of Kazakhstan the overwhelming majority of the Slav population had fears that the republic would follow the path of building an ethnocentric monocultural state [1].

In the early 1990s state programs, the Program of development of the Kazakh language and other national languages in KazSSR for the period of 1990–2000 was ready [2]. On April 14, 1993 the Law «On the Rehabilitation of Victims of Mass Political Repressions in the Republic of Kazakhstan» was adopted in the republic [3].

On the territory of the Republic of Kazakhstan, there is the Law «On the Assembly of the People of Kazakhstan» dated October 20, 2008 No. 70-IV. This Law determines the status, the procedure for the formation and organization of the work of the Assembly of the People of Kazakhstan, for implementing the state national policy, ensuring social and political stability in the Republic of Kazakhstan, and enhancing the effectiveness of interaction between state and civil society institutions in the sphere of inter-ethnic relations [4]. Article 3 of the law states that the Assembly's goal is to make sure interethnic harmony in the Republic of Kazakhstan in the process of forming a Kazakhstan's civil identity and a competitive nation on the basis of Kazakhstani patriotism, civil and spiritual and cultural community of the people of Kazakhstan, with the consolidating role of the Kazakh people [3]. According to Article 4, the main tasks of the Assembly are to ensure effective interaction of state bodies and civil society institutions in the field of inter-ethnic relations, create favorable conditions for further strengthening inter-ethnic harmony and tolerance in society, strengthening the unity of the people, forming a politico-legal culture of citizens based on democratic norms, Ensuring the integration of the efforts of ethnocultural and other public associations to make the goals and aims of the Assembly, and that revival, preservation and development of national cultures, languages and traditions of the people of Kazakhstan. According to this law (Article 15), the composition of the Assembly and the Assemblies of the Regions (the city of the republican significance, the capital) is formed from the

number of citizens of the Republic of Kazakhstan - representatives of ethnocultural and other public associations, representatives of state bodies and other persons, taking into account their authority in the society. Candidatures for membership of the Assembly are nominated by:

- 1) the decision of the sessions of the regions' assemblies (cities of republican significance, the capital) on the basis of proposals of ethnocultural and other public associations of the regions;
- 2) the decision of the highest bodies of republican, regional ethnocultural and other public associations.

Activities for ensuring inter-ethnic harmony in Kazakhstan, organized by the Assembly, by the assemblies of the regions (cities of national importance, the capital), by ethnocultural public associations that are members of the Assembly, are financed by the procedure established by the legislation of the Republic of Kazakhstan [3]. Thus, the law «On the Assembly of the People of Kazakhstan» is a kind of indirect legal basis for the activities of national cultural centers.

Interaction of the Assembly with ethnocultural public associations, other institutions of civil society, similar structures of foreign countries, as well as international organizations to strengthen national unity and keep the cultural and linguistic diversity of Kazakhstan, inter-ethnic and interfaith harmony and protect the rights of ethnic groups is provided by the Secretariat within the framework of the legislation of the Republic of Kazakhstan [4].

Thus, created in the mid-1990s. The Assembly of the People of Kazakhstan, by its activities, was given to the development of practical recommendations that would make sure the consolidation of society, and to aid the President of Kazakhstan in his activities as a guarantor of observance of the rights and freedoms of citizens regardless of their racial, national, social affiliation, religion or belief [5].

In 1995, the Assembly consisted of 7 to 24 delegates from the region, 16 representatives of national cultural centers and 12 representatives of the government. About 290 people. The Assembly included the Advisory Council (24 representatives of national cultural centers and 20 heads of administrations) and the Executive Secretariat (the head, his deputy and 5 members of the secretariat). From the Karaganda and Dzhezkazgan regions, 27 members were elected to the Assembly, of which 2 are German nationals [5]. On the local level, in the regions, the bodies of the Minor Assembly of the people of Kazakhstan were established. The Assembly was allocated a special 10% quota, which enabled representatives of different nationalities to enter and study in higher educational institutions of the republic. In 1997, 215 people, representatives of small people and nationalities of the Karaganda region, were given the opportunity to study in the higher educational institutions of the region (mainly Karaganda State Technical University and academician Ye.A. Buketov Karaganda State University).

Methods of research

The theoretical and methodological basis of the research in this field the degree of knowledge of the problem. Great importance for writing the article work is the work of foreign and domestic scientists, dedicated to the problems of relations between ethnic groups and the state. For this period, a huge amount of scientific material has been accumulated, reflecting the study of various nationalities and ethnic groups. But the appeal to this literature shows that the issues related to the history of the formation of national cultural centers in Kazakhstan are reflected in the general context of the literature on interethnic relations, national policy, state and social programs on issues of interethnic harmony and materials of the Assembly of the People of Kazakhstan. The regional aspect, in this case, the region of Central Kazakhstan, is also represented in the general literature on interethnic relations. Therefore, it represents advisable to systematize the historiography of the problem under consideration and to present the degree of its study in two main areas: editions of the Soviet period of time and publications of the modern era. In this study, we mainly relied on Soviet and modern literature, despite the fact that foreign authors have a lot of work on our topic.

Literature review

Here, the work can be systematized in two stages. The first stage — the beginning of independence, that is, from 1991 to 1999. Among such works are «Koreans of Kazakhstan», author G.V. Kan [6]; «Cultural construction in villages and villages of Kazakhstan (1946–1960)», author of A.B. Muritova [7]; «Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)», the authors M.Kh. Asylbekov and A.B. Galiev [8]; «Ethnopolitics of Kazakhstan: state and prospects», author K.E. Kuserbayev [9]; «Interethnic harmony in Kazakhstan: problems, contradictions, perspectives», author G.V. Malinin [10].

The second stage, from 2000 to the present. For this period, numerous works have been written, among them: «Interethnic relations in Kazakhstan», authors B.K. Sultanov, N.I. Larin [11]; «Eurasian Idea in the

Context of Interethnic Harmony and Tolerance», by E.L. Tugzhanov [12]; «Social interaction of ethnoses in the modern world. Kazakhstan's experience of inter-ethnic and inter-religious harmony: proposals for the OSCE», author Z.K. Shaukenova [13].

Main part

National cultural centers in Kazakhstan works on the basis of the law «On public associations». Article 5 of this law reads: «Public associations are set up and operate to realize and protect political, economic, social and cultural rights and freedoms, develop the activity and initiative of citizens; satisfaction of professional and amateur interests; development of scientific, technical and artistic creativity, protection of life and health of people, protection of the natural environment; participation in charitable activities; conducting cultural and educational, sports and recreational work; protection of historical and cultural monuments; patriotic, legal and humanistic education; expansion and strengthening of international cooperation; carrying out other activities not prohibited by the legislation of the Republic of Kazakhstan. It is prohibited to show and operate public associations that pursue extremist goals, as well as the creation of paramilitary groups not provided for by the legislation of the Republic of Kazakhstan.

In 18th article of laws show that public associations may have their own symbols (flag, anthem, emblem, pendants, badges) that do not contradict the legislation of the Republic of Kazakhstan.

The full and abbreviated name of the public association and its symbols should not duplicate in full or in real part the name and symbols of the Republic of Kazakhstan and other states, state bodies, public associations registered in the Republic of Kazakhstan, as well as public associations liquidated in connection with the violation of the legislation of the Republic of Kazakhstan. Description and sketches of the symbols of the public association are fixed in the charter. The charter of a public association, according to Article 12 of the Law «On Public Associations», should give the name, subject and purpose of the activities of the public association, the conditions and procedure for acquiring and losing membership, the rights and duties of members. The Charter should specify the territory within which the center operates. Public association should have its own structure and legal status of its structural units.

Furthermore, the order of formation, competence, and terms of office of the governing bodies, the place of the permanent governing body of the public association must be determined. The sources of the formation of money and other assets of the public association, the rights of the public association and its structural divisions (branches and representative offices) for property management, the procedure for introducing changes and amendments to the charter of the public association, the procedure for reorganization and liquidation of the public association, in case of liquidation.

The charter may give for other provisions on the activities of the public association, which do not contradict the legislation of the Republic of Kazakhstan. The adoption of the charter, the introduction of changes and additions to it are the exclusive competence of the supreme body of the public association - the congress (conference, assembly).

On the territory of our state, there is a Culture Act that regulates social relations in the sphere of creation, revival, preservation, development, dissemination and use of culture in the Republic of Kazakhstan and determines the legal, economic, social and organizational bases of state policy in the field of culture.

National cultural centers have a systematized list of names of cases with a sign of the timing of their implementation and storage of information. Initially, an approximate nomenclature of cases is preparing. When preparing an approximate nomenclature of cases, the Law of the Republic of Kazakhstan «On the Assembly of the People of Kazakhstan» dated October 20, 2008 No. 70-IV, the activities of national cultural centers that are sources of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, analyzes a set of documents formed in the course of their activities. This nomenclature of cases is designed to create the basis for the rational organization of office work, the examination of value, accounting and make sure the preservation of documents in the national cultural center. An exemplary nomenclature of cases is a methodical tool and has a recommendatory character.

The approximate nomenclature of cases is constructed according to a functional principle, i.e. the names of sections correspond to the main activities of the national cultural center of this profile:

- organizational and legal support of activities;
- organizational and mass work;
- accounting and reporting.

Within the sections of the nomenclature, cases are systematized according to the degree of importance and interconnection.

The sample nomenclature of cases does not include personal documents (orders of the head of staff, employment contracts with staff, work books, personal files, payroll sheets for salaries, each cards, etc.), because work in public associations is conducted on a voluntary basis, documents on personal are not formed. However, some national cultural centers make contracts with people to do temporary jobs and give out bonuses to members of the organization; therefore, cases of temporary (75 years) storage are included in the nomenclature of cases (02-09, 02-14, 03-09, 03-13).

The Concept of Ethno-Cultural Education of the Republic of Kazakhstan states that «the specificity of Kazakhstan is determined by the multiethnic and multi-confessional composition of the population. Representatives of many nations and nationalities live in the republic. Some of them are compact, which strengthens the ethnocultural diversity and features of the Republic of Kazakhstan. In terms of cultural and linguistic differences, the country's population as a whole is divided according to the main orientation into one of two languages - state and Russian, whose communicative significance and prevalence are not equal. In addition, representatives of several national groups do not have their own ethnic statehood, which increases the responsibility of the country for preserving the inherent distinctive culture. In these conditions, it is important to create opportunities for the restoration and development of ethnic cultures, an interaction between them in the interests of national unity [14].

Modern national cultural centers can have different legal forms: association, movement, committee, club, national cultural center, society, association, organization, etc., although often the organizational form of the national cultural center is not important, since it is much more important for the representatives of that or another ethnos simply to unite with like-minded people and start work on preserving the national culture.

Thus, the activities of national cultural centers in the Republic of Kazakhstan are regulated by the following legislative acts: the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Law on the Assembly of the People of Kazakhstan, the Law on Public Associations, the Law on Languages in the Republic of Kazakhstan, the Law on Elections in the Republic of Kazakhstan Republic of Kazakhstan», the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan «On the Strategy of the Assembly of the People of Kazakhstan».

About 55 national and cultural centers work in the Karaganda region. There are Sunday schools in 20 centers. The number of students in each school is 25 people on average. The most active national cultural centers of the Karaganda are Zhezkazgan, Satpaev, Temirtau, Bukhar-Zhyrau district. In the two decades of independence, the success of the Kazakhstan project of building a nation-state has received a well-deserved recognition in the international community. Our President Nursultan Nazarbayev has sensitively caught the movement of the national lower classes, and the present Assembly of the people of Kazakhstan has appeared. She solved many inter-ethnic issues and problems, extinguished people's distrust of each other, instilled in representatives of non-nationality the belief that they also have all the rights. Throughout the world, the uniqueness of the Assembly of the people of Kazakhstan and the effectiveness of its activities in interethnic issues have long been recognized. The Assembly demonstrates the equality of all the people of our republic, and the common Motherland of Kazakhstan brings people of all nationalities closer together on the basis of common interests.

Since 1989, the first national cultural centers began to be formed. Moreover, the initiative of their formation came from the people themselves, who felt the need to revive their national culture, the need to know their language, customs, and traditions. Then the ethnocultural centers were small groups of enterprising people who acted in isolation, huddling where they would have to. And only since 1998 all the national and cultural centers were provided with cabinets, the necessary tools, beautiful concert suits were made and that, most importantly, budgetary support was provided [15; 154]. So began a kind, the second stage in the life of national cultural centers. From the beginning of its activity, the national cultural centers worked in two directions: educational and cultural. Everyone who wants to study the native language, traditions, customs, rich culture of his people could learn. In each center, there were formed original, bright collectives of amateur performances that did not stop their activities because they are known and loved not only in the city of Karaganda, but also far beyond its borders.

Now, without a national cultural center, there is not a single cultural and mass event. Constant participants of traditional regional festivals of culture and art of the people of Kazakhstan, in which these collectives become undoubted winners and diplomats.

At the annual regional festivals of ethnic cultures of the people of Kazakhstan, ethnocultural associations takes top places.

Age of participants of amateur collectives of national cultural centers from 12 to 75 years! Native speakers of language and culture, of course, are representatives of the older generation. Their indefatigable

energy, love of the folk song and folk art can be envied. In cultural and recreational work, much attention is paid to the search for new forms of organization of leisure. Ethnocultural centers try to cover all segments of the population - children, adolescents, youth, people of retirement age. And this is an important phenomenon for the inter-ethnic consent of the ethnic groups living in the territory of Central Kazakhstan.

A centuries-old history united representatives of various ethnic groups on the territory of Kazakhstan. Surely, that is why, in the early 1990s, the President of the Republic of Kazakhstan expressed the idea of uniting all national cultural centers in a single organization — the Assembly of Peoples of Kazakhstan. It is this organization that has become the mechanism for harmonizing inter-ethnic relations. The idea of creating the Assembly came from the depths of Kazakhstan society. The creation of such a new, unique structure began with small assemblies in the regions. On February 16, 1995, President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev met with representatives of national cultural centers. At this meeting, he noted that the need to create a new public institution - the Assembly of the Peoples of Kazakhstan — as an advisory and advisory body under the President was needed to keep and further strengthen inter-ethnic harmony in the country. After this meeting, small assemblies were established in all region, 260 delegates were elected to the session. On 24 March 1995, a session was held in Almaty, where representatives of 40 national cultural centers took part. Thus, the Assembly of the People of Kazakhstan became the coordinator of the activities of the national cultural centers. And the initiative, coming from the Assembly and national cultural centers, gets support at the state level, which is important for the successful operation of the centers.

The Assembly unites ethnocultural organizations, their leaders are members of the Assembly of Peoples of Kazakhstan, as well as small assemblies. In 2008, the Law «On the Assembly of Peoples of Kazakhstan» was adopted, which has no analogs in the world. Chronicle of modern history, indicates that the President of the Republic of Kazakhstan in his daily work pays great attention to the Assembly of the people of Kazakhstan. And in the Assembly, in turn, lies a huge responsibility for the future of each ethnic group and the entire Kazakh people.

Today there are ethnicities in the Republic: the Germans — 49, the Kazakhs — 40, the Koreans — 36, the Tatars — 29, the Slavs — 27, Chechens and Ingushes — 27, Azerbaijanis — 23, Uighurs — 21, Russians — 20, Ukrainians — 19, Jews — 18, Poles — 16, Turks — 14, Greeks — 12, Armenians — 11, Belorussians — 10, etc. Four national and 15 regional national newspapers are published in Kazakhstan, there are 6 national theaters, 100 national schools, 170 Sunday schools, where 23 native languages are studied. In three schools of national revival, there are 29 departments for the study of 12 native languages [16].

The creation of the Assembly of the people of Kazakhstan, as well as of the Small Assemblies in the regions, contributed to the activation of the activities of ethno-cultural associations (ECO) and the spiritual and cultural development of ethnic groups. During the XVII session of the Assembly of the People of Kazakhstan on 18.04.2011 the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev stated that «ethno-cultural associations should actively participate in» nationwide projects». The whole complex of events held by the Assembly is for studying ethnic languages, developing cultures, native languages, traditions, integrating the efforts of ethno-cultural associations in ensuring harmonious inter-ethnic relations, preventing politicization of the ethnic factor, expanding relations with civil society institutions. The consultative and advisory body of the region akim includes 95 people: representatives of ethnocultural associations, scientific and creative intelligentsia, a council of veterans, state structures. As part of the Republican Assembly of the Peoples of Kazakhstan - 20 Karaganda residents - chairmen of regional ethno-cultural associations, representatives of the national elite, the clergy.

Today, new ethnocultural associations appear in the region. Their appearance serves as an essential proof of the growing civil interest in the history and culture of their people. In recent years, the number of urban and regional branches of ethnocultural associations has doubled. This was facilitated by the material support provided by local executive bodies, their help in the daily activities of public associations. Ethnocultural associations of the region enjoy the constant support of local executive bodies.

A resource center has been opened in Karaganda to support the activities of ethnocultural associations, where representatives of ethnocultural associations study the state language and native languages. The ideas and programs for preserving and developing the native culture and language conducted by ethnocultural associations are fully supported. So, with wide support of the public, the Karaganda branch of the Association of Koreans of Kazakhstan and the regional society «German Center «Wiedergeburt» celebrated their 20th anniversary. One of the priorities of the regional Assembly is the study of the state language. For the fourth consecutive year, representatives of 20 regional, 36 regional ethnocultural associations study the state language during the academic year. The project is funded by a grant from the region akim, the amount of which

has been increased almost 10 times since last year. One of the important activities of ethnocultural associations was work with young people. The youth wing of the Assembly functions, youth sections are created in all associations. This shows that there is someone to transfer the accumulated experience of the work of the Assembly.

Thus, the formation and development of national cultural centers took place in several stages. The transformation of national cultural centers into ethnocultural associations testifies to the implementation of many scientific and educational, political-economic and historical-cultural projects in which ethnic groups living in the region actively participate.

National cultural centers are created with the aim of preserving and developing culture, language, customs, rituals, help in meeting the national and cultural and other spiritual needs, carrying out charity and other useful activities for the prosperity of the Republic of Kazakhstan and strengthening international relations.

National cultural centers were initially created with the aim:

- to promote the development of cultural activities of representatives of small people, national diaspora living in the territory of the Republic of Kazakhstan;
- ensuring dialogue, the organization of inter-ethnic cultural interaction;
- preservation of cultural heritage, language, a way of life, traditions and their propaganda;
- Ensuring equal rights and freedoms in the field of culture guaranteed by the Constitution of the Republic of Kazakhstan.

The tasks that faced the national cultural centers:

- the unification of small nations in the protection of their economic and national-cultural rights, the development of national identity;
- help in the establishment of public consent, mutual trust and friendship among all people living on the territory of the republic;
- preservation and development of cultural and national identity, protection, restoration and preservation of the original cultural-historical and natural environment of ethnoses by international legal acts.

The main areas of activity of the national cultural centers are cultural-leisure, language, information-educational, circle, historical-local lore, communicative work.

To fulfill the set goals and tasks to national cultural centers, to some extent help a certain tendency, which associated with the growth of the value of leisure as a social value. This phenomenon scientists call a «leisure shock». One of the leading trends of modern civilization was the strengthening of the role of leisure in the spiritual life of society and the preservation of the health of its members, and leisure along with educational and labor activity also became an important sphere of personality formation [17; 77].

According to the authors A.F. Volovik and V.A. Volovik, the inclusion of families in the leisure structure of the center has a great socio-cultural significance. As an interesting and informative leisure is not only a means of comprehensive development of family members, but personal and group cultural development in the leisure structure (visiting museums, exhibitions, theaters, entertainment events) is of great importance. All this, according to the authors, expands the educational level members of diaspora families. It is worth agreeing with the authors that the formation of family traditions in the center of the national culture, the free time, the satisfaction of ethnocultural needs, the inclusion in the system of interaction and communication with other family groups - all this is the key to the emergence of a happy and friendly family [18; 155].

National cultural centers, as a place of leisure, have a huge personal developmental and educational potential, which consists in the use and development of national cultural traditions and universal values. Developing the spiritual and moral side of the person's personality, they give to the formation of value orientations in the process of preserving and developing national and cultural traditions.

In any polyethnic state, there is a need to develop national cultures, which is the main reason for the revival of the ethnoses. Author E.G. Buyankina believes that overcoming the cultural crisis, lack of spirituality and the degradation of people are the primary tasks of national associations seeking, in the author's opinion, to switch spontaneous energy into a constructive, creative channel [15; 134]. That is, the national cultural centers set themselves certain tasks to give impetus to the emergence of a sense of national unity. This consolidates ethnic groups and strengthens domestic and international ties.

The main activities of the national cultural centers are:

- strengthening of public stability as the basis for the consolidation of society;
- improving the implementation of national public policies and enhancing its role in the democratization of the political system;

- the formation of civic identity through the consolidation and unity of all ethnic groups in the core role of the state language and culture of the Kazakh people;
- comprehensive development of cultures, languages and traditions of all ethnic groups of Kazakhstan;
- development of the system of education of Kazakhstan patriotism and work with youth;
- effective interaction of state bodies and civil society institutions in the sphere of inter-ethnic relations;
- formation of a system of pre-emptive mechanisms to prevent negative trends in the field of interethnic relations and neutralize possible threats, avoid politicization of the ethnic reason;
- support of compatriots living in foreign countries in matters of preserving and developing their native language, culture and traditions;
- expansion of integration relations with international organizations and institutions of civil society of foreign countries;
- assistance and consolidation of civil consent and friendship between representatives of different people and nationalities living in the Republic;
- development and strengthening of interethnic relations, promoting mutual cooperation and mutual enrichment of national cultures;
- cooperation with various cultural centers and societies, institutions and organizations of culture and education, creative unions that carry out their activities both in the territory of the Republic of Kazakhstan and abroad;
- patriotic education of youth and the younger generation;
- study of various aspects of interaction and mutual understanding of national cultures;
- the study of language, literature, art, folklore and ethnographic genre;
- to promote the development of democratic reforms in the country, the growth of public activity of citizens, the strengthening of peace and interethnic harmony in the country;
- preservation and development of the national culture, language, customs, rituals, assistance in meeting the national and cultural and other spiritual needs of the national diaspora, carrying out charitable and other socially useful activities for the prosperity of Kazakhstan, strengthening interethnic harmony.

The principles of the work of national cultural centers are voluntary and equal rights of participants, legality, publicity, freedom of conscience and self-government. To carry out their activities, the centers have their own budget, stamp, stamps, forms and other necessary requisites. Some centers such as the German center «Wiedergeburt» has its own emblem and other symbols. Symbols are registered in the Ministry of the Republic of Kazakhstan by the established procedure. The National Cultural Center acquires the rights of a legal entity from the moment of its state registration by the Ministry of Justice of the Republic of Kazakhstan. These cultural institutions carry out their activities in the territory of Kazakhstan directly or through their structural units.

The National Cultural Centers are working to satisfy the requests of the members of the center for the revival, study, preservation and development of the national historical and cultural heritage: language, tradition and customs, as well as comprehensive propaganda of its best achievements. Representatives of the centers advocate and protect the rights and legitimate interests of their members and participants in state bodies and public organizations, and start initiatives on various issues of public life, make proposals to the bodies of state power and administration, if necessary. Thus, the national cultural centers located and operating in Karaganda contribute to the development and strengthening of inter-ethnic communication by their activities. They actively cooperate with other centers and associations of other ethnic groups, contribute to the process of mutual enrichment and mutual influence of cultures. They develop cooperation and cultural exchange with their historical homeland, as well as with foreign countries to expand cultural exchange and strengthen ties. It is important to recall that the activities of almost all national cultural centers are connected with educational and cultural institutions.

The types and forms of activity of national-cultural associations are diverse and solve the main task — the reproduction of ethnic culture, which involves its study, preservation and broadcasting at the internal level. The most common types and forms of activities of associations is the organization and conduct of cultural seminars and conferences; the creation of all possible amateur art groups; organization of events aimed at raising the educational level of children, youth and adults; organization of study groups on the history of national culture, including language, folk art, applied art, as well as national sports, national cuisine, national holidays and ceremonies; help to interested citizens of Kazakhstan in studying a certain language and culture; organization and holding of festivals, creative competitions, lectures on topical issues of national

culture, language, history, as well as art exhibitions, meetings with figures in the field of science and culture; issue of its printed publications in accordance with the legislation of Kazakhstan on the press; cooperation with other public organizations and participation in their activities that meet the goals and objectives of national cultural centers; charitable actions, rendering all-round assistance to large families, pensioners, invalids and other categories of those in need.

N.A. Nazarbayev in his speeches has repeatedly said that «there is the only force that will overcome all difficulties, this is our unity». Therefore, the complex of events held by national cultural centers is for the comprehensive development of the unity of national cultures, languages, traditions, thereby creating harmonious inter-ethnic relations.

Representatives of 115 nationalities live in the Karaganda region. The desire for historical roots, the development of national culture and language encourages people to open national cultural centers. Their number is constantly growing. Each national-cultural association has its own directions in the work. So, the Korean and Ukrainian centers are successfully engaged in questions of the revival of customs and traditions. Polish and Tatar-Bashkir have accumulated experience of working together with schools. The regional German society is the founder of a number of educational projects within the framework of the Kazakh-German agreement, is engaged in charitable activities. Relations are well established with the state and public organizations of Lithuanian, Armenian, Romanian centers.

Chairman of the Karaganda Jewish Cultural Center Vilen Molotov-Luchansky draws attention to the powerful social message contained in the ideas of the Head of State. And he suggested using non-standard approaches in working with young people and adults, so that they felt themselves in demand in the state's want to maintain stability. Support and effective help to citizens in explaining the policy of national harmony, the formation of a realistic doctrine of national unity - that, in his opinion, are the issues that the leaders of national-cultural associations should deal with.

For their work, national cultural centers receive gratitude and rewards. For example, for the contribution to the strengthening of friendship, inter-ethnic harmony and the development of the culture of people, the honorary diplomas of the akim of the region were awarded to the head of the ethno-theater and ethnomusic of the Karaganda Economic University Baldyrgan Imanbaeva, the chairman of the Karaganda Jewish Cultural Center, Vilen Molotov-Luchansky, artistic director of the exemplary ensemble of folk and modern dance «Sparkling» Galina Sevostyanova, the chairman of the Russian national cultural center of Satpaev Tatyana Khmilyarchuk. Arthur Navasardyan, chairman of the regional Armenian center «Erebuni» was awarded with the Certificate of Honor of the Assembly of the people of Kazakhstan. Since 2006, the regional national cultural centers receive a grant from the oblast akim. Thanks to the allocated funds, the centers have replenished their own book fund, updated the wardrobes of dance groups with new costumes. This time they became owners of modern TVs and DVD with karaoke.

Conclusion

Chairman of the Satpaev Russian National Cultural Center Tatyana Khmilyarchuk, who works as a school director, read out the words of her student Artem Tropakov, who talks about happiness: «Happiness is when you are understood and accepted. To understand and accept the person — this is the civic responsibility of every Kazakhstan citizen who is capable of mutual respect and acceptance of the cultures and traditions of other people living on the territory of our large country». Certainly, only, in this case, the residence of different ethnic groups in the same territory, will become problem-free.

References

- 1 Государственная этнополитика Казахстана: новые тренды: метод. пособие / под общ. ред. Е.Л.Тугжанова. — Астана: Академия гос. управления при Президенте РК, 2011. — 204 с.
- 2 Положение о Республиканском координационном совете по реализации Государственной программы развития казахского языка и других национальных языков в Казахской ССР на период до 2000 года // Постановление Кабинета Министров Казахской ССР от 6 декабря 1991 г. № 767.
- 3 Закон Республики Казахстан «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» от 14.04.1993 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа:// http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939
- 4 Закон Республики Казахстан «Об Ассамблее народа Казахстана» от 20 октября 2008 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30352401
- 5 Положение об Ассамблее народа Казахстана. Указ Президента РК от 7 сентября 2011 г. № 149 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31053726

- 6 Кан Г.В. Корейцы Казахстана: Исторический очерк / Г.В. Кан. — Алматы: Казахстан, 1994. — 240 с.
- 7 Муритова А.Б. Культурное строительство в селах и аулах Казахстана (1946–1960 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.02 – «Отечественная история» / А.Б. Муритова. — Алма-Ата, 1991. — 24 с.
- 8 Асылбеков М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980 гг.) / М.Х. Асылбеков, А.Б. Галиев. — Алма-Ата: Ғылым, 1991. — 185 с.
- 9 Кушербаев К.Е. Этнополитика Казахстана: состояние и перспективы / К.Е. Кушербаев. — Алматы: Ин-т развития Казахстана, 1996. — 227 с.
- 10 Малинин Г.В. Межнациональное согласие в Казахстане: проблемы, противоречия, перспективы / Г.В. Малинин. — Алматы: Ин-т философии МН-АН РК, 1997. — 160 с.
- 11 Султанов Б.К. Межэтнические отношения в Казахстане / Б.К. Султанов, Н.И. Ларин. — Алматы: Атамұра, 2001. — 212 с.
- 12 Тугжанов Е.Л. Евразийская идея в контексте межэтнического согласия и толерантности / Е.Л. Тугжанов // Казахстанская модель межэтнической толерантности. — М.: МГУ им. Ломоносова, 2009. — С. 3–7.
- 13 Шаукенова З.К. Социальное взаимодействие этносов в современном мире. Казахстанский опыт межэтнического и межконфессионального согласия: предложения для ОБСЕ / Материалы междунар. науч.-практ. конф. — Алматы: КИСИ, 2009. — 160 с.
- 14 Закон Республики Казахстан «О культуре». — Алматы: Ведомости Парламента Республики Казахстан, 1996. — № 20–21.
- 15 Буянкина Е.Г. Социально-культурная деятельность национальных общественных объединений по формированию ценностных ориентаций молодежи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 – «Теория, методика и организация социально-культурной деятельности» / Елена Григорьевна Буянкина. — Барнаул, 2005. — 234 с.
- 16 Концепция этнокультурного образования в Республике Казахстан. Распоряжение Президента Республики Казахстан от 15 июля 1996 г. № 3058. <https://online.zakon.kz>
- 17 Ариарский М.А. Прикладная культурология / М.А. Ариарский; СПб. гос. ун-т культуры и искусств, Ассоц. музеев России. — 2-е изд., испр. и доп. — СПб.: Эго, 2001. — 287 с.
- 18 Воловик А.Ф. Педагогика досуга: учебник / А.Ф. Воловик. — М.: Акад. пед. и соц. наук; Моск. психол.-соц. ин-т, 1998. — 232 с.

А.З. Жуманова, Т.Қ. Сакабай, Ж.А. Қарсыбаева

XX–XXI ғғ. тоғысындағы Орталық Қазақстандағы ұлттық-мәдени орталықтары қызметінің негізгі бағыттары

Қазақстандағы мемлекеттік мәдени саясаттың негізгі қағидаларына барлық халықтардың мәдениетінің теңдігін құрметтеу, сонымен қатар түрлі жағдайлар жасау арқылы мәдениеттердің өзіндік ерекшеліктерін сақтап қалуы және дамытуы, мәдениеттің тұтастығын нығайту жатады. Бұл үшін мемлекетте барлық ұлттардың мәдениеті мен тілінің сақталуы мен дамуы үшін құрылған мәдени орталықтарға жағдайлар туғызу қажет. Ұлттардың қарым-қатынасын үйлестіруде ұлттық-мәдени орталықтар мен бірлестіктер үлкен рөл атқарады. Бұндай ұлттық орталықтардың мақсаты этникалық мәдениетті дамыту, этностың тілін, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптарын сақтап қалу болып табылады. Ұлттық мәдени орталықтар қызметі қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мақалада XX–XXI ғғ. аралығындағы Орталық Қазақстандағы ұлттық-мәдени орталықтардың қызметінің негізгі бағыттары қарастырылады. Орталық Қазақстандағы мәдени орталықтардың құрылған кезеңінен бастап бүгінгі күнге дейінгі қызметінің негізгі бағыттарына сараптау жасалды. Сараптау нәтижесінде ұлттық-мәдени орталықтарының қалыптасу ерекшеліктері, қазіргі қазақстандық қоғамдағы мәдени үрдістер және этносаралық келісімді қалыптастырудағы олардың рөлі айқындалды. Орталық Қазақстандағы ұлттық-мәдени орталықтардың дамудың басымдықтары анықталды. Авторлар ұлттық-мәдени орталықтардың негізгі қызмет түріне — мәдени-бос уақытты ұйымдастырушылық, тілдік, ақпараттық-білім беру, үйірмелік, тарихи-өлкетанушылық, коммуникативтік жұмыстар жатады деген қорытынды жасайды.

Кілт сөздер: Қазақстан, Орталық Қазақстан, этнос, халықтың құрамы, диаспора, этномәдени орталықтар, мәдениет.

А.З. Жуманова, Т.К. Сакабай, Ж.А. Карсыбаева

Основные направления деятельности национально-культурных центров Центрального Казахстана на рубеже XX–XXI вв.

Основопологающим принципом государственной культурной политики в Казахстане является признание равенства культур всех народов, а также укрепление целостности культуры посредством соз-

дания разных условий для их сохранения и развития. Это дало возможность передать часть функций по этническому и культурному самоопределению народов в руки самих национальностей и этносов. В оптимизации национальных отношений немаловажную роль играют национально-культурные центры и объединения, деятельность которых приобретает сегодня особую актуальность. Статья посвящена основным направлениям деятельности национальных культурных центров Центрального Казахстана на рубеже XX–XXI вв. Авторами предпринята попытка анализа и систематизации материала о деятельности национальных культурных центров Центрального Казахстана с момента их создания по сегодняшний день. В процессе работы были изучены особенности становления национально-культурных центров и показана их роль в формировании культурных процессов и межэтнического согласия в современном казахстанском обществе. Определены приоритеты развития национальных культурных центров Центрального Казахстана. Авторы приходят к выводу, что основными направлениями деятельности национально-культурных центров являются культурно-досуговая, языковая, информационно-образовательная, кружковая, историко-краеведческая, коммуникативная работа.

Ключевые слова: Казахстан, Центральный Казахстан, этнос, состав населения, диаспора, этнокультурные центры, культура.

References

- 1 Tugzhanova, E.L. (2011). *Hosudarstvennaia ethnopolitika Kazakhstana: novye trendy [State Ethnopolitics of Kazakhstan: New Trends]*. Astana: Akademiia hosudarstvennogo upravleniia pri Prezidente RK [in Russian].
- 2 Polozhenie o Respublikanskom koordinatsionnom sovete po realizatsii Hosudarstvennoi prohrammy razvitiia kazakhskogo yazyka i druihkh natsionalnykh yazykov v Kazakhskoi SSR na period do 2000 hoda [Regulations on the Republican Coordinating Council for the Implementation of the State Program for the Development of the Kazakh Language and other national languages in the Kazakh SSR for the period until 2000]. [in Russian].
- 3 Zakon Respubliki Kazakhstan «O reabilitatsii zhertv massovykh politicheskikh repressii» ot 14.04.1993 [Law of the Republic of Kazakhstan «On the rehabilitation of victims of mass political repressions» of 14.04.1993]. *online.zakon.kz*. Retrieved from http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939 [in Russian].
- 4 Zakon Respubliki Kazakhstan «Ob Assamblee naroda Kazakhstana» ot 20 oktiabria 2008 h. [Law of the Republic of Kazakhstan «On the Assembly of the People of Kazakhstan» of October 20, 2008]. *online.zakon.kz*. Retrieved from http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30352401 [in Russian].
- 5 Polozhenie ob Assamblee naroda Kazakhstana. Ukaz Prezidenta RK ot 7 sentiabria 2011 [Regulations on the Assembly of the People of Kazakhstan. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of September 7, 2011]. *online.zakon.kz*. Retrieved from http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30352401 [in Russian].
- 6 Kan, G.V. (1994). *Koreitsy Kazakhstana: istoricheskii ocherk [Koreans of Kazakhstan: historical essay]*. Almaty: Kazakhstan [in Russian].
- 7 Muritova, A.B. (1991). Kulturnoe stroitelstvo v selakh i aulakh Kazakhstana (1946–1960 hh.) [Cultural construction in the villages and villages of Kazakhstan (1946–1960)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Alma-Ata [in Russian].
- 8 Asylbekov, M.Kh., & Galiyev, A.B. (1991). *Sotsialno-demograficheskie protsessy v Kazakhstane (1917–1980 hh.) [Socio-demographic processes in Russianstan (1917–1980)]*. Alma-Ata: Hylm [in Russian].
- 9 Kusherbaev, K.E. (1996). *Etnopolitika Kazakhstana: sostoianie i perspektivy [Ethnopolitics of Kazakhstan: state and prospects]*. Almaty: Institut razvitiia Kazakhstana [in Russian].
- 10 Malinin, G.V. (1997). *Mezhnatsionalnoe sohlasiie v Kazakhstane: problemy, protivorechiia, perspektivy [Interethnic harmony in Russianstan: problems, contradictions, perspectives]*. Almaty: Institut filosofii MN-AN RK [in Russian].
- 11 Sultanov, B.K., & Larin, N.I. (2001). *Mezhetnicheskie otnosheniia v Kazakhstane [Interethnic relations in Russianstan]*. Almaty: Atamura [in Russian].
- 12 Tugzhanov, E.L., (2009). Evraziiskaia ideia v kontekste mezhetnicheskogo sohlasiia i tolerantnosti [The Eurasian Idea in the Context of Interethnic Consent and Tolerance]. *Kazakhstanskaia model mezhetnicheskoi tolerantnosti*. Moscow: MHU imeni Lomonosova [in Russian].
- 13 Shaukenova, Z.K. (2009). Sotsialnoe vzaimodeistvie etnosov v sovremennom mire. Kazakhstanskii opyt mezhetnicheskogo i mezhkonnatsionalnogo sohlasiia: predlozheniia dlia OBSE [Social interaction of ethnoses in the modern world. Kazakhstani experience of interethnic and interdenominational accord: proposals for the OSCE]. *Mezhdunarodnaia naucho-prakticheskaia konferentsiia – International Scientific and Practical Conference*. (160 p.). Almaty: KISI [in Russian].
- 14 Zakon Respubliki Kazakhstan «O kulture» (1996) [Law of the Republic of Kazakhstan «On Culture»]. Almaty: Vedomosti Parlamenta Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 15 Buyankina, Y.G. (2005). Sotsialno-kulturnaia deiatelnost natsionalnykh obschestvennykh obedinenii po formirovaniuu tsennostnykh orientatsii molodezhi [Socio-cultural activity of national public associations on formation of value orientations of youth]. *Candidate's thesis*. Barnaul [in Russian].
- 16 Kontseptsiiia etnokulturnogo obrazovaniia v Respublike Kazakhstan [The concept of ethno-cultural education in the Republic of Kazakhstan] Order of the President of the Republic of Kazakhstan of 15.07.1996]. (1996, July). *online.zakon.kz*. Retrieved from <https://online.zakon.kz> [in Russian].
- 17 Ariarsky, M.A. (2001). *Prikladnaia kulturolohiia [Applied Culturology]*. Saint Petersburg: Echo [in Russian].
- 18 Pedagogika dosuha (1998) [Pedagogy of leisure]. Moscow: Akademiia pedagogicheskikh nauk; Moskovskii sotsialno-pedagogicheskii institut [in Russian].

Ж.Т. Урустембаева, К.И. Искакова

*Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: zira-a@mail.ru)*

Преемственность и этническое родство между казахским и венгерским народами

В статье рассмотрена общая картина исторического процесса становления казахской и венгерской народности, которая свидетельствует о чрезвычайной его сложности, о специфике сути и направленности этнического развития на протоказахской и протовенгерской территориях. Исторические реалии прошлого рельефно обнаруживают взаимосвязанность такого процесса и общность исторических судеб двух народов. Об этом свидетельствует единство ряда этнокомпонентов, вошедших в состав казахов и венгров. Поэтому исследование преемственности и родства между двумя народами является актуальной темой. Актуальность данной статьи также обосновывается развитием казахстанско-венгерских отношений на современном этапе. Духовно-историческая близость двух стран послужила тому, что Венгрия одной из первых в мире признала независимость Казахстана. Авторы статьи доказывают этнические, культурные и духовные параллели в истории казахов и венгров и приходят к выводу, что казахи и венгры являются родственными народами, и считают, что тюркские племена занимали определенное место в этногенезе как венгров, так и протоказахов.

Ключевые слова: казахи, венгры, Дешти-кыпчак, казахстанско-венгерские отношения, этническое родство.

Совершенно очевидно, что исторический процесс формирования и становления как казахской, так и венгерской народности не был однозначным, имел сложную специфику становления. Но исторические реалии прошлого раскрывают переплетенность судеб и взаимосвязанность двух народов. В этой связи существует большое количество исследований, которые, зачастую, являются совершенно противоречивыми друг другу.

Венгерский исследователь Ю.Немет и известный тюрколог М.Закиев считают, что предками венгров выступает древний угорский народ — мадьяры, кочевавшие в завожских степях южного Урала [1]. Основываясь на арабо-персидских источниках, М.Закиев считает, что племя маджгаров, населявших Восточную Европу, были с самого начала тюркоязычными. Само слово «венгр» происходит от варианта «унгар», а более древняя его форма — «хунгармадьяр» [2; 190]. Арабо-персидские путешественники еще в IX в. указывали, что между землей печенегов и землей болгарских асклы есть страна Альмаджгария. Первоначально эти сведения были подвергнуты анализу французским ученым Ш.Дефремери, который сразу отнес их к финно-угорским народам, так как не имел представления о тюркоязычных маджгарах. Эта точка зрения была принята практически безоговорочно и тюркологами, и финноугроведами. Польский ученый Т. Левицкий, развивая эту концепцию еще дальше, пришел к выводу о том, что не только маджгары, но и башкиры, унгары, турки, саварты и другие, носящие этнонимы, производные от них, были первоначально финно-угорскими маджгарами [3; 56]. Впоследствии в тюркологии сложилось мнение о существовании до IX в. н.э. Большой Венгрии в тех регионах, где обитали тюркоязычные маджгары, башкиры, включая сюда территории проживания и других тюркоязычных народов, куда входят почти все Урало-Поволжье, Северный Кавказ, бассейны Оки-Суры, Оки-Дона. Но в ранних арабо-персидских источниках маджгары были с самого начала тюркоязычными, что подтверждается и анализом этнонимов «маджгар» и «венгр». Финно-угорские ученые пришли к выводу, что «оба названия (мадьяр, венгр) сами представляют слова тюркского происхождения; эти термины венгры получили от тех тюркоязычных племен, которые придали им тюркский антропологический оттенок. *Венгр* происходит от варианта *унгар* (более древняя его форма *хунгармадьяр*). Ученые приходят к выводу о том, что в бассейне реки Дунай венгры долго живут попеременно с маджгарами (мишарями). Последние с течением времени принимают язык венгров, но успевают передать им свой этноним, которые, в свою очередь, переделывают его по-своему: маджгар — мадьяр. Таким образом, турки-маджгары — предки современных мишарей, потомки древних акациров.

Согласно гипотезе А.Биро, Б.Михали, А.Тюрина казахский род мажар (мадьяры) являются потомками древних венгерских племен, кочевавших на территории Северного Казахстана и Южного

Урала. На примере ДНК-данных, характеризующих маджар Казахстана, установлены общие генетические данные, которые выявили совпадения с мадьярами Венгрии. Это и явилось обоснованием, что прародина венгров находилась в Центральной Азии [4; 3]. На основании этих фактических данных сделан вывод о том, что племя аргынов, проживавших на территории Северного Казахстана, являлись прямыми потомками племени маджар. Известно, что предки маджар пришли в Тургайский регион из Каратау. Это горный массив на юге Казахстана. Эти же авторы обосновывают то, что предками маджаров являлись исторические общности, такие как аланы или асы, обитавшие в Северной Осетии. Племена с этими названиями фигурируют в свидетельствах о прошлых событиях в Великой Степи. Возможно, часть потомков алан сформировали казахские племена ас и алан. Доказательством служит город Яссы, который до XVIII века являлся столицей Казахского ханства. С именем города связана жизнь известного тюркского суфия Ходжа Ахмеда Яссави, то есть из Яссы.

Следовательно, имеются фактологические основания считать, что тюркские племена занимали определенное место в этногенезе как венгров, так и протоказахов. В основе своей, они вели кочевнический образ жизни, который запечатлен в так называемом «зверином стиле» (IX–III вв. до н.э.). Особенно интересным материалом по данному направлению являются наиболее выразительные архетипы, связанные с убранством «Золотого человека», который был обнаружен при раскопках кургана «Иссык» (Семиречье). Этот стиль оказал огромное влияние на геральдику, орнамент и на все изобразительное искусство тех времен, отражая актуальный для мифологического сознания взгляд на природный и социальный космос, на его этические проблемы, нормы и законы. В зверином стиле скифского периода воплощались сюжеты сотворения священной структуры древней модели мира, имеющей три уровня. Этот трехуровневый мир имеет место в тенгрианском мировосприятии, получившем распространение на обширной территории Евразийского пространства. Это представление о том, что космос человеческой жизни состоит из трех частей: Верхнего мира (неба), Среднего мира (земли) и Нижнего мира (подземного). Кочевые народы считали, что в каждом из этих миров есть жизнь и каждая похожа на реальную жизнь, в которой живут люди. В представлении древних венгров мир был также разделен на три сферы: верхнюю (где проживали могущественные боги и добрые духи), среднюю (наш земной мир) и нижнюю (мир злых духов). Эти три горизонтальных яруса связываются мировым деревом, или деревом жизни, корни которого уходят в нижний мир, а верхние ветви растут уже в верхнем мире. Известный венгерский историк Конлер Ласло пишет: «Не вызывает сомнения лишь то обстоятельство, что тюркские племена, пришедшие в степи вслед за гуннами, оказали глубокое влияние на все нетюркские народы, в том числе на алан и мадьяр, с которыми они долго сосуществовали, сталкиваясь и взаимодействуя» [5; 45].

В данном случае элементы «звериного стиля», умение обращаться с железом доказывают то, что предки маджар должны были входить в тесный контакт с другими кочевыми народами. Этот период истории наглядно доказывает экономические и культурные влияния между народами, которые отражаются в слое древнетюркских слов, вошедших в венгерский язык. Их около 300, и среди них обозначающие понятия *пflug, серп, бык, теленок, свинья, курица, разум, число, писать, закон, грех, достоинство, исповедь, простить*. В тесной связи с представлением о трехчленной структуре мира находится сюжет о мировом дереве Байтереке у протоказахов. Это дерево произрастает из центра земли и пронизывает все три мира от основания до небес. На его вершине сидит птица, Самурык, которая является царем всех птиц. В казахской сказке «Аюдай» говорится: «Эта птица не приносит никому зла, никому не вредит, но помогает людям излечить их от печали...», в сказке «Ер тостик» эту птицу описывают как двухголовую: одна голова как у птицы, другая — человеческая. Изображение мирового дерева можно заметить во многих золотых элементах, найденных при археологических раскопках [6].

В ранних религиозных верованиях древних маджаров также имеется сюжет о мировом дереве с семью или девятью ветвями, оно настолько высоко, что именуется «деревом без вершины» — вершина теряется в небесах (которые имеют семь слоев), корни уходят в преисподнюю, где располагаются страны хтонических существ — лягушек, ящериц и змей. У корней бьет источник жизни; смола, плоды и соки дерева питают все сущее на земле. Плоды этого дерева — золотые яблоки — дарят феи своим любимцам. Дерево охраняет огромная птица: недаром оно называется «орлиным деревом». Мифическая птица Турул играла особую роль в венгерской мифологии: анонимный венгерский хронист XIII в. рассказал, что мать Алмоша — отца Арпада и прародителя венгерских королей забеременела после того, как увидела во сне эту чудесную птицу, овладевшую ею. Само имя Алмош означает «сонный», а имя Турул восходит к тюркскому названию ястреба. В тюркской мифологии птица Са-

мурык помогает батырам совершать подвиги. В этом сюжете о мировом дереве мы видим взаимовлияние и трансляцию культур.

Венгерский средневековый историк Шимон Кезаи, свой труд «Деяния венгров», как и все авторы того времени, начинает с библейского всемирного потопа. Один из потомков Иафета, одного из спасшихся сыновей Ноя, был гигант Менрот. Когда люди пытались построить Вавилонскую башню, Бог смешал все языки и тогда Менрот ушел в Эвилат, которую стали называть Персией. Там он произвел на свет двоих сыновей — Хунора и Магора: от них пошли гунны, или угры-венгеры. Однажды братья вышли на охоту и увидели самку оленя, которую стали преследовать. Погнавшись за ней, братья попали на земли, которые изобиловали травой, деревьями, дичью, рыбой. С разрешения отца они остались там и, женившись, стали могучим народом, расселившимся по всей Скифии. Как следует из этой легенды, так появились гунны и мадьяры, наиболее родственные друг другу народы. Эта гипотеза является наиболее актуальной и по сей день и сыграла большую роль в формировании национального самосознания венгерского народа.

На основании исследований таких этнографов и археологов, как В. Диосети, Д. Ласло ряд исследователей делают вывод о том, что ранние религиозные представления древних венгров составляют единую систему верований, которая соответствует шаманизму, присущему многим народам, населявшим территорию Сибири и Центральной Азии [7]. Многие исследователи считают, что древней венгерской религией было тенгрианство, имевшее распространение среди всех тюркских народов. В венгерском языке сохранилось и название венгерского шамана: *táltos* (талтош). Считается, что талтоши были врачами, а также проводниками между людьми и потусторонним миром. Возможность общения с духами осуществлялась посредством специальных ритуалов и молитв, они умели интерпретировать сны, снимали порчу, узнавали волю предков. Талтоши выбирались судьбой, необычные способности давались с рождения, но у новорожденного проявлялись и определенные отклонения. В истории протоказахов также было распространено это верование, которое отечественные ученые называли «баксылык» [8; 10]. Слово «баксы» интерпретируется исследователями по-разному: его связывают с китайской лексикой, с древнетюркской. Но чаще всего считается, что оно произошло от чагатайского слова «бахши» и означало «лекарь», «знахарь». Они обладали знаниями природных явлений, лечебных свойств трав, продуктов питания, таких как кумыс, кумран, шубат, и вместе с тем знаниями эзотерического плана, знаниями астрологии, физиогномии. Стать баксы не просто, во-первых, это передавалось генетически, а во-вторых, что наиболее важно, появлению качеств баксы у человека предшествует или нервная болезнь, или серьезное заболевание, связанное с потерей свойств какого-либо органа (например, слуха, зрения, опорно-двигательного аппарата и др.). Для древних тюрков было очень важно, что будущий баксы должен иметь какое-либо заболевание. Баксы помогали определенными ритуалами вызвать дождь в засуху, узнать волю предков, получить их покровительство. Таким образом, в ранних верованиях протоказахов и протовенгров прослеживается древняя связь, мы видим две этнические линии, имеющие один культурный корень — древнетюркскую культуру.

Картина этнических и культурных взаимовлияний и генетических связей между древними племенами тюрков Средней Азии — кипчаками и древневенгерским этносом — мадьярами становится более очевидной при рассмотрении родо-племенного состава кыпчаков 2-й половины XI — начала XIII вв. В 1967 г. венгерский антрополог Тибор Тот провел изучение материалов применительно к этнической группе «аргын — мадияр» казахского народа. Антропологические исследования позволили ему констатировать большое морфологическое сходство аргын-мадияр с кыпчаками, обитающими в той же зоне Сары-Коба на Тургае [9].

В арабских источниках содержатся сведения о 16-племенном составе кыпчаков восточного Дешт-и-Кыпчака, расположенного на территории современного Казахстана. Структура племенного состава была сложной, содержащей в себе кимекские, куманские, печенежские, огузские компоненты. В этом составе имелись три этнонима, названия которых имеют параллели в племенном составе кыпчаков Венгрии. Это бурджоглу, джуртан и куманку. В начале XI в. куманы находились под политическим влиянием кыпчаков, а отдельные их группировки, равно как и другие племена, были инкорпорированы в кыпчакскую среду. Значительные группы куманов и кыпчаков переселились в Венгрию в 1239 г. под давлением монголов. В среде куманов Венгрии письменные источники отмечают такие персонифицированные этнонимы, как *Bajlo-Bajolo*, *Kangala*, *Kapcsag-Kopcsag-Kapcsog*, *Tabony*, *Tazlar* и др., которые легко сравнимы с именами *Байулы*, *Канглы*, *Кыпчак*, *Табын*, *Тазлар* [9]. Термин «байулы» сопоставим с крупным племенным объединением Киши жуза (Младшего жуза) ка-

захов — байулы, в состав которого, кстати, входит племя тазлар, очевидно, то же самое, что и тазлар-куманов. Канглы — одно из древних племен Казахстана. Они входили в Кыпчакское ханство как значительная этнополитическая сила. В XII в. в районе Приаралья и нижней Сырдарьи канглы образовали крупное объединение племен, номинально подчинявшееся кыпчакским ханам. В казахских генеалогических преданиях канглы считается одним из племен Улу жуза (Старшего жуза). Кыпчаки Венгрии, как один из составляющих элементов, входили в состав куманов. Племя табын входит в состав объединения жетиру (семиродцев) Киши жуза [10].

В исторических областях Венгрии, таких как Надькуншаг (Большая Кумания) и Кишкуншаг (Малая Кумания), сохранилась значительная этнографическая группа куманов-кыпчаков. Согласно информации замечательного знатока языков, истории, культуры, нравов и обычаев тюркских народов Центральной Азии, кыпчака по происхождению Конгура Иштвана Мандоки, в Большой и Малой Кумании в памяти народа еще сохранились реликтовые представления об этнических элементах *токсоба*, *тортул*, *баяндур*, *печене* (*печенез*). Что касается племенного названия *печенек* (*печенез*), входивших в этнический состав куманов Венгрии, то оно вызывает ассоциацию с двумя этнонимами — *базанак* (*бажанак*) и *баджна* в племенном составе кыпчаков на территории Казахстана, несомненно, прежде входивших в печенежский союз племен до миграции их объединения из области Аральского моря на запад. На территории средневекового Казахстана племя баяндур входило в семиплеменной состав кыпчако-язычных кимеков, компактное расселение которых находилось в бассейне среднего Иртыша. Определенные группировки куманов, как показывает кыпчакская этнонимия, остались на территории Казахстана и приняли участие в сложном процессе образования казахов.

По словам Я. Немета, именно этот фактор — духовно-историческая близость двух стран — послужил тому, что Венгрия одной из первых в мире признала независимость Казахстана, а именно 26 декабря 1991 г. [1]. Дипломатические отношения установлены 23 марта 1992 г. В том же году в Алматы было открыто посольство Венгрии, на следующий год в Будапеште — посольство нашей страны, ставшее первым дипломатическим представительством Казахстана в Центральной и Восточной Европе. В последние годы во взаимоотношениях Казахстана и Венгрии, помимо общих корней, появился новый общий фактор — геополитическое положение обоих государств. Так, если Казахстан является ведущей страной Центрально-Азиатского региона, то Венгрия занимает стратегическую позицию в Центральной Европе.

Таким образом, этнические, культурные и духовные параллели в истории казахов и венгров позволяют считать их родственными народами. Необходимо отметить, что 2007 г. стал самым насыщенным в истории межгосударственных казахстанско-венгерских отношений. Активизировались политические, экономические и культурные связи. Результативность укрепления политических связей сказывается и на экономическом сотрудничестве. Успешно развиваются и культурно-гуманитарные отношения, сотрудничество в сфере образования, здравоохранения, туризма. Таким образом, можно констатировать, что у казахстанско-венгерских отношений — мощная основа. Это общие исторические корни, которые, несмотря на расстояния, только крепнут.

Список литературы

- 1 Немет Г. Теория о едином происхождении венгров и башкир [Электронный ресурс] / Г. Немет. — Режим доступа: <http://soraman.livejournal.com/5160.html>.
- 2 Закиев М.З. Глубокие этнические корни тюркских народов [Электронный ресурс] / Закиев М.З. — Астана: Контана Пресс, 2011. — 400 с. — Режим доступа: http://library.psu.kz/fulltext/transactions/3812_zakiev_m_z_glubokie_etnicheskie_korni_tyurkskih_narodov.pdf.
- 3 Левицкий Т. «Мадьяры» у средневековых арабских и персидских географов / Т. Левицкий // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1978. — 260 с.
- 4 Тюрин А.М. Маджары, казахи, венгры и осетины (генегенеалогический аспект) [Электронный ресурс] / А.М. Тюрин. — Режим доступа: http://new.chronologia.org/turin/turin_madjary.doc.
- 5 Контлер Ласло. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Контлер Ласло. — М.: Весь мир, 2002. — 656 с.
- 6 Данияров К. История гуннов. Лев Гумилев и его ненависть к тюркам [Электронный ресурс] / К. Данияров. — Режим доступа: <http://www.altyn-orda.kz/kalibek-daniyarov-istoriya-gunnov-lev-gumilev-i-ego-nenavist-k-tyurkam/>.
- 7 Фодор И.К. вопросу о религиозных верованиях древних венгров / И.К. Фодор // Вестн. Томского гос. ун-та. Сер. История. — 2015. — № 6 (38). — С. 6–11.
- 8 Касымжанов А.Х. Духовное наследие казахского народа / А.Х. Касымжанов, С.А. Касымжанова. — Алматы, 1991. — 218 с.

9 Тибор Тот. О раннем этногенезе венгерского народа / Тибор Тот // Известия Академии наук Каз ССР СО. — 1968. — № 2. — С. 11–18.

10 Кумеков Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации Западного Дешт-и Кыпчака XII начала XIII века / Б.Е. Кумеков // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. — 1993. — № 1 (187). — С. 9–12.

Ж.Т. Урустембаева, К.И. Искакова

Қазақ және венгр халықтары арасындағы этникалық туыстық және мирасқорлық

Мақалада қазақ және венгр халықтарының қалыптасуының жалпы тарихи үрдісі қарастырылды, сонымен бірге протоқазақ және протовенгр территорияларындағы этникалық дамулардың бағыттары мен ерекшеліктері анықталды. Өткен тарихи оқиғалар екі халықтың тарихи тағдырларының ортақтығын және өзара байланысын анықтап берді. Сондықтан екі халық арасындағы туыстық қатынастардың өзекті тақырыптардың бірі болып саналады. Сонымен бірге мақала тақырыбының өзектілігі қазіргі кезеңдегі қазақстан-венгрия арасындағы қарым-қатынастардың дамуымен де негізделеді. Екі мемлекеттің рухани тарихи жақындығының арқасында Венгрия Қазақстанның тәуелсіздігін алғашқылардың бірі болып мойындады. Авторлар қазақтар мен венгрлердің тарихындағы этникалық, мәдени және рухани параллелдерін дәлелдеп, олар туысқан халық деген қорытындыға келді және түрік тайпаларының венгр этногенезінде маңызды рөл атқарды деп есептейді.

Клт сөздер: қазақтар, венгрлер, Дешті-Қыпшақ, қазақстан-венгрия қатынастары, этникалық туыстық.

Zh.T. Urstembayeva, K.I. Iskakova

Continuity and ethnic kinship between the Kazakh and Hungarian peoples

The article deals with the General picture of the historical process of formation of the Kazakh and Hungarian nation, which indicates its extreme complexity, the specifics of the essence and direction of ethnic development in the proto-Kazakh and proto-Hungarian territories. The historical realities of the past clearly reveal the interconnectedness of such a process and the common historical destinies of the two peoples. This is evidenced by the unity of a number of ethnic components that are part of the Kazakhs and Hungarians. Therefore, the study of continuity and kinship between the two peoples is an urgent topic. The relevance of this article is also justified by the development of Kazakh-Hungarian relations at the present stage. Spiritual and historical closeness of the two countries served to the fact that Hungary was one of the first in the world to recognize the independence of Kazakhstan. The authors prove the ethnic, cultural and spiritual parallels in the history of the Kazakhs and Hungarians and come to the conclusion that the kazakhs and wengers are kindred peoples, and I believe that the Turkic tribes occupied a certain place in the ethnogenesis of Hungarians as and protokazakh.

Keywords: Kazakhs, Hungarians, Deshti-Kipchak, Kazakh-Hungarian relations, ethnic kinship.

References

- 1 Nemet, G. Teoriia o edinom proiskhozhdenii venhrov i bashkir [The theory of the common origin of Hungarians and the Bashkirs]. *oraman.livejournal.com*. Retrieved from <http://soraman.livejournal.com/5160.html> [in Russian].
- 2 Zakiev, M.Z. Hlubokie etnicheskie korni tiurkskikh narodov [Deep ethnic roots of Turkic peoples]. *library.psu.kz*. Retrieved from http://library.psu.kz/fulltext/transactions/3812_zakiev_m_z_glubokie_etnicheskie_korni_tyurkskih_narodov.pdf [in Russian].
- 3 Levitskiy, T. (1978). «Madiary» u srednekovykh arabskikh i persidskikh heohrafoy [«Magyars» in medieval Arab and Persian gene-genealogical aspect]. *Vostochnaia Evropa v drevnosti i srednevekove – Eastern Europe in antiquity and the middle ages*, 260. Moscow [in Russian].
- 4 Tyurin, A.M. Madzhary, kazakhi, venhry i osetiny (henohenealohicheskii aspekt) [Madjars, Kazakhs, Hungarians and Ossetians (geograohically aspect)]. *new.chronologia.org*. Retrieved from http://new.chronologia.org/turin/turin_madjary.doc [in Russian].
- 5 Kontler, Laslo. (2002). *Istoriia Venhrii. Tysiacheletie v tsentre Evropy [History of Hungary. Millennium in the center of Europe]*. Moscow [in Russian].
- 6 Daniyarov, K. Istoriia hunnov. Lev Humilev i eho nenavist k tiurkam [The history of the Huns. Lev Gumilyov and his hatred of the Turks]. *altyn-orda.kz*. Retrieved from <http://www.altyn-orda.kz/kalibek-daniyarov-istoriya-gunnov-lev-gumilev-i-egonenavist-k-tyurkam/> [in Russian].

7 Fodor, I. (2015). K voprosu o religioznykh verovaniakh drevnikh venhrov [On the religious beliefs of the ancient Hungarians]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya Istoriia – Bulletin of Tomsk State University. Series History*, 6 (38), 6–11 [in Russian].

8 Kasyimzhanov, A.H., & Kasyimzhanova, S.A. (1991). *Dukhovnoe nasledie kazakhskoho naroda [Spiritual heritage of the Kazakh people]*. Almaty [in Russian].

9 Tibor, Tot. (1968). O rannem etnogeneze venherskoho naroda [On the early ethnogenesis of the Hungarian people]. *Izvestiia Akademii nauk KazSSR SO – Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*, 2, 11–18 [in Russian].

10 Kumekov, B.E. (1993). Ob etnonimii kypchaskoi konfederatsii Zapadnoho Desht-i Kypchaka XII-nachala XIII veka [About anonomii Kipchak Confederation of West Dasht-I Kipchak XII — beginning of XIII century]. *Izvestiia HAH PK. Seriya obshchestvennykh nauk – News of NAN PK. Series of social Sciences*, 1(187), 9–12 [in Russian].

Б.Т. Тулеуова, В.В. Горовой, Л.К. Шотбакова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: b_t_tuleuova@mail.ru)*

Роль института семьи в формировании исторического знания молодого поколения

В центре внимания авторов статьи – анализ роли института семьи в формировании исторического знания молодого поколения. В статье отмечается важное объединяющее начало генеалогии как науки о происхождении семьи и рода, способствующей укреплению семейных ценностей и традиций, сохранению преемственности поколений. В свою очередь, изучение и популяризация наследия семьи и рода важна для сохранения национальной памяти народа, в которой находят отражение судьбы и участие предков в событиях государственного масштаба, для поддержания связи между семьей и коллективной исторической памятью. Исследование биографии своих предков, где человек становится посредником между прошлым и будущим и воспроизводит микроисторию своей малой родины, стимулирует интерес к истории и воспитывает чувство патриотизма. Авторами отмечается особенность казахской генеалогической культуры, представленной практикой составления шежире, знания своей родословной — жети ата, которая заключается в ее философском и духовном содержании, устной фиксации в народной памяти. Выделяется большой потенциал генеалогического (семейного) туризма для развития исторического знания молодого поколения как одного из инструментов сохранения родовой памяти, связанной с сакральными местами.

Ключевые слова: институт семьи, историческое знание, молодое поколение, модернизация, устная история, генеалогическая культура, «места памяти», шежире, генеалогический (семейный) туризм.

Сегодня казахстанское общество переживает важный период национального возрождения, который сопровождается сменой культурной парадигмы, пересмотром прежних исторических концепций, возвращением забытых или запрещенных имен, возрождением национальных традиций, восстановлением нарушенной исторической преемственности. Важную роль в этих процессах играют общеобразовательные учреждения, СМИ, произведения литературы и искусства, семья. Из всех названных выше источников формирования исторического знания, наиболее эффективно влияющих на сознание общества, является среднее образование, где приобретает понимание основ истории.

Существует мнение о том, что дошкольное образование и семья мало влияют на историческое сознание человека [1; 67]. Однако, по меткому замечанию казахстанского писателя О. Сулейменова, «у казахов есть чувство истории: в каждом доме бережно хранят шежире, родословную, восходящую до седьмого колена» [2; 77]. Данное чувство можно назвать традицией знания истории, которое впервые происходит в рамках семейного воспитания через рассказы об истории и генеалогии своей семьи. Именно в семье происходит первая встреча с историей, которую никто не может избежать, хотя и не всегда осознает ее. Эта ступень характеризуется как элементарная форма исторического сознания, которая не включает в себя систематическое знание об историческом процессе.

Семья и семейные отношения, а стало быть, и воспитание в ней детей складывались исторически под влиянием конкретных экономических, социальных, культурных и других условий. Именно семья готовит ребёнка к будущей самостоятельной жизни в обществе, передаёт ему духовные ценности, моральные нормы, образцы поведения, традиции, культуру своего народа.

Наряду с этим, в условиях глобализации и модернизации экономической и социальной жизни происходит разрушение традиционных структур семьи. Элвин Тоффлер в своей работе «Шок будущего» предупреждает о том, что семья, некогда единственно устойчивое место среди все более изменчивого окружения, по мере развития сверхиндустриальной революции, сама становится источником шоков. На смену большой семье, состоящей из многочисленных членов (дедов, бабушек, дядей, тетей, двоюродных братьев и сестер), приходит так называемая нуклеарная семья — компактная и состоящая только из родителей и детей. Эта новая форма, более мобильная, чем традиционная расширенная семья, сегодня становится стандартом для всех промышленных стран [3].

Это происходит и в современном казахстанском обществе, где в условиях активной урбанизации, усиливающейся мобильности наблюдается кризис традиционной семьи, утрата связи между поколениями, формирование негативного отношения к национальным традициям и культуре.

Эффективным инструментом преодоления данных негативных тенденций можно считать развитие историко-генеалогического знания о происхождении семьи, рода. Изучение истории семьи позволяет представить жизнь и быт своих предшествующих поколений, их занятия, традиции, обычаи. Познание такой исторической информации, ее систематизация и интерпретация влияют на психологические детерминанты личности и ориентацию на углубленное духовное единение с семьей, социально ценностное поведение и деятельность [4; 79]. В свою очередь, это способствует формированию определенного уровня исторического знания как базиса устной истории.

В целом, традиция устной истории – явление, характерное для культуры практически всех народов мира. Это один из древнейших способов мышления и передачи информации. Исторические знания о прошлом всегда существовали в народной среде и занимали важное место в структуре народного знания. Практически утраченная в высокоразвитых странах устная традиция продолжает существовать и сегодня, особенно там, где существует и функционирует институт большой семьи, институт родовой памяти. Первоначально устная традиция ценилась прежде всего как способ прямого доступа к прошлому. Теперь ее роль рассматривается как возможность не относящихся к элите групп конструировать и модифицировать культурные представления во временной перспективе, отражать живую связь между прошлым и настоящим, между индивидуальными воспоминаниями и народной традицией, между «историей» и мифом [5; 261, 273].

Важным фактором развития устной истории является отход от прежнего взгляда на историю «высокой политики» и усилившийся интерес к повседневности, понимание того, что история – это не только описание событий, связанных с так называемыми «сильными мира сего», но изучение судеб тех, о ком принято говорить «молчаливое большинство» [6; 43]. Следует также отметить такую черту устной истории, как ее направленность на особое, эмоциональное восприятие прошлого. Рассказывая об истории своей семьи в контексте событий прошлого, человек имеет возможность выражать свое личностное отношение, демонстрировать различные эмоциональные проявления (гордость, горечь, сожаление, боль, страдание). Особенно это проявляется в случаях, связанных с памятью о героических и драматических периодах в истории народа, когда человек в результате освоения и приобщения к социальному опыту приобщается к коллективному сознанию и «обнаруживает потребность фиксировать в памяти нечто общее для всего коллектива» [7; 89]. Так, на основе фиксации, переработки, распространения и трансляции приобретенного социального опыта осуществляется связь между поколениями посредством устных рассказов, генеалогических преданий, отражающих некую общность историко-культурного опыта, организованного вокруг ключевого для этого поколения события [7; 90].

В функциональном отношении традиция устной истории служит процессам восприятия исторического прошлого и настоящего, процессам социальной и этнической самоидентификации человека, сохранения и передачи этнокультурного кода, национальной ментальности. Она является олицетворением социальной преемственности, связи поколений: «История семьи в особенности способна придать человеку сильное ощущение бесконечности жизни, над которой не властна даже смерть. В местной истории деревня или город ищет смысл перемен, которые переживает, а вновь прибывшему исторические знания помогают укорениться в новой среде» [6; 43].

Особенность казахской устной традиции заключается в соприкосновении этой исторической традиции с традицией поклонения культу предков. Например, в шежире как степной устной традиции наиболее яркой и бросающейся в глаза является персонифицированность, где история воспринимается как события людей, личностей, фигур, которые, в силу своих особенностей, заслужили память или право быть в памяти [2; 75]. Это позволило русскому этнографу Н.А. Аристову рассматривать этимологию значения слова «шежіре» с тюрко-монгольского языка как «память, иметь в памяти, запомнить, знать наизусть» [8; 482]. Наряду с этим, распространено второе значение данного слова — как «древо», «ветвь», «генеалогия», «родословная», в основе которого также лежит историческая память казахского народа.

Близким по содержанию к термину «шежире» является термин «жети ата». Об особом типе единения казахов в общины – «жети ата» (семиколенном родстве) написаны серьезные исследования. Н.А. Назарбаев в своей книге «В потоке истории» также выделяет роль и значение казахского родового сознания, основанного на соблюдении принципа «жети ата», сильнейшего инструмента духовного единения. Принцип «семи колен», хотя и совсем прост, был могучим определяющим ядром, сердцем этнической целостности на основе семейно-родственной любви» [9; 43]. Как отмечает

Б.М. Сужиков, «... даже семьдесят лет советской власти не стерли из памяти эту субэтническую черту – «жети ата» [10; 171].

Здесь речь идет о так называемой «семипокленной» экзогамной структуре, объединяющей группы родственников (действительных и мнимых) в пределах семи поколений по отцовской линии и отграниченных от подобных структур экзогамным барьером семейно-брачных отношений [11; 35]. Именно благодаря данному типу саморегуляции кочевого социума знание «жети ата» обеспечивало сохранение казахской ментальности и этноколлективной памяти.

В казахском кочевом обществе родственные связи составляли суть экономических и общественных отношений: регламентировали маршруты кочевков родов, брачных связей, регулировали поведенческие нормы общения. И, самое главное, обеспечивали своеобразие духовной культуры казахов. В шежире отражены все элементы народной литературы и поэзии, так как в основе любой генеалогии лежат народные предания, богатый фольклорно-этнографический материал, позволяющий раскрыть многие грани формирования этногенеза. Все это позволяет отнести шежире к основному феномену тюркской цивилизации, совмещающему в себе духовные и культурные ценности, память о важных периодах национальной истории.

Анализируя роль и значение знания устной истории у тюркских народов, средневековый историк Мирза Хайдар Дулати писал, что история служит познанию жизни предшественников, «предания и рассказы о своих предках приводят их как доказательство и придерживаются их; особенно тюркские народы, которые все речи, дела и большинство споров основывают на рассказах и преданиях своих предков» [2; 77].

В XXI в. этнотермин «жети ата» — это не просто формула знания реального родства по крови, это, прежде всего, важнейший этногенетический код. Для современного человека знание семи предков не должно ограничиваться простым перечислением их имен, здесь важно знание информации о том, кем они были, чем прославили свой род, свою семью. В этом заключается преемственность поколений, передача исторической и социальной памяти. Именно от сохранения своего историко-генетического кода, как отмечает Н.А. Назарбаев в своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», зависит успех модернизации: «без опоры на национально-культурные корни модернизация повиснет в воздухе... Особое отношение к родной земле, ее культуре, обычаям, традициям – это важнейшая черта патриотизма. Это основа того культурно-генетического кода, который любую нацию делает нацией, а не собранием индивидов» [12].

Отмечая важность родовой памяти для воспитания человека, философ, математик и религиозный деятель П. Флоренский указывал на единство рода и личности, он писал, что история рода должна давать нравственные уроки для каждого гражданина. По его мнению, знание истории семьи заставляет вспоминать о традициях, фамильной чести, трудолюбии, с детства учит с любовью и почтением относиться к старшим в семье, помогать им. В своих трудах П. Флоренский определил целостную программу на поддержание «человеческого фактора» ныне живущим, в которой отмечается, что надо чувствовать за собою прошлое, культуру, род, родину. У кого нет рода, у того нет и Родины, и народа [13; 30].

Одним из инструментов сохранения родовой памяти является популярный в последнее время так называемый генеалогический туризм, активно развивающийся среди разных возрастных групп населения, интересующихся историей своей семьи, рода, фамилии. Главная идея генеалогического туризма заключается в том, чтобы совместно с членами семьи или индивидуально посетить места рождения и погребения близких родственников, восстановить кровно-родственные отношения и семейные традиции, воссоздать собственную генеалогию, создать карту географической мобильности своего рода [14; 160, 161].

Особенностью данного вида туризма служит то, что он не направлен на удовлетворение потребности к путешествиям, смене мест пребывания, а обусловлен желанием к восстановлению связей, информации, контактов, исходя из конкретной фамилии, рода, этнической и культурной принадлежности.

Генеалогический туризм связан преимущественно с посещением мест проживания в прошлом самих участников туристического процесса, их родителей или предков. Такими местами посещения, как правило, выступают места захоронения, мемориалы, монументы, исторические места, краеведческие музеи. Восприятие данных мест, имеющих символическое значение, часто основано не на логике и других инструментах рационального мышления, а на эмоциях, переживаниях и памяти. Как от-

мечает французский историк П.Нора, «сакральные места отличает то, что мы помним связанные с ними события, считаем их по-прежнему значимыми для нас сегодняшних» [15].

В своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Президент Казахстана Н.А. Назарбаев, иницируя проект «Духовные святыни Казахстана», или «Сакральная география Казахстана», отмечает, что «у каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа» [12]. Так же и у каждой семьи есть памятные места, связанные с родовой памятью. По словам П.Нора, это «своеобразные точки пересечения, на которых складывается и концентрируется память сообщества» [15].

В условиях духовной модернизации казахстанского общества традиция сохранения памяти о прошлом своей семьи как части истории своего народа является одним из ключевых моментов духовно-нравственного воспитания подрастающего поколения. Стремление получить как можно больше информации о своих близких заставляет молодого человека осознавать собственную ответственность перед потомками по передаче и сохранению исторической памяти, стать достойным предков. Важно отметить, что в современных условиях постижение знаний о далеком прошлом семьи — это не просто получение информации о предках, но и важная коллективная деятельность обучающихся, семьи и образовательных учреждений.

В дошкольном образовании важным является взаимодействие трех поколений, когда ребенок включается в интерактивное взаимодействие не только с родителями, но и с бабушками и дедушками. На этом этапе формирования генеалогической культуры наиболее значимым будет не объяснение, а демонстрация норм поведения между родственниками, отношения к родному краю. Изучение фотоархива, устные рассказы об истории семьи могут стать фундаментом патриотических чувств у дошкольников.

Далее в начальной школе на уроке «Самопознание» закладываются первоначальные основы генеалогии. Возможно, данная дисциплина сложна для учеников 1–4 классов, но отдельные ее направления могут помочь ребенку осознать свою связь с предшествующими поколениями, а также расширить знания о представителях своего рода и семьи. Так, по теме «Твоя родословная» одним из заданий является совместное с семьей составление легенды о своей родословной, составление своего шежере.

В старших классах работа с историко-генеалогическим материалом обучающимся ведется уже самостоятельно совместно с учителями школы. Но и на данном этапе сотрудничество ученика, образовательного учреждения и семьи продолжает оставаться актуальным.

В рамках обновленной программы в 2019 г. в учебный процесс в 5–7 классах во всех областях Казахстана внедрен новый курс «Өлкетану / Краеведение», где среди широкого круга тем, нацеленных на углубленное изучение историко-культурного наследия своего края, также предполагается активное участие старших членов семьи в воссоздании летописи своей области.

С целью определения уровня генеалогической культуры и научного потенциала молодого поколения, анализа вклада семьи в формирование исторического знания с 10 февраля по 10 апреля 2018 г. в рамках реализации базового направления «Өлкетану» Подпрограммы «Тәрбие және білім» Программы «Рухани жаңғыру» в Карагандинской области был проведен областной конкурс «Шежіре–Life» — «История моей семьи». Организаторами конкурса выступили КГКП «Областной историко-краеведческий музей» и КГКП «Учебно-методический центр развития образования Карагандинской области» [16].

В качестве основных целей конкурса было обозначено: формирование умений и навыков в изучении своей родословной, способах её изображения и описания, развитие семейных увлечений и интересов, способствующих укреплению духовных ценностей семьи; воспитание чувств любви и гордости за свою семью, уважения к родителям; знакомство с наиболее распространенными традициями казахского народа и других этносов, проживающих в Казахстане.

Возраст участников данного конкурса был от 10 до 20 лет, среди них были как ученики городских и сельских школ, так и учащиеся городских колледжей. Конкурс проводился по двум номинациям: сочинение-эссе «История моей семьи» и презентация «Семейная реликвия». Приоритетными направлениями конкурса были определены история казахских родов и племен; история переселенческих, депортированных, раскулаченных семей; судьбы этносов, прибывших в Казахстан в период 20–40-х гг. XX в.

В сочинении Миланы Опочановой, ученицы СОШ № 31 г. Темиртау, одной из победительниц конкурса, отмечается: «Захотелось побольше узнать о своих предках и «вырастить» своё генеалогическое дерево. В создании этого дерева мне помогала вся моя семья: мама была мозговым центром — организатором и координатором всей работы. Дедушка приобрел материал для нашего макета, а папа его изготовил. Бабушка выбирала нужные фотографии и рассказывала мне свою историю. Затем мы все вместе «выращивали» наше дерево» [17].

Малиновский Даниил, ученик гимназии № 97, воссоздавая историю семейной реликвии — планшета своего прадеда Монастырного Ивана Яковлевича, восстановил путь фронтовика с 1942 по 1950 гг. Научно-исследовательская работа в ходе анализа семейного архива, а также материалов сайта «Подвиг народа» позволила ему более подробно узнать о подвиге ветерана из Наградного листа: «Когда я начинал исследование нашей семейной реликвии я и не думал о том, что благодаря этому я смогу узнать о том, что никогда не рассказывал мой прадед, за какой подвиг он получил самую уважаемую среди рядовых фронтовиков награду — медаль «За отвагу» [17].

Баграмова Айжан, ученица 4 «В» класса школы с. Дубовка, в своем сочинении делает важный вывод: «Я очень люблю свою семью и постараюсь дальше изучать её историю! Собрав материалы и изучив историю моей семьи, я узнала о своих родственниках, о предках, что история моей семьи неотделима от истории развития Казахстана. Великие события в стране отразились и на жизни моей семьи. Теперь я знаю, кому я обязана своей счастливой жизнью... Я говорю «спасибо» своим прадедам. Благодарность моим родственникам: дядям и тетям, что они рассказали мне о жизни прошлых поколений, дали прикоснуться к истории семьи, своим семейным альбомам. Я расскажу своим детям о мужественных людях моего рода, моих корнях» [17].

Примеры данных работ школьников Карагандинской области демонстрируют целостность образовательной среды формирования исторического знания, представленного взаимодействием образовательных учреждений, семьи и музея. Данная среда позволила выстроить логику постепенного вхождения обучающегося в мир генеалогического знания, знания об истории своей семьи. Так, в результате полученных первичных знаний из рассказов, семейного альбома, личных документов, далее через анализ информации и поиск внутренних взаимосвязей между судьбой близких и историческими событиями, а в конце исследования — на основе синтеза данных у школьника формируется новое представление о вкладе семьи в развитие страны и своего народа. Возникает совершенно новое историческое знание, основанное на семейной памяти, но дополненное и расширенное последними сведениями, полученными в ходе генеалогической и краеведческой работы совместно с научным руководителем.

Результаты конкурса показали знание школьниками и учащимися колледжей истории своего края, своей родословной, умение проводить исследовательскую работу, способность творчески подойти к осмыслению вклада своей семьи, своих близких в развитие региона. Важно отметить активную роль родителей, которые помогали воссоздать историю жизни и деятельности своих предков, выявить интересные семейные реликвии, тесно связанные с историческими событиями.

Таким образом, исследование истории семьи школьником, студентом способствует обогащению исторического знания о становлении и защите своей Родины, конкретных личностях, участвовавших в развитии страны. Использование семейных историко-культурных традиций, основанных на знании своей родословной в контексте устной истории, а также применение этих характеристик для изучения коллективного знания и исторической памяти актуальны как связующее звено между поколениями, как важный фактор поддержания общенациональной идентичности и перспективы исследования роли семьи в формировании исторического знания.

Список литературы

- 1 Лапин Н.С. Историографический анализ проблемы формирования исторического сознания казахстанцев / Н.С. Лапин // Отан тарихы. — 2017. — № 1. — С. 62–76.
- 2 Алпысбес М. Шежіре казахов: источники и традиция / М. Алпысбес. — Алматы: ССК, 2018. — 232 с.
- 3 Тоффлер Э. Шок будущего. Ч. 3. Новизна. Гл. 11. Сломанная семья [Электронный ресурс] / Э.Тоффлер. — Режим доступа: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/4797/4809>
- 4 Извеков И.Н. Генеалогическая культура как средство формирования социальной идентичности личности / И.Н. Извеков // Гуманизация образования. — 2016. — № 3. — С. 79–86.
- 5 Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д. Тош; пер. с англ. М.Л. Коробочкин. — М., Весь мир, 2000. — 296 с.

- 6 Соколова М.В. Что такое историческая память? / М.В. Соколова // Преподавание истории в школе. — 2008. — № 7. — С. 37–44.
- 7 Репина Л.П. События и образы прошлого в исторической и культурной памяти / Л.П. Репина // Новое прошлое. — 2016. — № 1. — С. 82–99.
- 8 Базарбаева А.С. Этнотермины «шежіре», «жеті ата», «жүз» в современной лингвистике / А.С. Базарбаева // Формирование конкурентоспособной личности на основе полиязычного образования: тр. респ. конф. — Шымкент, 2012. — С. 482–486.
- 9 Назарбаев Н.А. В потоке истории / Н.А. Назарбаев. — Алматы: Атамұра, 1999. — 296 с.
- 10 Сужиков Б.М. Интеграционные модели этничности и историческое сознание в западном центральноазиатском образовании / Б.М. Сужиков // Отан тарихы. — 2015. — № 3. — С. 169–175.
- 11 Алимбай Н. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истории / Н. Алимбай, М.С. Муканов, Х. Аргынбаев. — Алматы: Ғылым, 1998. — 234 с.
- 12 Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания [Электронный ресурс] / Н.А. Назарбаев. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya.
- 13 Извеков И.Н. Изучение истории семьи как инновация в формировании личности студента // Инновационные процессы в современном мире: материалы междунар. науч.-практ. конф. — Ростов н/Д.: Изд-во «Фонд науки и образования», 2016. — С. 30–33.
- 14 Мартянова Е.Г., Чеснова Е.Н. Генеалогический туризм как вид этнокультурного туризма в России // Юность и знания — гарантия успеха—2017: материалы междунар. науч. конф. — Курск: ЗАО «Университетская книга», 2017. — С. 160–164.
- 15 Ульянова Л. «Сакральная география» как научная концепция [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.intelros.ru/readroom/samopoznanie/samo1—2015/27190-sakralnaya-geografiya-kak-nauchnaya-konceptsiya.html>.
- 16 Крамер Н. Начиная с семьи [Электронный ресурс] / Н.Крамер // Индустриальная Караганда. — Режим доступа: <http://inkaraganda.kz/articles/149024>.
- 17 Материалы Областного историко-краеведческого музея по итогам областного конкурса «Шежіре-Life» — «История моей семьи».

Б.Т. Тулеуова, В.В. Горовой, Л.К. Шотбакова

Жас ұрпақтың тарихи білімін қалыптастырудағы отбасы институтының рөлі

Мақала авторлары өз назарын жас ұрпақтың тарихи білімін қалыптастырудағы отбасы институттың рөлін талдауға бағыттаған. Мақалада генеалогияның отбасылық құндылықтар мен дәстүрлердің нығаюына, ұрпақ сабақтастығына ықпал ететін отбасы мен рудың пайда болуы туралы ғылым ретіндегі маңыздылығы белгіленеді. Өз кезегінде, отбасы мен руды зерттеу және дәріптеу мемлекеттік деңгейдегі оқиғалардағы ата-бабалардың тағдыры мен қатысуы көрініс табатын халықтың ұлттық жадын сақтау үшін маңызды. Адам өткен мен болашақтың арасындағы делдал мен өзінің кіші отанының микротарихын жаңғыртушы болып, өз ата-бабаларының биографиясын зерттеу кезінде тарихқа деген қызығушылығын арттырып, патриотизмді тәрбиелейді. Авторлар қазақтың генеалогиялық мәдениетінің ерекшелігі шежіре жасау мен өзінің жеті атасын білу ретінде көрсетіп, зерттейді. Жас ұрпақтың тарихи білімін қалыптастыру үшін қасиетті жерлермен байланысты рулық жақты сақтау инструменттерінің бірі болып табылатын генеалогиялық (отбасылық) туризмнің үлкен әлеуеті жайлы айтады.

Кілт сөздер: отбасы институты, тарихи білім, жас ұрпақ, жаңғырту, ауызша тарих, генеалогиялық мәдениет, «жад орындары», шежіре, генеалогиялық (отбасылық) туризм.

B.T. Tuleuova, V.V. Gorovoi, L.K. Shotbakova

The role of the family institution in the formation of the historical knowledge of the younger generation

The authors of the article focus on the analysis of the role of the family institution in the formation of the historical knowledge of the younger generation. The article points out the important unifying principle of genealogy as a science about the origin of the family and tribe, contributing to the strengthening of family values and traditions, preservation of continuity of generations. In turn, the study and popularization of the family's and tribe's heritage are important for preserving the national memory of the people, which reflects the fate and participation of ancestors in state events, for maintaining communication between the family and the collective historical memory. The study of the biography of their ancestors, where a person becomes a mediator between the past and the future and reproduces the microhistory of his small homeland, stimulates interest in

history and fosters sense of patriotism. The article notes the peculiarity of the Kazakh genealogical culture, represented by the practice of drafting shezhire, knowledge of their own bloodline - jetyata, which lies in its philosophical and spiritual content, oral fixation in people's memory. There is a great potential of genealogical (family) tourism for the development of the historical knowledge of the young generation as one of the tools for preserving the tribal memory associated with sacred places.

Keywords: family institution, historical knowledge, young generation, modernization, oral history, genealogical culture, «places of remembrance», shezhire, genealogical (family) tourism.

References

- 1 Lapin, N.S. (2017). Istoriograficheskiy analiz problemy formirovaniia istoricheskogo soznaniia kazakhstanzhiteev [Historiographical analysis of the problem of formation of the historical consciousness of Kazakhstan]. *Otan tarihiy – The history of the homeland*, 1, 62–76 [in Russian].
- 2 Alpysbes, M. (2018). *Shezhire kazakhov: istochniki i traditsiia [Kazakh's Shezhire: sources and tradition]*. Almaty: SSK [in Russian].
- 3 Toffler, Je. (2001). Shok budushcheho. Chast' 3. Novizna. Hlava 11. Slomannaia semia [The shock of the future. Part 3. Novelty. Chapter 11. Broken Family]. *gtmarket.ru*. Retrieved from <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/4797/4809> [in Russian].
- 4 Izvekov, I.N. (2016). Henealohicheskaiia kultura kak sredstvo formirovaniia sotsialnoi identichnosti lichnosti [Genealogical culture as a means of forming a social identity of an individual]. *Humanizatsiia obrazovaniia – Humanization of education*, 3, 79–86 [in Russian].
- 5 Tosh, D. (2000). *Stremlenie k istine. Kak ovladet masterstvom istorika [The pursuit of the truth. How to master the skill of the historian]*. (M.L. Korobochkin, Trans.). Moscow.: Ves mir [in Russian].
- 6 Sokolova, M.V. (2008). Chto takoe istoricheskaiia pamiat' [What is historical memory?]. *Prepodavanie istorii v shkole – Teaching history at school*, 7, 37–44 [in Russian].
- 7 Repina, L.P. (2016). Sobytiia i obrazy proshlogo v istoricheskoi i kulturnoi pamiati [Events and images of the past in historical and cultural memory]. *Novoe proshloe – The New Past*, 1, 82–99 [in Russian].
- 8 Bazarbaeva, A.S. (2012). Etnoterminy «shezhire», «zheti ata», «zhuz» v sovremennoi linhvistike [Ethno-terms «shezhire», «zheti ata», «zhuz» in modern linguistics]. Proceedings from Formation of a competitive personality based on multilingual education '12: *Respublikanskaia konferentsiia – Republican Conference* (pp. 482–486). Shymkent [in Russian].
- 9 Nazarbaev, N.A. (1999). *V potoke istorii [In the stream of history]*. Almaty: Atamura [in Russian].
- 10 Suzhikov, B.M. (2015). Intehratsionnye modeli etnichnosti i istoricheskoe soznanie v zapadnom tsentralnoazievedenii [Integration models of ethnicity and historical consciousness in the western central]. *Otan tarihiy – The history of the homeland*, 3, 169–175 [in Russian].
- 11 Alimbaj, N., Mukanov, M.S., & Argynbaev, H. (1998). *Traditsionnaia kultura zhizneobespecheniia kazakhov. Ocherki teorii i istorii [The traditional culture of life support of the Kazakhs. Essays on theory and history]*. Almaty: Hylym [in Russian].
- 12 Nazarbaev, N.A. (2017). Vzhliad v budushchee: modernizatsiia obshchestvennogo soznaniia [Looking to the future: the modernization of social consciousness]. *akorda.kz*. Retrieved from http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizatsiia-obshchestvennogo-soznaniia [in Russian].
- 13 Izvekov, I.N. (2016). Izuchenie istorii semi kak innovatsiia v formirovanii lichnosti studenta [Studying history of family as an innovation in shaping the personality of the student]. Proceedings from Innovative processes in the modern world '16: *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia – International Scientific and Practical Conference* (pp. 30–33). Rostov-na-Donu: Izdatelstvo «Fond nauki i obrazovaniia» [in Russian].
- 14 Mart'janova, E.G., & Chesnova, E.N. (2017). Henealohicheskii turizm kak vid etnokulturnogo turizma v Rossii [Genealogical tourism as a type of ethno cultural tourism in Russia]. Proceedings from Youth and knowledge — Success Guarantee–2017: *Mezhdunarodnaia konferentsiia – International International Scientific Conference* (pp. 160–164). Kursk: ZAO «Universitetskaia kniha», [in Russian].
- 15 Ul'janova, L. «Sakralnaia heohrafiia» kak nauchnaia kontseptsiiia [«Sacred Geography» as a scientific concept]. *intelros.ru*. Retrieved from <http://www.intelros.ru/readroom/samopoznanie/samo1-2015/27190-sakralnaya-geografiya-kak-nauchnaya-koncepciya.html> [in Russian].
- 16 Kramer, N. (2018). Nachinaia s semi [Starting with family]. *Industrialnaia Karahanda – Industrial Karaganda. inkaraganda.kz*. Retrieved from <http://inkaraganda.kz/articles/149024> [in Russian].
- 17 *Materialy oblastnogo istoriko-kraevedcheskogo muzeia po itoham oblastnogo konkursa «Shezhire-Life» – «Istorijamojesem'i» [Materials of the regional historical museum on the results of the regional competition «Shezhire-Life» – «The history of my family»]*. [in Russian].

Г.У. Ахметшина¹, Н.У. Шаяхметов², А.З. Жуманова³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

²ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан;

³Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: guldena_82@mail.ru)

Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің қалыптасуы мен қызметі: тарихи сананы жаңғырту мәселелері

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуымен қатар, Отан тарихындағы көптеген өзекті мәселелер жаңаша тұрғыдан қаралып, тереңінен зерделене бастады. Ұлттың өзін-өзі тануының бір жолы — төл тарихын білу. Сондықтан тәуелсіз ұлтқа өз өткенінен объективті ақпарат бере алатын танымдық маңызы жоғары тарих қажет. Ондай тарихты зерттеп жазу тәуелсіздік жағдайында Қазақстан тарихы ғылымының тікелей міндеті болды. Ұлт тарихын зерттеп, жазу барысында, әрине, мұрағат құжаттарын пайдаланудың маңызы зор. Елбасының «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласында да ел тарихына байланысты архив құжаттарын кеңінен пайдаланып, зерттеу үшін «Архив–2025» жеті жылдық мемлекеттік бағдарламаны қабылдау қажеттілігі айтылды. Бұл өте қуантарлық жағдай. Бағдарлама аясында тарихшы ғалымдарға отандық, алыс-жақын шетел архивтерімен жұмыс жасауға мүмкіндік туады. Елбасының бұл бастамасы да мақала өзектілігін көрсетеді. Мақалада авторлар Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағатының қалыптасу тарихына тоқтала отырып, мұрағат қорларының тізімдері, мұрағат қызметтеріне сипаттама береді. Бұл мақаланы жазудағы мақсат – Қазақстан Республикасы Ұлттық архив қорларындағы деректердің тарихи сананы жаңғыртуға қосатын үлесін айқындау. Көздеген мақсатқа жету үшін авторлар Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің құжаттық қорларының тізімдерімен танысып, сипаттама беріп, мұрағат ұсынатын қызметтерді атап көрсетеді. Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві қорларында тәуелсіздік тарихына байланысты мол материалдар шоғырланған. Авторлар Ұлттық архив қорлары құжаттары Қазақстан Республикасының тәуелсіздік тарихын жазуда мол дерек көзі болып табылады, тәуелсіздік тарихына қатысты архив қорларындағы материалдарды екшелеп, көпшілік қауымға тиімді түрде ұсыну қажет деген қорытындыға келеді.

Кілт сөздер: тәуелсіздік, тарих, архив, құжаттар қоғам, ұлттық мақтаныш, мәдениет.

Қай заманда, қандай қоғамда болмасын, отаншылдықтың бастауында ұлттық мақтаныш сезімі тұратындығы, ал оның қайнар көзі тарих пен мәдениет екендігі анық. Қазіргі заманда өркениетті ұстанымы бар ұлттар мен ұлыстар, ең алдымен, өзінің кешегі және бүгінгі тарихын алға тартады. Ал, сол тарихты жазу алдымен баяндап отырған оқиғаға қатысты деректер мен құжаттарды зерттеуден басталады.

«История пишется по документам. Документы – это следы, оставленные мыслями и действиями некогда живших людей. Ничто не может заменить документов: нет их, нет и истории», — деп жазады XIX ғасырда Франциядағы «Анналар мектебін» қалыптастырушы тарихшы-ғалымдар Ш.В.Ланглуа мен Ш.Сеньобос [1; 49].

Ал, тарихты жазуға қатысты бұл құжаттар, әрине, архивтерде сақталады. Архив сол тарих үшін жинақталған құжаттар қоймасы. Сондықтан да ол жеке тұлға мен қоғамның мемлекеттің тыныс-тіршілігімен бірге тыныстап, өмір сүріп, халқына, мемлекетке, қоғамға қызмет етеді. Архивке берілген баға өлшеусіз.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 37-бабында: «Қазақстан Республикасының азаматтары тарихи және мәдени мұралардың сақталуына қамқорлық жасауға, тарих пен мәдениет ескерткіштерін қорғауға міндетті» делінген. Сондықтан да архивтердегі құжаттық қорды сақтау – ұрпақ алдындағы парыз.

Елбасының 2018 ж. 20 қарашада жариялаған «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласында халқымыздың өткені мен бүгінгісін және болашағының іргелі негіздерінің бірі ретінде архив жұмыстарына баса мән берілген. Архив деректерін ғылыми айналымға енгізу үшін арнайы бағдарлама қабылдау қажеттілігі айтылды.

«Архив–2025 бағдарламасы аясында Тәуелсіздік жылдарында халқымыздың өткенін зерттеуге қатысты ауқымды жұмыстар атқарылды. Еліміздің тарихи жылнамасындағы ақтандақтарды қайта қалпына келтіруге жол ашқан «Мәдени мұра» бағдарламасы табысты іске асырылды. Алайда бабаларымыздың өмірі мен олардың ғажап өркениеті жөніндегі көптеген деректі құжаттар, әлі де

болса, ғылыми айналымға түскен жоқ. Олар әлемнің бүкіл архивтерінде өз іздеушісі мен зерттеушісін күтіп жатыр. Сондықтан ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізу үшін «Архив–2025» жеті жылдық бағдарламасын жасауымыз қажет деп санаймын. Бұл жобаны жүзеге асыру барысында тарихшылардан, деректанушылар мен мәдениеттанушылардан құрылған арнайы топтардың отандық және шетелдік ірі архивтермен өзара жүйелі әрі ұзақмерзімді ықпалдастықта болып, іздеу-зерттеу жұмыстарын жүргізуіне баса мән беру керек. Қай жағынан болсын, бұл маңызды жұмыс мемлекет есебінен атқарылатын «академиялық туризмге» айналмауға тиіс. Архив деректерін тек жинақтап қана қоймай, барлық мүдделі зерттеушілер мен қалың жұртшылыққа қолжетімді болуы үшін оларды белсенді түрде цифрлық форматқа көшіру қажет, — деп атап көрсетті Елбасы [2].

Ең алдымен, ғылыми әдебиеттерде мұрағат сөзіне берілген анықтамаға тоқталайық:

Мұрағат – ретроспективті құжаттың ақпаратты пайдалану мақсатында құжаттарды сақтау мен қабылдауды жүзеге асыратын мекеме немесе оның құрылымдық бөлімшесінде тұрақты сақталатын құрамдағы құжаттары бар мемлекеттік мұрағаттар ғылыми-зерттеу мекемелері болып табылады, ғылыми жұмыс жүргізеді [3; 25].

Мұрағат – тарих айнасы. «Бәрі де өтеді» дейтін көне тәсілден шығатын ақиқат – өшпейтін, ұмытмайтын нәрсе жоқ. Сондай кезде өшкенінді жандыратын, ұмытқаныңды жадында жаңғыртып, тарихтағы әр нәрсені, әрбір тұлғаны орын-орнына қойып беретін тағы да мұрағат. Өзін өркениетті санайтын елдің ешбірі мұрағат ісін шетке ысырып қоймайды» [4; 3], — деп баға береді ғалым, мұрағаттанушы Р.Х.Сариева.

Қазақстан Республикасының архивтік жұмыстары дамуының екі ғасырлық тарихы бар. Қазіргі уақытта әртүрлі бағыттағы, оның ішінде ғылыми-техникалық, кинофотоқұжаттар, жеке қорлар мен коллекциялар сақталған мемлекеттік архив қорлары халқымыздың мәдени және рухани құндылығын, ұлттық тарихымызды көрсетіп, айқындайтын бірден бір дәлел.

Тарихи архивтер мемлекеттіліктің атрибуты болып табылады, оларға қарап, мемлекеттің қазіргі әлемдегі даму деңгейі анықталады [5]. Қазақстан Республикасы Архивтері мекемелері қоғамдық құрылымдардың өзгеру үрдістері нәтижесінде туындаған қиындықтарға қарамастан (нарықтық экономикаға өту, бюджеттік қаржыландыру тапшылығы), архив жұмысының даму деңгейі мен кадрлық әлеуетін сақтап қалды.

Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен жергілікті партиялық архивтер мемлекеттік архивтер жүйесіне біріктіріліп, қоғамның ғылыми және мәдени қауымының кеңінен танысуына мүмкіндік берді.

Қазақстан көп уақыт бойы посткеңестік кеңістікте архив туралы заңы жоқ мемлекет болып келді. Негізі, Архив жұмысы туралы заң жобасы 1991 ж. дайындалып, бірнеше қайтара арнайы мамандар мен ғалымдардың екшеуінен өтті. Заң жобасы 1993 ж. Қазақстан Республикасының Жоғары кеңесінің XII шақырылымында тыңдалды.

Ел Парламентінің 1998 ж. 22 желтоқсанда «Ұлттық архив қоры мен архив туралы» ҚР Заңын бекітуі елдің жоғары қызметін реформалаудың нормативтік-құқықтық базасын қалыптастырды. Соңғы жылдары бұл заңға бірқатар өзгертулер мен толықтырулар енгізілді, кейбір ережелер нақтыланды.

Еліміздің аса бай рухани қазынасы болып табылатын мұрағат ісі XVIII ғ. бастау алады. Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинетінің 1995 жылғы 17 тамыздағы «Қазақстандағы мұрағат ісіне 200 жыл» атты Қаулысында Қазақстан тарихында мұрағат ісінің пайда болуын былайша атап көрсетеді: «Алғашқы мұрағат Батыс Қазақстан аймағындағы Ішкі Ордада» қалыптасып, Бөкей хандығының мұрағаты атауымен белгілі болды делінген [6].

Мемлекет Басшысының «1998 жылды Халық бірлігі және Ұлттық тарих жылы деп жариялау туралы» Жарлығы еліміздің архив жүйесіне деген халықтың оң көзқарасын оятты. Ұлттың тарихи санасы, патриоттық сезімі нығая түсті. Мемлекеттік архивтердің оқу залынан АҚШ, Канада, Қытай, Жапон, Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан мемлекеттерінің келген зерттеушілер жиі көріне бастады [7; 8].

Мәдени мұра мен тарихи жәдігерлерді сақтау мен халыққа насихаттау ісінің маманы, бірнеше жыл ҚР Ұлттық Музейіне жетекшілік еткен Д.Мыңбай өз сөзінде: «...Мемлекеттің, қоғамның, жеке адамның мұрағаттық мұраға, мәдени ескерткіштерге көзқарасы — бұл өркениетті қоғамның, оның мәдени деңгейінің көрсеткіші», — деп жазады [8; 90].

Мұрағаттық деректер Қазақстан тарихының басым бөлігін зерттейтін дереккөзі болғандықтан, зерттеу қажеттілігі өзінен өзі туындайды.

1998 ж. 22 желтоқсанда «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» Қазақстан Республикасының Заңында «Ұлттық мұрағат қоры — заңда белгіленген тәртіппен ұлттық құндылық деп танылған барлық мұрағаттардың, мұрағат қорлары мен коллекцияларының, деректі ескерткіштердің, тарихи, ғылыми, әлеуметтік, экономикалық, саяси немесе мәдени айрықша маңызы бар құжаттардың жиынтығы» деген анықтама берген. Ал, осы заңның бабында: «Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағат қоры Қазақстан халқының тарихи-мәдени мұрасының ажырамас бөлігі болып табылады және оны Қазақстан халқының игілігі ретінде мемлекет қорғайды» деп көрсетіледі [9; 32].

Республикамыздың архив құжаттары – баға жетпес байлық, мемлекеттің, халықтың асыл қазынасы. Бүгін де, ертең де, келер ғасырларда да толығы беретін, жазыла беретін тарихтың қайнар көзі. Архив құжатсыз тарихтың жазылуы мүмкін емес. Архив – өмірі таусылмас, қоймасы ортаймас, тарих көшімен бағзы заманнан бүгінге дейін өмірдің қатпар-қатпар кезеңдеріндегі еліміздің шаруашылығын, экономикасын, тарихи, мәдени ескерткіштерін, жеке тұлғалардың өмірін мәңгі жасататын ұлттық тарихи мұраның көзі.

Ұлттық архивті ұйымдастыру, дамыту және пайдалануды жақсарту мәселесі халықаралық, мемлекетаралық қатынасқа да тікелей байланысты екені сөзсіз. Өркениетті елдерде архив ісі, барлық архив қоры және құжаттама басқару аспектісі мемлекеттік қызметтің дербес саласы.

Мемлекет астанасын Астанаға көшіру осында басты архив мекемесін құру қажеттігін айқындап берді. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін 2003 ж. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев Ұлттық архив ғимаратының құрылысын салу туралы шешім қабылдады. Ұлттық архивтің ресми түрде ашылуы 2006 ж. 14 желтоқсанында өтті.

Елордамыз Астананың төрінен орын алып, Есіл өзенінің сол жағалауында орналасқан тарихи-мәдени маңызы бар күмбез тәріздес ғимаратты байқамай өту мүмкін емес.

Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві қазіргі тарихты тербете отырып, тәуелсіздік және егемендік құжаттарын сақтайтын басты орталыққа айналды. Бұл орталық өзінің жастығына қарамастан, құжаттарды жинауда, сақтауда, пайдалануда және құжаттық деректерді жариялауда көпқырлы қызмет атқарады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық архиві қызметкерлері архив қорына келіп түскен құнды құжаттарды мемлекеттік сақтауға қабылдауды, сақтау мен құжаттардың архив қоймаларына тиімді орналасуын, құжаттардың толықтылығын және физикалық жағдайын тексеруді, сондай-ақ биологиялық, физикалық, химиялық зақымдануы бар құжаттарды анықтауды, есепке алуды жүзеге асырады.

Ұлттық архив тек қағаз түріндегі ғана емес, сонымен бірге электронды жеткізгіштегі құжаттарды қабылдайды. «Электронды Үкімет» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру архив саласында да, заманауи ақпараттық технологияларды қолдануды талап етеді. Осы мәселеге байланысты Ұлттық архивте «Мемлекеттік органдардағы электрондық мұрағаттар жүйесі» ақпараттық жүйесі енгізілген. Ұлттық архивте электрондық мұрағат жүйесін енгізу құжаттардың түпнұсқасының сақталуына, оларға тез және жеңіл түрде қолжеткізуге, сонымен қатар мемлекеттік органдардан электронды түрдегі құжаттарды қабылдауға мүмкіндік береді.

Ұлттық архивте сақталатын құжаттардың негізгі бөлігі Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде құрылуы мен дамуы кезеңіне жатады. Ұлттық архивтің негізгі үш қызметі бар: Ұлттық архив қоры құжаттарын сақтау, толықтыру және пайдалану» [10].

Архивтік анықтамалар және көшірмелер беру тек Ұлттық архивтің ғана емес, барлық мемлекеттік архивтердің негізгі қызметтерінің бірі және халыққа қызмет көрсетудің мемлекеттік қызмет көрсету тізбесіне кіреді. Жыл сайын Ұлттық архив қорларына сұраныстар саны арта түсуде. Оған себеп — Ұлттық архив қорының әрдайым құжаттармен толықтырылуы.

Қазіргі кезде (2018 жылдың мәліметі бойынша) Ұлттық архивте 240 қор бар. Оның ішінде басқарушылық-әкімшілік сипаттағы құжаттар — 200, жеке қорлар саны — 40. Бұл қорлардың көпшілігі Қазақстанның тәуелсіздік жолы мен мәдени өмірінен мол дерек береді. Атап айтқанда, ҚР Жоғары кеңесінің қоры, ҚР Орталық сайлау комиссиясының қоры, ҚР Премьер-Министрінің қоры, ҚР жоғары Сотының, Конституциялық соттың, Жоғары арбитражды соттың қорлары, әртүрлі Министрліктер қорлары, ҚР Парламенті Сенатының қоры, сонымен қатар еліміздің көрнекті ғалымдары, мәдени қайраткерлері мен саяси тұлғаларының жеке қорлары шоғырланған.

Қазақстан Республикасының Жоғары Кеңесінің құжаттары ҚР Ұлттық архивінің 2-қорында жинақталған, барлығы 2486 құжат бар. Мұндағы құжаттар 1991–1995 жж. аралығын қамтиды [11].

Қазақстан Республикасының Орталық сайлау комиссиясының құжаттары ҚР Ұлттық архивінің 3-қорында жинақталған, барлығы 1195 құжат бар. Мұндағы құжаттар 1988–2011 жж. аралығын қамтиды [12].

Қазақстан Республикасының Конституциялық сотының құжаттары ҚР Ұлттық архивінің 5-қорында жинақталған, барлығы 333 құжат бар. Мұндағы құжаттар 1992–1995 жж. аралығын қамтиды [13].

Осы аталған қорлар құжаттары еліміздің тәуелсіздік тарихы, Тәуелсіздік Декларациясын қабылдау, Қазақстан Республикасының Президентін сайлау барысы, тағы да басқа маңызды саяси құжаттардың қабылдануы тарихынан мәлімет береді.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Қазақстан Республикасының Ұлттық архивіндегі жеке қорлары ішінде көрнекті тарихшы-ғалым Ә.Марғұланның, Ж.Тәшеновтің, Қ.Салғараұлының, А.Сейдімбектің, М.Жолдасбековтің, Ә.Таразидің, И.Жақановтың, Әбсаттар қажы Дербісәлінің, А.Мұсаходжаеваның, Марат Әбсеметовтің, Р.Сариеваның қорларын атап айтуға болады. Бұл қорлар құжаттарымен жұмыс жасау арқылы тәуелсіз еліміздің саяси, мәдени, рухани өмірі жайлы мол мағлұмат аламыз.

Ұлттық архивке пошта арқылы, электронды поштаға келіп түскен барлық сұраныстар есепке алынып, сұраныстар тіркеу журналдарына енгізіледі, шығыс нөмірлері қойылған хаттардың түпнұсқалары сканерленіп, электрондық нұсқада сақталады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағатындағы мемлекеттік органдардағы электрондық мұрағаттар жүйесін (МО ЭМЖ) енгізу мен жетілдіру жұмыстары 2004 жылдың 10-қарашасында Қазақстан Республикасы Президентінің № 1471 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасында 2005–2007 жж. арналған «Электронды үкімет» мемлекеттік бағдарламасын қалыптастыру мақсатында 2007 жылдан басталған екен. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағатындағы МО ЭМЖ «Қорлар», «Тізімдемелер», «Көрсеткіштер», «Мұрағат төлқұжаты», «Мемлекеттік сақтандыру қоры», «Толықтыру көздері», «Оқу залы, зерттеушілермен жұмыс жасау», «Сұраныстар: әлеуметтік-құқықтық, тақырыптық», «Топографиялық көрсеткіштер» және тағы басқа модульдерден тұрады.

Қазіргі таңда Қазақстан архивтері біздің ұлттық ескерткіштеріміз болып табылатын құжаттармен Қазақстан Республикасының Ұлттық архиві қорларын толықтыру, сақтау және қолдану жұмыстарын жалғастыруда. Тәуелсіз еліміздің қалыптасуының тарихи сәттерін бейнелейтін Ұлттық архив құжаттары тарихшы-ғалымдар мен жас зерттеушілер үшін өте маңызды деректер көзі болып табылады. Келешекте де Ұлттық архив қорлары тың деректермен толығып, тарихшылар үшін қазыналы орталыққа айналары сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ланглуа Ш.В. Введение в изучение истории / Ш.В. Ланглуа, Ш. Сеньобос. — М.: Гос. Публичная историческая библиотека России, 2004. — 305 с.
- 2 Назарбаев Н.Ә. Ұлы Даланың жеті қыры [Электронный ресурс] / Н.Ә. Назарбаев. — Режим доступа: <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanyh-zheti-qury>
- 3 Атабаев Қ.М. «Деректану» пәнін оқыту методикасы: оқу құралы / Қ.М. Атабаев, Н.А. Тасилова, А.Ф. Толамисов. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2011. — 299 б.
- 4 Сариева Р.Х. Мұрағат және тарих: мақалалар, баяндамалар / Р.Х. Сариева. — Алматы: Арыс, 2004. — 292 б.
- 5 Исахан Ғ. Тәуелсіз ел тарихының сүйенері — мұрағат / Ғ. Исахан // Қазақстан мұрағаттары. — 2012. — № 1(21).
- 6 Әбсеметов М. Мұрағат және мұрағатты ел / М. Әбсеметов // Қазақстан мұрағаттары. — 2015. — № 4 (36).
- 7 Национальный архив РК. Ф. 110. Центральный Государственный архив РК за 1997–1999 гг. Оп. 1. Д. 4. Л. 8.
- 8 Аққали А. Мұрағаттардағы құжаттарды сақтау / А. Аққали // Қазақстан мұрағаттары. — 2012. — № 1(21). — 90-б.
- 9 Национальный архив РК. Ф. 110. Центральный Государственный архив РК за 1997–1999 гг. Оп. 1. Д. 1. Л. 32.
- 10 Әбсеметов М.О. Қазақстан Республикасының Ұлттық мұрағаты: дамудың өзекті мәселелері мен болашағы / М.О. Әбсеметов // Қазақстан мұрағаттары. — 2012. — № 2(22).
- 11 Национальный архив РК. Ф. 2. Верховный Совет РК (за 1991–1995 гг.).
- 12 Национальный архив РК. Ф. 3. Центральная избирательная комиссия РК (за 1988–2011 гг.).
- 13 Национальный архив РК. Ф. 5. Конституционный суд РК (за 1992–1995 гг.).

Г.У. Ахметшина, Н.У. Шаяхметов, А.З. Жуманова

Становление и деятельность Национального архива Республики Казахстан: проблемы модернизации исторического сознания

В связи с обретением независимости Республики Казахстан многие из наиболее актуальных вопросов отечественной истории рассматриваются с новых точек зрения. История является одним из способов самопознания нации. Поэтому необходимо иметь высокий уровень исторического знания, которое может передать объективную информацию. Написать такую историю было прямой задачей науки истории Казахстана в условиях независимости. Конечно, важно использовать архивные документы при изучении и написании истории нации. В статье под названием «Семь граней Великой степи» Глава государства подчеркнул необходимость принятия семилетней архивной программы «Архивы-2025» для широкого использования архивных документов, связанных с историей страны. Это открывает прекрасные возможности. В рамках программы историки смогут работать с архивами отечественных и зарубежных стран. Эта инициатива Главы государства отражает актуальность статьи. В данной статье авторы приводят описи документов из фондов Национального архива Республики Казахстан и указывают имеющиеся услуги архива. Цель этой статьи — определить вклад Национального архива Республики Казахстан в модернизацию исторического сознания. Для достижения целей авторы были ознакомлены с описями документов фондов Национального архива Республики Казахстан, которые содержат богатые источники по истории становления независимости. Авторы пришли к выводу, что документы Национального архива являются незаменимым источником в изучении истории независимости Республики Казахстан, в связи с этим необходимо больше публиковать архивные материалы в доступной для широкой общественности форме.

Ключевые слова: независимость, история, архив, документы, общество, национальная гордость, культура.

G.U. Akhmetshina, N.U. Shayahmetov, A.Z. Zhumanova

Formation and activity of the National Archive of the Republic of Kazakhstan: problems of modernization of historical consciousness

In connection with the independence of the Republic of Kazakhstan, many of the most pressing issues of national history are considered from new points of view. History is one of the ways of self-knowledge of the nation. Therefore, it is necessary to have a high level of historical knowledge that can convey objective information. To write such a story was a direct task of science of the history of Kazakhstan in the conditions of independence. Of course, it is important to use archival documents in the study and writing of the history of the nation. In the article entitled «Seven facets of the great steppe» the Head of state stressed the need to adopt a seven-year archival program «Archives-2025» for the wide use of archival documents related to the history of the country. This opens up great opportunities. Within the framework of the program, historians will be able to work with the archives of domestic and foreign countries. This initiative of the Head of state reflects the relevance of the article. In this article, the authors provide an inventory of documents from the funds of the National archive of the Republic of Kazakhstan and indicate the available services of the archive. The purpose of this article is to determine the contribution of the national archive of the Republic of Kazakhstan to the modernization of historical consciousness. To achieve the goals, the authors were acquainted with the lists of documents of the national archives of the Republic of Kazakhstan, gave a description. The funds of the National archive of the Republic of Kazakhstan contain rich sources on the history of independence. The authors came to the conclusion that the documents of the National archive are an indispensable source in the study of the history of independence of the Republic of Kazakhstan, in this regard, it is necessary to publish more archival materials in an accessible form for the General public.

Keywords: independence, history, archive, documents, society, national pride, culture.

References

- 1 Langlois, Sh.V., & Senyobos, Sh. (2004). *Vvedenie v izuzhenie istorii [Introduction in studying of history]*. Moscow: Gosudarstvennaia publichnaia istoricheskaiia biblioteka Rossii [in Russian].
- 2 Nazarbayev, N.A. (2018). Uly Dalanyn zheti kvry [Seven Facets of the Great Steppe]. *egemen.kz*. Retrieved from <https://egemen.kz/article/178090-nursultan-nazarbaev-uly-dalanynh-zheti-qyry> [in Kazakh].
- 3 Atabayev, K.M. (2011). «*Derektanu» panin okytu metodikasy [Methods of teaching discourse]*. Almaty: Kazak universiteti [in Kazakh].

- 4 Sariyeva, R.H. (2004). *Murahat zhane tarikh: makalalar, baıandamalar [Archive and history: articles, reports]*. Almaty: Arys [in Kazakh].
- 5 Isakhan, G. (2012). Tauelsiz el tarikhynyn suieneri — murahat [The support of the history of the independent country is an archive]. *Kazakstan murahattary – Archives of Kazakhstan, 1(21)* [in Kazakh].
- 6 Absemetov, M. (2015). Murahat zhane murahatty el [Archive and archive country]. *Kazakstan murakattary – Archives of Kazakhstan, 4(36)* [in Kazakh].
- 7 Natsionalnyi arkhiv RK. F. 110 Tsentralnyi Hosudarstvennyi Arkhiv RK za 1997–1999 hh. [National RK Archive The RK Central State Archive for 1997–1999] [in Kazakh].
- 8 Akkali, A. (2012). Murahattardahy kuizhattardy saktau [Storage of documents in archives]. *Kazakstan murahattary – Archives of Kazakhstan, 1(21)*, 90 [in Kazakh].
- 9 Natsionalnyi arkhiv RK. F. 110 Tsentralnyi Hosudarstvennyi arkhiv RK za 1997–1999 hh. [National RK archive the RK Central State archive for 1997–1999]. [in Kazakh].
- 10 Absemetov, M. (2012). Kazakstan Respublikasynyn Ul'ttyk murahaty: damudun ozekti maseleleri men bolashahy [National archive of the Republic of Kazakhstan: Actual problems and prospects of development]. *Kazakstan murahattary – Archives of Kazakhstan, 2(22)*[in Kazakh].
- 11 Natsionalnyi arkhiv RK. Verkhovnyi Sovet RK (za 1991–1995 hh.). [National RK Archive. The Supreme Council of RK (for 1991–1995)] [in Kazakh].
- 12 Natsionalnyi arkhiv RK. Tsentralnaia izbiratelnaia komissii RK (za 1988–2011 hh.) [National RK Archive. Central Election Commission of RK (for 1988–2011)] [in Kazakh].
- 13 Natsionalnyi arkhiv RK. Konstitutsionnyi sud RK (za 1992–1995 hh.). [National RK Archive. The constitutional court of RK (for 1992–1995)] [in Kazakh].

С.Б. Стамбулов, В.В. Горовой, А.З. Жуманова

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: serstam@mail.ru)*

Политика ШОС и новые члены: 2018 год и его перспектива

В статье выражается сомнение в развитии «шанхайского духа» в контексте принятия в данную организацию (ШОС) двух новых членов — Индии и Пакистана. Сомнение обосновано рядом исторических фактов, которые в статье актуализированы для 2017–2018 гг. Перспектива данных событий продолжилась и в 2019 г., когда из-за Джамму и Кашмира разразился конфликт между Индией и Пакистаном, в котором погибли десятки человек. Шанхайская организация сотрудничества построена, прежде всего, для преодоления террористических угроз в соответствующем регионе. Конфликт между Индией и Пакистаном обозначил, что «шанхайский дух» подвергся сомнению именно из-за террористической структуры, находящейся на территории Пакистана. Политика ШОС, с нашей точки зрения, требует либо возвращения к забытым традициям «шанхайской пятёрки», когда войска безоговорочно отводились от конфликтных линий на 50 км и не должны были ни в коем случае приближаться к этим линиям. С другой стороны, структуры, руководящие ШОС, должны с учетом современного обострения выработать новую дорожную карту, которая согласуется с особенностью присутствия в ШОС конфликтующих сторон. Авторы данной статьи дают ряд рекомендаций частного характера, касательно упорядочения деятельности ШОС до 2025 г.

Ключевые слова: ШОС, внешняя политика, дипломатия, «шанхайский дух», урегулирование международных конфликтов.

Шанхайская организация сотрудничества (ШОС) является постоянно действующей межправительственной международной организацией, о создании которой было объявлено 15 июня 2001 г. в Шанхае (КНР) Республикой Казахстан, Китайской Народной Республикой, Кыргызской Республикой, Российской Федерацией, Республикой Таджикистан и Республикой Узбекистан. До этого все указанные страны, за исключением Узбекистана, были участницами «Шанхайской пятёрки» — политического объединения, основанного на Соглашении об укреплении доверия в военной области в районе границы (Шанхай, 1996) и Соглашении о взаимном сокращении вооружённых сил в районе границы (Москва, 1997). Два этих документа заложили механизм взаимного доверия в военной области в приграничных районах, способствовали установлению поистине партнёрских отношений. После включения в организацию Узбекистана (2001) «пятёрка» стала «шестёркой» и была переименована в ШОС, а с 2017 г. стала «восьмеркой».

До 2017 г. организация обеспечивала в основном перспективу региональной безопасности. Китай и Россия имели в виду прежде всего безопасность антитеррористического плана на собственных территориях и в соответствующем качестве. Сотрудничество по линии ШОС предполагало сочетание интересов всех субъектов регионального состояния безопасности, которое требовало не просто подведения итогов прошлого, а гармонизации задач безопасности и сотрудничества на будущее — предварительный этап развития тенденции устойчивости процессов и интересов в данном регионе.

Соединение безопасности и сотрудничества ранее предполагалось лишь на уровне ООН и региональных комиссий данной организации. Однако региональные комиссии ЭКОСОС ООН не охватывали современные геополитические реалии мира. Из-за этого, с нашей точки зрения, Шанхайская организация сотрудничества взяла на себя обязанность подготовки регионального аспекта обеспечения соединения безопасности и сотрудничества в Евразийском регионе. Данная перспектива была развита на основе перехода от «Шанхайской пятёрки» к современному состоянию ШОС посредством ежегодного проведения саммитов и принятия декларации по их итогам.

9–10 июня 2018 г. в Циндао состоялся саммит глав государств-членов ШОС, на которой Индия и Пакистан впервые участвовали в качестве полноценного и равноправного члена этой организации. В данном контексте является актуальным развитие расширяющейся структуры ШОС за счет новых членов и преодоления конфликтных ситуаций между Индией и Пакистаном из-за наличия у обоих государств ядерного оружия и противодействия в районе Джамму и Кашмира.

Опасная ситуация в данном регионе усугубляется промежуточным положением ИРИ между региональной не ядерной державой и возможным созданием в Иране ядерного оружия. Циндаоская декларация подтвердила влияние ШОС на наблюдателя данной структуры – ИРИ – как государства, которое в мире стремится к отказу от ядерного оружия, но в то же время стремится оснастить мирным атомом свои энергетические мощности.

Как известно, согласно основополагающему документу Хартии ШОС является открытой для вступления новых членов-государств международной организации. В связи с этим с 2004–2005 по 2016 гг. Индия и Пакистан были наблюдателями данной организации. Во время работы по наблюдению за деятельностью ШОС эти государства показали себя внимательными, конструктивными и перспективными странами, которые в своем статусе наблюдателей обдумали ситуацию и к 2017 г. приняли решение о предложении своей кандидатуры в действительные члены ШОС. Таким образом, в 2017 г. на саммите в Астане Индия и Пакистан стали полноправными членами ШОС, выполнив все условия по вступлению в эту международную организацию.

На саммите ШОС, который проходил в 2018 г. в Циндао и вошел в историю организации как первая встреча в формате расширяющейся международной организации, ШОС приобрела не системную позицию среди международных организаций, а историческую перспективу развития. Безусловно, принятие Индии и Пакистана в ШОС стало важным шагом для развития сотрудничества и раскрытия потенциала организации.

Одним из ключевых документов саммита стала Циндаоская декларация. Согласно Декларации, «...следуя «шанхайскому духу», олицетворяющему взаимное доверие, равенство, взаимную выгоду, равноправие, взаимные консультации, уважение к многообразию культур, стремление к совместному развитию, в условиях фундаментальных изменений в мировых делах» [1], ШОС в новом формате предположила последовательное наращивание сотрудничества в сферах политики, безопасности, экономики, культурных и гуманитарных связей. Это с точки зрения данного документа послужит развитию авторитета ШОС в качестве одного из влиятельных участников современной системы международных отношений.

На саммите с участием Индии и Пакистана как полноправных членов ШОС было заявлено всеми участниками, что государства-члены ШОС последовательно выступают за урегулирование ситуации в Афганистане, Сирии, на Ближнем Востоке и Корейском полуострове и других региональных конфликтов в рамках общепризнанных норм и принципов международного права. Индия и Пакистан выразили полное одобрение данных итогов саммита и согласились участвовать в работе по подписанным 17 документам ШОС. История систематизации документального корпуса ШОС, однако, требовала и конкретного исторического опыта развития ранее принятых документов. Индия и Пакистан активно сотрудничают с 2018 г. в РАТС и находят это сотрудничество эффективным и полезным для региональной безопасности.

Вместе с тем страны ШОС, проводя конструктивную многостороннюю дипломатию в рамках данной организации, вынуждены преодолевать определенные трудности в среднесрочной и долгосрочной перспективах, которые связаны с приемом новых членов — Индии и Пакистана.

Во-первых, в 2010 г. в Ташкенте было принято Положение о порядке приема новых членов в Шанхайскую организацию сотрудничества. Этот документ содержит четкие критерии, которым должен соответствовать новый член ШОС. Согласно Положению, государство, желающее стать полноправным членом ШОС, должно «не находиться в состоянии вооруженного конфликта с другим государством или государствами» [2].

Как известно, Индия и Пакистан находятся в противостоянии, и данный индо-пакистанский конфликт начался из-за спора о принадлежности Джамму и Кашмира. В 1947 г. Британская Индия разделилась на Индию и Пакистан по религиозному признаку, но раздел границ в регионе не был закреплен в официальных документах. Конфликт угасает, если Индия и Пакистан соблюдают соглашение о прекращении огня на Линии контроля.

Однако, по данным газеты Times of India, с начала 2018 г. Индия и Пакистан регулярно нарушали соглашение о прекращении огня на Линии контроля, которая разделяет границы двух государств. Из-за артиллерийских обстрелов погибли 36 человек, пострадали 120 [3], что демонстрирует несоблюдение соглашения о прекращении огня на Линии контроля, а также Положения о приеме новых членов ШОС от 2010 г., действующего и на современном этапе. Данные факты, безусловно, будут влиять на эффективное взаимодействие в рамках ШОС.

К очередному витку напряжённости между Индией и Пакистаном привёл теракт, произошедший 14 февраля 2019 г. в индийском штате Кашмир — спорной области, не раз становившейся причиной военных столкновений между странами. В результате инцидента погибли 45 человек, а индийская армия открыла ответный огонь [4]. 26 февраля ВВС Индии нанесли авиаудар по террористическому лагерю в Балакоте (Пакистан). Военная акция привела к обострению ситуации на индийско-пакистанской границе. ВВС Индии подняли истребитель Су-30 после того, как пакистанский дрон проник в воздушное пространство страны для получения разведанных. Дрон был сбит 4 марта 2019 г.

На наш взгляд, данное развитие конфликта противоречит членству новых участников в ШОС и не способствует реализации программ по развитию «шанхайского духа» между саммитами ШОС.

Во-вторых, ШОС предполагает переход от межгосударственного решения отношений между Индией и Пакистаном из сферы развития национальных интересов в сферу развития проблем безопасности и формирования системы сотрудничества. До вступления в ШОС у Индии и Пакистана не было никаких ограничений решения вопроса между странами, вплоть до военного конфликта.

Циндаоский саммит ШОС с его Декларацией, которую подписали Индия и Пакистан, не упоминает о конфликтной ситуации между ними. Однако государства-члены ШОС, подтверждая озабоченность в связи с опасностью попадания оружия массового уничтожения в распоряжение террористических группировок, выступают за укрепление международно-правовой базы противодействия этой угрозе и поддерживают инициативу о разработке международной конвенции по борьбе с актами химического и биологического терроризма на Конференции по разоружению.

В-третьих, разные интересы стран, входящих в ШОС (Россия и Китай), по поводу взаимоотношений Индии и Пакистана создавали определенные трудности для обеих стран в усилении напряженности не в Евразии, а в наследии британского колониального владычества в регионе Южная Азия.

До принятия Индии и Пакистана в ШОС КНР поддерживала Пакистан (была создана военная база на полуострове Дживани рядом с населенным пунктом Гвадар). Россия поддерживала Индию, заключая с ней договоры о наращивании военного потенциала Индии. Развитие курса Индии и Пакистана на вступление в ШОС устранило дальнейшую перспективу поддержки Россией и КНР военной мощи Индии и Пакистана. Таким образом, для взаимоотношений Индии и Пакистана потребовались не только тактические решения военного характера, но и новая стратегия. Данную стратегию обеспечила ШОС.

Стратегическая перспектива данного положения Циндаоской декларации предполагает преодоление конфликтной ситуации к 2025 году. Поэтому у Индии и Пакистана есть время для преодоления конфликтной ситуации к этому времени своими силами. Таким образом, предстоит посредством практики «Шанхайской восьмерки» прийти к решению данного конфликта и утверждению Линии контроля как границы мира между Индией и Пакистаном. Это должно способствовать развитию движения от безопасности к сотрудничеству всех государств как «восьмерки» в плане ожидания преобразования ШОС в международную организацию, способствующую закладыванию базиса устойчивого развития в Евразийском регионе, который соответствует и задачам ООН.

Учитывая указанные выше трудности и проблемы в ШОС, в связи с намеченной «дорожной картой» в русле развития цели и задачи Циндаоской декларации, мы предлагаем следующие **рекомендации**:

1) ШОС должна вести активную консультативную деятельность по перспективе не только борьбы в Индии и Пакистане с экстремизмом и терроризмом, но и устранения существующих противоречий, в русле избегания прямых военных столкновений между государствами;

2) ШОС может проявить себя как платформа, где интересы этих стран будут постоянно находиться под вниманием международной и евразийской общественности;

3) ШОС должна стать эффективным инструментом, применимым не только для устранения вышеуказанных противоречий между Индией и Пакистаном, но и возможной перспективы устранения условий ядерного конфликта между этими странами в плане международной безопасности и контроля за ядерными амбициями данных стран;

4) Индия и Пакистан должны использовать все указанные выше возможности ШОС для представления себя не просто как стран мирового сообщества, но и стран, умеющих работать по существу, в рамках и на основе взаимоотношений в ШОС как региональной международной правительственной организации;

5) все государства, входящие в ШОС, должны стремиться не к объяснению расхождения интересов, а к интегрированию основных интересов стран в пользу обеспечения устойчивого развития и международной безопасности.

Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев отмечает, что «полноправными государствами – членами ШОС становятся Республика Индия и Исламская Республика Пакистан. Теперь зона ответственности организации охватывает территорию с населением более 3 миллиардов человек. Таким образом, она вступила в новый этап своего институционального развития уже как «Шанхайская восьмерка» [5].

Таким образом, ШОС должна стать продолжением перспективы развития межгосударственного отношения не только для территориальных пространств, но и для всего массива евразийского населения как зона сопричастности миру, сотрудничеству, толерантности и доверию в данном регионе.

В перспективе — успешная работа «Шанхайской восьмерки» способствует подключению наблюдателя — Ирана — к уже пройденному Индией и Пакистаном пути к вступлению в Шанхайскую организацию сотрудничества. Будущее развитие данного процесса отмечено в кулуарных беседах в Циндао. Возможность у Ирана есть, однако нужно очень постараться преодолеть частные противоречия с соседними государствами, сотрудничающими со странами ШОС.

В дальнейшем после 2025 г. Иран вполне может приступить к вступлению в ШОС и стать ее полноправным членом. Данный опыт Ирана вполне может опираться на развитие опыта полноправных членов ШОС с 2017 г. — Индии и Пакистана.

Список литературы

- 1 Циндаоская декларация Совета глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectsc.org/load/442935/>
- 2 Положение о порядке приема новых членов в Шанхайскую организацию сотрудничества [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rus.sectsc.org/load/442935/>
- 3 Пакистан и Индия договорились прекратить огонь в Кашмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rtvi.com/news/pakistan-i-indiya-dogovorilis-prekratit-ogon-v-kashmire-/>
- 4 Индия и Пакистан обвинили друг друга в обстрелах мирных жителей в Кашмире [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4960217-indiya-i-pakistan-obvinili-drug-druga-v.html>
- 5 Магер Ю. Новая страница в истории ШОС / Ю. Магер, А. Прилепская // Казахстанская правда. — 2017. — 12 июня.

С.Б. Стамбулов, В.В. Горовой, А.З. Жуманова

ШЫҰ саясаты және жаңа мүшелері: 2018 жыл және оның келешегі

Мақалада ШЫҰ-на жаңа екі мүше — Үндістан мен Пәкістанның — ұйымға кіруі аясында «шанхай рухының» дамуы күмәнмен қарастырылды. Бұл күмән 2017–2018 жж. үшін өзекті болып саналатын бірқатар тарихи фактілермен дәлелденді. Бұл фактілер мен оқиғалардың болашағы 2019 ж. өзінің жалғасын табуда, яғни Джамму және Кашмир штаттары үшін Үндістан мен Пәкістан арасында шиеленіс өршіп, онда ондаған адам қаза тапты. Негізінен, Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы аймақтағы террористік қауіп-қатерлердің алдын алу үшін құрылған болатын. Үндістан мен Пәкістан арасындағы шиеленіс «шанхай рухына» деген күмән Пәкістанның территориясындағы террористік құрылымдардың арқасында екендігін көрсетті. Авторлардың пікірінше, ШЫҰ саясаты «шанхай бестігі» дәстүріне (әскерлер шиеленіс линиясынан 50 шақырым қашықтықта болуы және линияға жақындамауы тиіс) қайта оралуды талап етеді. Екінші жағынан, ШЫҰ жетекші құрылымдары ұйымға өзара шиеленісті жағдайда болып отырған мемлекеттердің мүшелігін ескере отырып, жаңа жол картасын өңдеуі қажет. Мақала авторлары 2025 ж. дейін ШЫҰ-ның қызметін реттеуге қатысы бар бірқатар жеке ұсыныстар берген.

Кілт сөздер: ШЫҰ, сыртқы саясат, дипломатия, «шанхай рухы», халықаралық шиеленістерді реттеу.

S.B. Stambulov, V.V. Gorovoi, A.Z. Zhumanova

SCO policy and new members: 2018 and its perspective

The article expresses doubt in the development of the «Shanghai Spirit» in the context of the admission to this organization (SCO) of two new members — India and Pakistan. This doubt is substantiated by a number of historical facts that are updated in the article for 2017–2018. The perspective of these events continued in 2019, when the conflict between India and Pakistan broke out due to Jammu and Kashmir, in which dozens of people were killed. The Shanghai Cooperation Organization is built primarily to overcome terrorist threats in the relevant region. The conflict between India and Pakistan indicated that the «Shanghai spirit» was called in question precisely because of the terrorist structure located in Pakistan. The policy of the SCO, from our point of view, requires either returning to the forgotten traditions of the «Shanghai Five», when the troops were unconditionally withdrawn from the conflict lines by 50 km. On the other hand, the SCO leadership structures should, taking into account the current aggravation, develop a new roadmap that is consistent with the presence of the conflicting parties in the SCO. The authors of this article give a of recommendations of a private nature regarding the streamlining of the activities of the SCO until 2025.

Keywords: SCO, foreign policy, diplomacy, «Shanghai spirit», settlement of international conflicts.

References

- 1 Tsindaoskaia deklaratsiia Soveta glav gosudarstv-chlenov Shankhaiskoi orhanizatsii sotrudnichestva [Qingdao Declaration of the Shanghai Cooperation Organization Council of Heads of State]. *rus.sectsc.org*. Retrieved from <http://rus.sectsc.org/load/442935/> [in Russian].
- 2 Polozhenie o poriadke priema novykh chlenov v Shanhaiskuiu Orhanizatsiiu Sotrudnichestva [Regulations on the procedure for admission of new members to the Shanghai Cooperation Organization]. *rus.sectsc.org*. Retrieved from <http://rus.sectsc.org/load/442935/> [in Russian].
- 3 Pakistan i Indiiia dohovorilis prekratit ohon v Kashmire [Pakistan and India have agreed to cease fire in Kashmir]. *rtvi.com*. Retrieved from <https://rtvi.com/news/pakistan-i-indiya-dogovorilis-prekratit-ogon-v-kashmire-/> [in Russian].
- 4 Indiiia i Pakistan obvinili druh druha v obstrelakh mirnykh zhitelei v Kashmire [India and Pakistan accused each other of shelling civilians in Kashmir]. *zakon.kz*. Retrieved from <https://www.zakon.kz/4960217-indiya-i-pakistan-obvinili-drug-druga-v.html> [in Russian].
- 5 Mager, Yu., & Prilepskaya, A. (2017). Novaia stranitsa v istorii ShOS [New page in the history of the SCO]. *Kazakhstanskaia pravda – Kazakh truth*, 12 [in Russian].

UDC 1:316

B.Zh. Zhussupova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: zhussupova2013@mail.ru)*

Epistemological dissonance: from classic to non-classic

The article raises the problem of contradictory development of social - philosophical discourse, from classical social paradigms to non-classical ones. The prerequisites of classical social theories are contained in the methodological guidelines of antiquity related to the onto-theological understanding of being, of being in relation to the supreme, transcendental essence. This essence is invariable, identical with itself, while the earthly being is mobile and different. But this difference was understood as a difference in relation to identity. As a result, the classical social paradigm strictly correlated with the natural science, tying the studied objects under study in a common, absolute basis, thereby eliminating the individual person. Therefore, in the non-classical social paradigm, brought about by the further development of society, the emphasis shifts to the subject of knowledge, to the relativity of truth. But the evolution of the socio-philosophical discourse does not end there.

Keywords: social, discourse, classical, non-classical, theory, methodological, onto-theology, being, transcendent, distinction.

The evolution of social research paradigms reflects the complex, counter-dictatorial development of socio-philosophical discourse, the starting point of which was undoubtedly the classical socio-philosophical paradigm. The formation and development of the classical social paradigm, in turn, took place in a tight correlation with the classical natural science, from which it drew naturalistic research programs congruent to the spirit of the New Age, when in secularized Europe, despite the scholasticism and mysticism, an active spirit of scientific rationalism, hard natural determinism, reductionism and epistemological absolutism. As a result, the mechanics-reductionist installations of Newton-Laplace physics were infiltrated into the field of social philosophy.

It was in the epoch of New Time that a cardinal breakthrough in epistemological problems took place, which set the epistemological optimism in all fields of knowledge, to which the great Newton made unprecedented efforts, who «tore off the veil» of mysticism from the surrounding world permeated by the great scholastic mystery and introduced nature as a huge mechanism instituted by the Divine Absolute. In place of a heavy knowledge of God, optimistic scientific knowledge has come, forming at first an ambivalent relationship between them. The golden mean in the difficulties of the cognitive process, it seemed, was found: through the discovery of the laws of nature, man will certainly come to the solution of the Divine Truth.

New time, therefore, teaches the history of philosophy, first of all, the deistic lesson of the original syncretism of religion, philosophy and science, and, secondly, the scientist - the philosopher - spiritual (one person) firmly believes that science is called (Absolute) describe and explain the world according to the laws of its own existence. The basis of this model is a systematic and holistic explanation of the world, which is based on a deep sense of the natural orderliness of the world order, the presence of harmony and order in it (accessible to rational comprehension). The natural order prevails in the world, determined by determination chains, the knowledge of which a person should be engaged in. Moreover, tremendous progress in the development of natural science is increasingly contributing to the legitimization of the idea of a universal order and steadfast rationalism.

The prerequisites for such epistemological intentions were laid in the ancient tradition when metaphysics arose, and, appealing to the term, it was metaphysics that began to think about being «from the point of view of reality and in relation to existing: being is thought of as another being - the highest being or super-existing» [1; 5]. And it was precisely this transcendental being that was viewed as providing and determining the natural order. «It is precisely because being is thought of as super-existent, philosophy from the very beginning is established as onto-theology, or metaphysics» [1; 5].

Any ontological difference was understood in relation to identity. So, the first Ionian philosophers were looking for common beginnings of the world, the primary elements of nature, from which the whole is born. Plato, creating the dichotomy of the world of Eidos (the intelligible) and the world of material things (sensual), subjected the changeable, imperfect phenomena of sensual reality to the unchanging, indestructible, ideal, speculative world, thereby establishing philosophy as a science of Ideas, as metaphysics neutralizing physics.

Aristotle contrasted Plato's transcendence philosophy with the philosophy of integrity, according to which various states of nature are considered as a transition to realization, teleologically, and the essence of a thing is known through substantial signs. If Plato is trying to tame the ontological distinction «by taming by means of a transcendent Unified, serving as a cause and reason, then Aristotle assigns the distinction to the role of specification within integrity» [1; 19].

Thus, ontology with the coherent term «metaphysics» initially thought of being as a materiality and essence, which are self-identical and unchanged with all their empirical differences. The substance is substantial. At the same time, it distinguishes itself in its identity. In other words, such a distinction indicates a preliminary identity, to which it is subordinated and which determines what exists in being. Therefore, first the identity, and then the difference. This is a difference in relation to identity.

However, the difference in relation to identity is the difference between the things established by man, this difference is not ontological. But since ancient philosophers believed in the cosmic order, any ontological change and distinction threatened to undermine it. Hence their desire to «tame» the empirical difference.

In Hegel's philosophy, the formal Aristotelian distinction, brought to its logical end, contradiction, from a subordinate position is identified with the beginning of being as a substance and with the formation of a subject, which leads to the completion of Aristotelian metaphysics of substance and subject. In «The Science of Logic» (as indicated by the name of the work) Hegel thinks being as thinking and the basis of being.

According to M. Heidegger, a fair remark, all metaphysics thinks of being as a foundation, existing as founded, and the difference between being and existing as the difference between basis and based. Metaphysics goes back to God, to onto-theology.

The reductionist study of sociality in classical metaphysics was accompanied by a link to some supreme organized and organizing order (Cosmos, God, Nature). The ideal of sociality was association. Happiness in the union — the state as a family in Confucius, the state as a city in Plato, the state as an organism in Al-Farabi, etc. This sociality is around something common and unified.

T.H. Kerimov identifies two reasons for this:

- 1) highlighting the natural causes of sociality;
- 2) objectivity of the natural sciences.

As a result, a type of theoretical consciousness arises in social cognition, based not on tradition or faith, but on research results that are not foreign to criticality. True, this criticality in the sociology of Comte, Durkheim, and Weber is within the cognitive procedure, and does not affect the characteristics of the subject of knowledge. After all, the main principle of sociology of Kont is to get to know society in a naturalistic, objective way. On the one hand, such a gnoseological approach allowed one to free oneself from metaphysical distortions and simplifications, but, on the other hand, this ambivalent gives rise to even more restriction caused by excessive objectification of society. Comte uses the expression «the natural laws of society», Simmel speaks of «social forms», and Durkheim speaks of «social facts». «In a strange way, precisely when sociology is distinguished as a private and autonomous (from metaphysics) discipline with its subject (with its truth and essence of this subject) and corresponding methods, it turns out to be in the power of metaphysics» [2; 10]. True, now sociology refers not to the supreme transcendental order, but to the social Cosmos, to the order that is invisibly present in society itself (by the way, the word «cosmos» in Greek means «order»). And all variants of human existence in society are only particular cases of the social cosmos. Thus, we are talking about the self-sufficiency of the social, as, indeed, in the metaphysical (ontological) concept it was about the self-sufficiency of metaphysics.

In all the theories of classical social discourse, as already noted, there is an idea of the priority of the general over the private, of society over individual social reality, up to its elimination. Congruently, this sub-

ject of research is viewed as a social system that has a strict social structure, represented in the form of social institutions and realized through social facts. We are also talking about common methods and methods of social research, and the role of the social theorist was reduced to the role of a missionary to humanity: «An essential feature of classical philosophy is its enlightenment pathos. Each thinker, putting forward this or that system of rational, ethical or aesthetic norms, did not speak on his own behalf, but, as it were, on behalf of reason as such, into whose secrets he managed to penetrate. Their author felt himself the monopoly owner of the true evidences that he had to convey to an undeveloped, limited mass, immersed in worldly anxieties and concerns» [3; 74].

According to the classical paradigm, social structures dominate in front of lively communication. The classical paradigm seeks to «theoretically embrace all aspects of social life in a single logically consistent system, which is considered as a kind of cast from the objective relations of reality itself» [4; 97].

The concepts of «social system», «social structure» exist in absolute isolation from their carriers. Ambivalent, as it turned out, the classical paradigm asserts the identity of the subjects of social sciences with the objects of nature. E. Durkheim proposes to consider social facts as things. Sociology declares itself the science of social facts.

Marx formulates the materialistic understanding of history, thereby simplifying the historical process and reduces it only to the economic factor acting as a natural one, legitimizing the iron order of social development. «The paradigm of Marxism, which links it with a religious world outlook, is the recognition of the existence of the ultimate goal of development, a global historical perspective, a kind of absolute truth, potentially contained in the very objective reality, in its laws. Knowledge of these objective laws, according to Marxists, allows us to make history predictable» [5; 549]. (However, it is worth noting that the understanding of Marxist sociology is twofold. This interpretation deals with dogmatically understood Marxism. As for non-dogmatic Marxism, it also requires special consideration and discussion).

It does not change the classical tradition and structural functionalism, which extrapolates natural connections and relations to social ones. The isomorphism of the structural and functional properties of natural and social objects is affirmed. Man is a «code» of the natural mechanism, an element of the natural environment, abstract and faceless.

There is a clear disposition of the subject and object of knowledge. Own social position of the researcher is eliminated due to its undeniable limitations. Such an owner of an objective view, a scientist, has a monopoly on truth by virtue of the absoluteness of his position.

In order to achieve and as a necessary condition for achieving a firm objectivity of social cognition, various factors of a spiritual, subjective order are also subject to elimination. Religious, political, and psychological factors are eliminated from the process of the formation of social theories. Moreover, the contextuality of any knowledge that represents the main value of the research is excluded.

The categorical apparatus of the classical social paradigm and the methodology of knowledge are strict, unambiguous and universal, which gives the right to speak about methodological monism. From the standpoint of modern epistemology, idealism is evident in the striving of classical social theory for objectivity as compliance with the facts and exclusion of any external conditions for their appearance and formation.

«Social» was identified as a strict order of interaction between people, as a special force affecting society and at the same time existing independently of people, transcendental and transcendental. «A philosopher, having such a «social» at hand, could plunge any individual phenomenon of human life into some large structure and generalize it, measure and weigh there, and then also present this generalization as an explanation, for example, of a human person» [6; 15].

Thus, the classical social paradigm could in no way position itself as a socio-philosophical discourse with its claim to absolute truth. But the most «interesting» is that it was not focused on changing the studied social reality, surprisingly trying to achieve a good final historical goal.

The cognitive paradox of classical social cognition was discovered by Max Weber, who changed the perspective of research, making a bet in social life not on an abstract social individual, but on a meaningful acting, sharpened on his own spirit, manifested in social actions. Therefore, it is not society that defines individuals, but, on the contrary, an individual; his action forms society. Social actions are meaningful, motivated actions of people to achieve certain goals. Weber attempts to classify social actions by distinguishing:

- purposeful, i.e. aimed at achieving a firmly defined goal;
- value-rational, i.e. carried out in the mode of spiritual values;
- affective, i.e. based on feelings, emotions, affects;
- traditional, i.e. actions out of habit, according to established traditions.

According to the philosopher-sociologist, in social development the tendency of purpose-rational action intensifies, a vivid example of which is the emergence of a capitalist society in Europe in the 16th and 17th centuries with its panrationalism in all spheres of social life, both economic and spiritual, including religious (Protestantism - rational religion). Weber stresses that it is the spirit of rationalism that generates new socio-economic relations. The philosopher creates a so-called understanding sociology, aimed at the study of society from their actions, focused on other people. So, society as an abstraction does not exist, it is always concrete. And this concreteness concerns, in particular, their soul-spirit-mental states, which is explicitly present in the philosophy of existentialism.

M. Weber, one of the first social thinkers, began to understand that traditional philosophy looked at human existence as if from above, from a bird's-eye view, which, undoubtedly, allows to outline the contours of human life, but, alas, only contours. Traditional philosophy artificially tore up, scattered human existence, then to «sew» it in a harmonious «pattern of order», but «it was not sewn where it was torn, treated not where it was broken, looked for where it was lost» [6; 22].

This was the impetus for the emergence of another type of socio-philosophical discourse - non-classical social paradigm. The reasons for the formation of a non-classical social paradigm are associated both with intrascientific changes and with the influence of the context, first of all, the context of the philosophy of science. These reasons include a new vision of social reality as unstable and variable, a change in the ideals and norms of science, a pressing need to consider the development of science as the embodiment of the active activity of a socio-historical subject. The development of non-classical paradigm was also influenced by scientific achievements, for example, the change of the classical deterministic picture of the world with the probabilistic-statistical picture, the development of general and particular scientific information theories. Within the framework of the non-classical social paradigm, such theories emerged as social phenomenology, symbolic interactionism, ethnomethodology, exchange theory, and a number of other theories.

Non-classical social paradigm «understands» society as a set of individual actions. The norms of functioning and development of society are divided. In the study of society takes into account its variability, non-linear development, disequilibrium. The values of society do not correspond to the socialization of existing social actors.

The social theorist should be aware that he is part of the society being studied, his position is not absolute, the field of study is limited to the research interests themselves. At the same time, reflection of the means and methods of cognition is necessary, and also, in the words of P. Bourdieu, «objectification of the subject of objectification ... The process of objectification is aimed at explicating everything that is contained, remaining unnoticed, in integrating the researcher, first, into the common social space ; secondly, in the field of specific production; and, thirdly, in the scholastic universes ...» [7; 10, 11].

It should be noted that in the non-classical social paradigm the idea of multiplicity, complementarity of descriptions of reality and research methods arises. According to this idea, social reality can be thought of in numerous ways, each of which has its own «observer».

Social theory is no longer seen as a one-to-one reflection of social reality, as a simple description of experimental data; it is understood as simplification, idealization, rationalization. Social theories in the framework of the non-classical paradigm create a system of concepts through which social theorists look at the world and, in fact, create this world. The interpretation of events proposed by social theorists transforms both their own self-awareness and changes the script in the course of the action.

The main goal and value of social cognition is to achieve relative truth. The classical paradigm focuses on the moment of social stability, on social statics, and the non-classical paradigm emphasizes the relativity of any social institutions, schemes of social activity, considering social processes from the standpoint of dynamics. The understanding comes that the study of society and human interactions is an endless process that does not fit into the settings of classical epistemology.

Thus, between the classical and non-classical social paradigms there is a cognitive dissonance caused by the complexity of social reality and prepared, in turn, the post-non-classical social paradigm based on the understanding of society as a complex unpredictable system based on orderly chaos. In society, there is a qualitative increase in the uncertainty of many human and social realities. In the «elusive society», there are reflexive actors. There is a complication of the structure of social reality, increasing its integration. Homogeneous social space is transformed into a polystructural one, in which there are many local centers of activity. The national-state organization of social life is being eroded under the influence of the global processes of modern times.

References

- 1 Керимов Т.Х. Бытие и различие: генеалогия и гетерология / Т.Х. Керимов. — М.: Академический Проект, 2011. — 256 с.
- 2 Керимов Т.Х. Социальная гетерология / Т.Х. Керимов. — Екатеринбург: Урал; Наука, 1999. — 160 с.
- 3 Миронов В.В. Философия: учебник / В.В.Миронов. — М.: Юридическое изд-во «Норма», 2016. — 928 с.
- 4 Giddens A. *The Consequences of Modernity* / A. Giddens. — Cambridge: Polity Press, 1990. — 188 p.
- 5 Рахматуллин Р.Ю. О метафизических основаниях внеисторического в праве / Р.Ю. Рахматуллин // Молодой ученый. — 2013. — № 11. — С. 549–552.
- 6 Кемеров В.Е. Введение в социальную философию / В.Е. Кемеров. — М.: Аспект-пресс, 1996. — 215 с.
- 7 Бурдые П. Введение в социологию социальных наук: объективация субъекта объективации / П.Бурдые // Социология под вопросом. Социальные науки в постструктуралистской перспективе. — М.: Праксис, 2005. — С. 9–15.

Б.Ж. Жүсіпова

Эпистемологиялық диссонанс: классикадан классикалық емеске дейін

Мақалада әлеуметтік-философиялық дискурстың классикалық әлеуметтік парадигмаларынан классикалық емеске дейінгі контрадикторлы даму мәселесі қарастырылды. Классикалық әлеуметтік теориялардың алғышарттары болмыстың онто-теологиялық түсінігімен, жоғарыға деген болмыс қатынасымен, трансцендентті нақтылыққа байланысты антикалықтың әдіснамалық нұсқаулықтарда қамтылған. Бұл нақтылық жер болмысы қозғалыста және әртүрлі болған кездің өзінде де өзгеріссіз, өз-өзіне пара-пар. Бірақ бұл айырмашылық пара-парға қатынасындағы айырмашылық ретінде көтерілді. Нәтижесі ретінде классикалық әлеуметтік парадигма зерттелетін нысандарды жалпыға, абсолютті негізге байланыстырып, осылайша жеке адамды жойып, жаратылыстану ғылымдарымен толықтай корреляцияланады. Сол себепті әлеуметтің одан әрі дамуы өмірін қарастыратын классикалық емес әлеуметтік парадигмада негізгі зейін таным субъектісіне, ақиқаттың салыстырмалылығына араласады. Бірақ мұнымен әлеуметтік-философиялық дискурс эволюциясы аяқталмайды.

Кілт сөздер: әлеуметтік, дискурс, классикалық, классикалық емес, теория, әдіснамалық, онто-теология, болмыс, трансцендентті, айырмашылық.

Б.Ж. Жусупова

Эпистемологический диссонанс: от классики до неклассики

В статье поднимается проблема контрадикторного развития социально-философского дискурса, от классических социальных парадигм до неклассических. Предпосылки классических социальных теорий содержатся в методологических установках античности, связанных с онто-теологическим пониманием бытия, бытия в отношении к высшему, трансцендентному существу. Это сущее неизменно, тождественно самому себе, в то время как бытие земное подвижно и различно. Но это различие понималось как различие в отношении к тождеству. Как следствие, классическая социальная парадигма строго коррелировала с естественнонаучной, привязывая изучаемые объекты к общему, абсолютному основанию, тем самым элиминируя индивидуального человека. Поэтому в неклассической социальной парадигме, вызванной к жизни дальнейшим развитием социума, акцент смещается на субъект познания, на относительность истины. Но на этом эволюция социально-философского дискурса не завершается.

Ключевые слова: социальный, дискурс, классический, неклассический, теория, методологический, онто-теология, бытие, трансцендентный, различие.

References

- 1 Kerimov, T.Kh. (2011). *Bytie i razlichie: henealohiia i heterolohiia [Being and distinction: genealogy and heterology]*. Moscow: Akademicheskii proekt [in Russian].
- 2 Kerimov, T.Kh. (1999). *Sotsialnaia heterolohiia [Social heterology]*. Ekaterinbyrg: Yral; Nauka [in Russian].
- 3 Mironov, V.V. (2016). *Filosofia [Philosophy]*. Moscow: Yuridicheskoe izdatelstvo «Norma» [in Russian].
- 4 Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press, 1990.

5 Rahmatyllin, R.Iy. (2013). O metafizicheskikh osnovaniikh vneistoricheskoho v prave [About metaphysical foundations of the out-historical in law]. *Molodoi uchenyi – Young scientist*, 11, 549–552 [in Russian].

6 Kemerov, V.E. (1996). *Vvedenie v sotsialnuiu filosofiiu [Introduction to social philosophy]*. Moscow: Aspect Press [in Russian].

7 Bourdieu, P. (2005). Vvedenie v sotsiologiiu sotsialnykh nauk: obiektivatsiia subieekta obieektivatsii [Introduction to the sociology of social sciences: the objectification of the subject of objectification]. *Sotsiologiiia pod voprosom. Sotsialnye nauki v poststrukturalistskoi perspektive – Sociology in question. Social Sciences in a Post-Structural Perspective*, 9–15. Moscow: Praksis [in Russian].

Д.К. Кусбеков

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: dumandoc@mail.ru)*

XX ғасыр ойшылдары: қоғам, демократиялық мемлекет және олардың қалыптасу жолдары

Мақалада қоғам, демократиялық мемлекет және қалыптасу жолдарының жалпы қағидалары қарастырылды. XX ғасыр ғылыми прогресс, гуманизм мен демократияның орын басқан уақыты және адамзаттың гүлденген кезеңі деп анықтауға болады. Бірақ XX ғасырдың басында-ақ көптеген ойшылдар техникалық прогресс адамзатқа жақсылықпен қатар, зұлымдықта алып келетінін, адамгершілік принциптерінің орнын материалдық құндылықтар және материалдық принциптер басатынын, ал ол, өз алдына, қоғамда қарама-қайшылықты тудырады деген пікірлер айтып кеткен. Көбінесе XX ғасырдың басын Батыстың рухани мәдениетінің құндылықтарының шарықтау кезеңімен байланыстырады. Феодалдық қатынастардың орнына келген бостандық, теңдік, құқық сияқты ұғымдар еуропалық көзқарастардың негізін қалады. Бірақ сол кездегі қоғамды қатты сынға алған философиялық мектептер де болды. Еуропалық мәдениетті сынға алған марксистер, психоанализ өкілдері, прагматиктер және позитивистер болды. Оның себебі — демократия туралы біржақты анық пікірлердің болмауы және де жаңашалдыққа деген күдікпен қарау. Оның барлығы қоғамдық мәселелермен тікелей және тығыз байланысты. Автордың ойынша, қоғам адамдардың бірігіп өмір сүретін әлеуметтік ортасы болғандықтан, ол табиғаттың күрделі бір материалдық әлемі. Аристотельден бастап Гегельге дейін оны анықтап беруге талпынған ойшылдар көп. Тек жеке ойшылдар ғана емес, кейін келе ғылыми бағыттар мен мектептер құрыла бастады. Қоғам қандай заңдылықтарға сүйене отырып дамиды, оның құрылымы және құрамы қандай, тағы басқа сұрақтарға жауап іздеу жоғарыдағы проблемаларды тудырады. Т.Гоббс және Ж.-Ж.Руссо үшін қоғам ол қоғамдық келісім туралы шарт; Гегель үшін қоғам қоғамдық қатынастардың күрделі жүйесі, оны азаматтық қоғам арқылы қарастырады; О. Конт үшін қоғам адам ойының ерекше формасы; М. Вебер үшін қоғам әрқайсысы барлығы үшін әлеуметтік әрекет ететін адамдардың қарама-қатынасы; Т. Парсонс үшін қоғам норма мен құндылықтар негізіндегі адамдар қырым-қатынасы.

Кілт сөздер: қоғам, мемлекет, демократия, постмодерн, ғылыми мектеп, ғылыми прогресс, логика, өркениет, сана, дәстүр.

XX ғасырдың басында қоғам және мемлекет туралы теорияны — франкфурттық мектептің өкілдері М. Хоркхаймер, К. Мангейм, М. Вебер, постмодернизмнің өкілі Ж. Маритен және тағы басқалар жан-жақты қарастырған болатын.

Франкфурт мектебі — XX ғасырдың 30–40 жж. қалыптасқан неміс философиясы мен әлеуметтанудың бағыты. 1931 ж. *М. Хоркхаймер (1895–1973)* басқарған әлеуметтік зерттеу институты Майндағы Франкфурт университетінің жанында қалыптасты. Осы мектеп өкілдерінің еңбектері 60–70 жж. жарық көрді, әсіресе ол жастар қарсылығының қозғалысымен байланысты болды. Оның мәні АҚШ-та және батыс-еуропалық мемлекеттерде 1970 ж. басында әлеуметтік-гуманитарлық жаңа бағыттардың, мемлекеттік тәжірибелердің қалыптасуына, жоғарғы және орташа білімнің жүйелік өзгерістерімен, жастар саясаты негізімен тығыз байланысты еді. Сонымен қатар қазіргі жастар қозғалысының пайда болуының негізін қалады.

Франкфурттық мектептің белгілі өкілдері: Макс Хоркхаймер, Теодор Адорно және Герберт Маркузе ғылыми жұмыстарын Майндағы Франкфуртте әлеуметтік зерттеу институтында бастаған. Олар XX ғасыр философиясының мәдениетін қалыптастырушылар болып есептеледі. Көзқарастарының қалыптасуына А. Шопенгауэр мен Ф. Ницше, К. Маркс пен З. Фрейд және экзистенциализм өкілі М. Хайдеггер әсер етті.

Жаңа дәуір ойшылы Р. Декарт қалыптастырған рационалдық қағидалар негізінде әлеуметтік теория қалыптасады, олардың негізі мақсаты — Гегельдік философияны сынға алып оған қарсы тұру. Франкфурттық мектептің негізін қалушылар, қоғамды догматика түрінде қарастырады. Әрине, әлеуметтанудың негізін салушылар үшін қоғам ол адам өмірінің болмысы. Қоғамды тірі биологиялық ағза ретінде қабылдау — заңды процесс, осыдан туындайтыны қоғам догма тәріздес, яғни бөлінбейтін және шара дамиды тұрақты құбылыс емес.

Франкфурттық мектеп өкілдерінің көзқарасын келесі ерекшеліктермен негіздеуге болады:

– еуропалық мәдениетті зерттеу арқылы өркениеттің негіздерін сынға алу. Көптеген проблемаларға рационалды түрде қарау;

– адам мен табиғат арасындағы үздіксіз байланыстың болуы және адам өзінің ішкі ортасында басшылық ету принципі;

– еуропалық өркениет басқару принципіне негізделген, яғни ол табиғатқа және адамға қарсы бағытталған;

– жаңа мәдениет (жаңа өркениет) жаңа рационалды принциптерді талап етеді, осыдан өту жолы жаңа принциптерді қалыптастыру жолы болып табылады.

Макс Хоркхаймер көзқарасы бойынша, ХХ ғ. философияның басты мәселесі адамға тоталитарлық тәртіппен, авторитарлық әдістердің жеке тұлғаға өктемдігін жүргізу. Қазіргі әлемдегі иррационалдықты сыншыл ойдың көмегімен жеңуге болады және оны адам тек диалектиканың ұлылығын мойындағанда ғана қалыптастыру мүмкін деп атап өтеді. Диалектика даму теориясы ретінде дүниені, соның ішінде қоғамды, логикалық негізі бар құбылыс екендігін дәлелдейді. Әрине, ол өз алдына иррационалды ұғымдарды теріске шығарады. Қарама-қайшылық туындатады.

М. Хоркхаймер мен Т. Адорноның бірлесіп жазған «Ағартушылық диалектикасы» (1948) өз алдына табиғи билік принципін қалыптастырады. Оған бүкіл еуропалық мәдениет бағынып, техника мен технология негізінде модификацияға айналады және рационалдылыққа негізделеді. Еуропалық адам билігінің табиғи принципі — техниканың көмегі арқылы табиғатқа қарсы тұру. Осылай еуропалық өркениеттің басты себебі қалыптасады [1; 78]. Еуропа мемлекеттері техниканың көмегімен жаңа әлемді құруды көздейді.

Қазіргі таңда батыс елдері экономика, мәдениет, ғылым саласында жетістіктері жоғары, бірақ О. Шпенглердің «Еуропаның құлдырауы» атты еңбегінде өркениеттік прогресті қалыпқа сай түсінуден бастарту және Батыстың кері кетіп, азғындағанын мойындау қажет деген болатын. Сондықтан өркениетті тек қана техниканың жетістіктерімен байланыстру және адам болмысы мен модификациясы соған негізделеді деген көзқарас дұрыс емес. О. Шпенглер, М. Хоркхаймер мен Т. Адорноның адам билігінің табиғи принципі, техниканың көмегімен әлемді өзгерту ұстанымына қарсы болған жоқ. Осы әдіс тығырықтан шығудың тек қана жалғыз жолы деген көзқарастарына келіспеді. Сондықтан тек жалғыз осы әдісті негізге алатын болсақ, Еуропаның құлдырауы өзін күттірмейді деген ойды алға тартты.

М. Хоркхаймер соғыстан кейін Германияға қайтып, экономикадан тыс және табиғи емес метафизикалық билік негіздерін қалыптастырды, нағыз тарихи ақиқатты халықтар, таптар немесе топтар жасамайды, ол, керісінше, жеке тұлғалардың өздері жасайды деген пікір айтады. Философияның басты мәселесі – адамдарды өзара түсінушілікке, төзімділікке, үйлесімділікке, іс-әрекеттің құнды шыдамдылығына үйрету болып табылады деген тұжырымға келеді.

Теодор Адорно (1903–1969) тек қана франкфурттық мектептің өкілі ғана емес, сонымен қатар ол атақты эстетик, музыкалық туындылардың негізін философиялық тұрғыдан талдаушысы ретінде танымал. Ол «өтірікті жоққа шығару» әдісінің авторы. Оның мәні Т. Адорно логикалық аяқталған мәселені жоққа шығару әдісі. Бірақ софистердің әдісімен шатастырмаңыздар. Софистер қолданатын әдіс, формалды жағынан дұрыс, ал мазмұны жағынан дұрыс емес ой қорытындысы.

Т. Адорноның негізгі жұмысы «Негативті диалектика» (1966). Өнердің негізі болмыста емес, керісінше, оны жоққа шығаруда. Жоққа шығару (негация) – позитивизмнің жауы әрі ол догматика түрінде қалыптасады. Таза күйіндегі мәдениет мәнді (*essentia*) жоққа шығарады. Мәдениет адамзат құндылықтарының ішіндегі мазмұны жағынан терең және ауқымы жағынан кең. Сондықтан жаңа мәнді және құндылықтарды қарастыру қажет.

Т. Адорно бойынша, әртүрлі түсініктер (ұғым) адам табиғатына зорлық көрсету деп санайды. Ал логика болса, сезім бейберекеттерін қалыптастырушы ретінде, адамға табиғатты басқару үшін билік құралы ретінде беріледі. Оларды қолданушылар ерік билігін қалыптастырады, ал ол, өз алдына, адам өзін-өзі жоғалтуы [2; 403]. Табиғатқа, табиғи құбылыстарға анықтама беру арқылы табиғаттың мәнін жоямыз. Табиғат адам көрінісі емес, адам — табиғаттың көрінісі. Табиғатты адамдандыруға болмайды. Ол оның алғашқы мәнін жояды.

Франкфурттық мектептің теориялық позицияларын жалғастырған *Герберт Маркузе (1898–1979)*. Оның айтуы бойынша, батыстық мәдениет өзінің жайлылық (комфорт) ерекшеліктерімен, техникалық шоғырлануымен, қауіпсіздік жағдайдымен ерекшеленеді.

«Бірөлшемді адам» атты еңбегінде (1964) ол *индустриалық қоғам* туралы айта келе, индустриялық қоғам жоғарғы өмір дәрежесін тудырады деген ойға келеді. Ол бүкіл оппозициялық күштердің қолын байлайды және әрі қарай дамуына жол бермейді. Осыдан келіп, «Бірөлшемді қоғам» және «бірөлшемді адам» ұғымдарын енгізді. Бірөлшемді қоғам дегеніміз — бұрынғы адамгершілік құндылықтарының бәрінен айырылған, басты құндылығы индустриялы даму болып табылатын тоталдық жүйе; бұл қоғамдық жүйенің өз ішіндегі қандай да бір еркіндікке шек қоя отырып, «сыртқы еркіндік» үшін күреседі. Бірақ күрес жан-жақты жүргізілгенімен, адамға еркіндік берілмейді. Бірөлшемді қалып-күйден шығу үшін мәдени құндылықтардың өзгеруі және «ішкі еркіндікті» таба алу қажет. Бірөлшемді қоғам саяси және рухани теңгермешілдік (уравниловка) катерлі тенденциясын тудырды және бұған «бірөлшемді» адамның қалыптасуына кінәлі құқық пен бостандықтың мән-мағынасына деген парықсыздығымен ғылыми, оқу-ағарту, білім мүмкіндіктердің пайда болуы. Бірөлшемді қоғам бір жақтылықтан, конструктивтіліктің жоқтығынан қалыптасты, ал бұл оппозицияның болмауына әкеп тірейді. Бірөлшемді қоғамның қауіптілігі — ол ерекше «адам типін», ештеңе айта алмайтын және айтқысы келмейтін, мемлекеттік құрылымдарға толық тәуелді адамды тудырады.

Бұл қоғамда тек техника, технологиялық жағдай орын алады, рухани жағдай мүлдем ұшыраспайды. Табиғат алдындағы билік рационалды құрылған өндіріс және қоғамды басқару, тұтынушылар қоғамына әкеледі [3]. Ал К. Маркстың классикалық суреттеулері буржуазия мен пролетариат қатынасына байланысты адамзат дамуына революциялық түрде әсер етеді. Жаңа әлеуметтік шындық пайда болады – ол тұтынушылар қоғамы, олар қалыптасқан қоғамдық қарым-қатынаста біржақты және интегралды болады. Г. Маркузенің ойынша, қазіргі замандағы қоғамда жаңа бағыттар бар. Бұл – қазіргі еуропалық мәдениеттің *үшінші күші* болып табылады. Бұл жаңа бағыт (күш) – бұл жастар және гетто адамдары. Олар қарама-қайшылықтың негізі, олар ұран тасушылары – тоталдық негация (жалпы жоққа шығарушылық), әлеуметтік білімді ұстанатындар [3; 10]. Өзіндік әлеуметтенудің болмысын қалағандар.

Г. Адорно және М. Хоркхаймер, Г. Маркузенің негізінде қазіргі батыс қоғамында жаңа қоғамдық ағымдар пайда болды. Индустриялық қоғамның құлдырауын Г. Маркузе мынадан көреді: «Онда иррационалдықтың жалпылығы немесе ортақтығы өседі: шектеуді қажет ететін өндіріс; басқыншылдық экспансияға деген құмарлық; үнемі соғыстың болып қалу қауіпі; күшейген зорлық-зомбылық; дегуманизация» [3; 13].

Тоталдық негацияның концепциясы өз уақытында батыс жастары қолдаған, франкфурттық мектептің еңбектерінде «жаңа бөтендердің» немесе «жаңа солшылдардың» әртүрлі бағыттары қалыптасқан. Бірақ толығымен әлеуметтік қоғамдағы сыншылдық теориясында бұл қозғалыс жалғасын таппады.

XX ғасыр философиясы тарихында франкфурттық мектеп өз ізін қалдырды, еуропалық рационалдылықтың ерекшелігін ашты, әлеуметтік теориялардың мағынасы мен рөлін көрсетті және бұл адамдардың тәжірибелік іс-әрекетімен байланысты болды [1; 56].

«Жаңа бөтендерді» қатты сынаушылар деді, саяси партияларға қарсы шығушылар деп қатты сынға алды, 35 жастан жоғарылардың бәрі мемлекеттік саясат пен идеологияға қарсы, олар тек эмоционалдық жауларына қарсы, олар франкфурттық мектептің жұмыстарына сүйене отырып, өздерінің іс-әрекеттері мен дәстүрлі капитализмнің дамуына қарсы әрекет етті, конвергенция және ақпараттық қоғам құру жолында бөгет жасады деген сынға ұшырады.

М. Вебер (1864–1920) әлеуметтік саяси концепциясының негізі билік ету болып табылады деген пікірді ұстанды. М. Вебердің «Легитимдік билік ету» еңбектерінде кеңінен талқыланады. Жеке тұлғалар басқарушының билігінде. М. Вебердің айтуы бойынша, «билік ету бұйрық айтуға және бағындыру мүмкіндігі болып табылады». Билік құрудың бірінші түрін М. Вебер «легалды» деп айтады. Оның ойынша, бұл типке қазіргі замандағы еуропалық мемлекеттер жатады: Англия, Франция, АҚШ т.б. Мұндай мемлекеттер жеке тұлғаға немесе жеке топтарға бағынбайды, керісінше, қабылданған және белгіленген заңдарға бағынады және осы белгіленген заңдарға басқарушылар және басқарушының қарамағындағы адамдар да бағынады. Басқару аппараты арнаулы дайындалған, мамандандырылған қызметкерлерден құралады. Құқықтың бастамасы – легалдық билікке негізделген принцип. Нақты осы принцип, М. Вебер бойынша, қазіргі кездегі капитализмнің дамуына қажетті рационалдық жүйенің дамуын қалыптастырады деп тұжырымдайды. Бұл билік етудің типі рационалдық-формалдық экономика құрылымына сәйкес келеді. Бюрократиялық билік – бұл білім құралдарының билігі, осыдан келіп ерекшелік рационалдық мінез-құлық қалыптасады.

М. Вебер «*формалдық рационалдықтың идеалды типі*» ретінде индустриалдық мемлекеттерді қарастырмайды. М. Вебер «*зорлық-зомбылық жасау «құқығының» бірден-бір көзі — мемлекет*» деген пікірді негізге ала отырып, адамды машинамен теңдестірген, адамда, қызметке деген қызығушылықтан, басқа қызығушылықтар жоқ және болмайды [1; 28]. Мемлекетті басқару үрдісінде адам техника тәріздес, оның іс-әрекеті нақты мақсаттарды орындауға бағытталған. Сондықтан, болар, басқарушы өз іс-әрекетінде тек қабылданған және белгіленген заңдарға негізделеді.

Легитимдік биліктің екінші типін М. Вебер «дәстүрлік» деп айтады. Бұл тип белгілі қалыптасқан салт-дәстүр, әдеттері үлгілеріне негізделген билік. Бұл биліктің мәні қарым-қатынаста дәстүрлі билік тек заңдық негізде емес, сенімге, сонымен қатар қалыптасқан ережелердің құдіретіне негізделеді. М. Вебердің ойынша, билік етудің бұл типінің түрі – ол патриархалдық билік. Бұл қоғам қазіргі кездегі буржуазиялық қоғам деп сипаттайды. Дәстүрлі биліктің типі өзінің құрылымы жағынан отбасы құрылымымен сәйкес келеді. Осы жағдай дәстүрлік билік түрін тұрақты етіге тырысады.

Басқару аппаратының құрылымы басқарушының үйіндегі қызметкерлеріне, туыстарына, жеке жолдастарына байланысты қалыптасады деген пікір айтылады. Биліктің басқа түрлерінен ерекшелігі бұл билік түрі сенімге негізделеді.

Биліктің үшінші типі, М. Вебер бойынша, *харизмалық билік*. «Харизма» түсінігі М. Вебердің әлеуметтік-саяси ілімінде басты роль атқарады. Бұл сөздің этимологиялық мағынасы [4] басқалардың арасынан оны ерекшелейді. Бұл қасиет жүре біткен қасиет емес, ол адамға құдайдың берген және тағдыр сыйлаған қасиеті. Харизмалық қасиеттерге М. Вебер магиялық қабілеттерді, қасиеттерді, рухтың күшін және сөздің магиясын жатқызады. Ойшыл билікке мынадай анықтама берген болатын: «Билік – бұл А индивидуінің Б индивидуінен Б өз еркімен жасамайтын және А-ның қалауына сәйкес келетін мінез-құлық, іс-әрекетті орындау немесе бастартқызуға жету қабілеті». М. Вебер бойынша, харизмалық мінез-құлықты батырлар, әскер басшылары, белгілі саясаткерлер, әлемдік діндерді қалыптастырушылар және басқада типтер иеленген (мысал үшін, Будда, Христос, Мұхаммед, Солон, Ликург, Цезарь және т.б.).

Харизма басқарушыға адалдықтың қайнар көзі ретінде емес және оның формалды түрде қабылдау емес, біріншіден, харизмаға сену мен оған адал болу болып табылады. М. Вебердің анықтауы бойынша, тайпа басшысы өз харизмасын сақталуын қамтамасыз етуі тиіс. Басқару аппаратты адамның жеке ерекшеліктері негізінде құрылады. Рационалды – формальдықтан және дәстүрлі билеуші харизмалық типтен қалыптаспаған ережелер мен шешімдердің ақиқаттылығы кейбір жағдайларда интуициямен негізделеді [1; 22].

Легалды билік, М. Вебердің ойынша, дәстүрлі және харизмаға негізделген биліктерге қарағанда, әлсіздеу болып келеді. Бұл жерде заңды сұрақ туындайды: «Оның себебі неде?» Бұл сұраққа жауап беру үшін биліктің легалды түрі өз алдына нені қалыптастыратынын білуі қажет. Атап өткендей, М. Вебер легалды биліктің негізі ретінде мақсатты-рационалды іс әрекетті алады, ал таза күйдегі легалды билікте формалды-рационалды іс-әрекетті алады, таза түрінде легалды билік ол «бюрократиялық машина» тәріздес.

Рационалдылық, М. Вебердің түсінігінше, бұл формалды функционалдық шындық, яғни ерікті түрдегі құндылық жиынтығы. Бұл легалды билік болып табылады. Сондықтан формалды-рационалды мақсат өзінің ішінде үнемі қандайда бір мақсат арқылы анықталады. Легалды билік күшті легитимдікті иеленбейді, ол басқа бір нәрсемен – дәстүрмен немесе харизмамен күштенуі мүмкін.

Бұл жерде бір жағдайды аңғару қажет. М. Вебердің философиялық және саяси-әлеуметтік көзқарастарын қарастырған кезде жан-жақты болуды талап етеді. Егерде шектеулі түрде қарастыратын болсақ, билікке қатысты көптеген мәселелер шет қалып қояды. Мысалға, ол ешқашан парламенттің халық үшін қажеттілігіне күмән келтірген жоқ, сонымен қатар заңды сайланған билікті шектеу туралы пікір айтқан жоқ, керісінше, басқару аппаратының қызметіне бақылау жасауды ұсынды. М. Вебердің еңбектеріне дұрыс баға беру — сол уақыттың тарихи жағдайларына дұрыс баға беру.

Карл Мангейм (1893–1947) – неміс философы, мәдениеттанушы және әлеуметтану ілімінің негізін қалағандардың бірі. М. Вебердің шәкірті, идеологияға қатысты зерттеулерге өз үлесін қосқан, ол мемлекет пен қоғамның өзара қатынасында өзгермейтін белгілері болады деген қорытынды жасаған. К. Мангейм берген анықтама: «Идеологияны біз көрсеткіштің трансценденттік болмысы деп айтамыз, олар *de facto* өзінің мазмұнын қалыптасуына ешқашан жете алмайды». Идеологияның мәні – өтірік айту, барлығы жалған болып табылады деген сын пікір айтып кеткен. «Идеология және утопия» атты мақаласында ол идеологиялық сананың үш түрін бөліп көрсетеді.

Бірінші түрге мынаны жатқызады: негіздеуші және қабылдаушы субъект өзінің ақиқатын қалыптастыру процесінде көптеген себептерді анықтай алмайды, ал, ол өз алдына, аксиоматиканың тарихи және әлеуметтік детерменистік ойлау қағидасын анықтау мүмкіндігі жоқ екендігіне тап болады.

Екінші түрі «сант – еркін өтірікші» деп санауға болады, оның мінездік сыбайластылық ретінде оның идеялары мен әрекеттерінің сәйкес келмеуін анықтау, виталдық инстинкт басшылығына негізделеді» [5].

Сананың үшінші түрі – шындықты түсіну қабілетіне ие. Көптеген ақпараттардың ішінен шындыққа жанасатын, ақиқатқа ие түрін бөліп алу қабілеті.

Сонымен, сананың бірінші түрі тоталдық бақылаушы идеология ретінде, екінші сана түрі басылған немесе қабылданған идеологияның санасы және әлемді реалды түсінуге мәжбүр ететін түрі, сананың үшінші түрі ақиқатты толық қабылдауға қабілетті түрі.

К. Мангейм утопиялық сананың хронологиясын анықтайды. Оның талдауында 5 түрді табуға болады. Бірінші түрі – «анабаптистердің оргиастикалық хилиазмі». Мұндай сана шындық ретінде мыңжылдық құдайлық билікті қабылдайды. Утопиялық сананың екінші түрі – либералдық гуманистік ақыл-ой. Бұл сана жамандыққа қарсы дұрыс шешімдерді қабылдауға әсер етеді. Үшінші түрі утопиялық сананың – тұрақтылық ой, «тұрақтылық ой басшылықтың инстинктивті санасы, теориялық негіздеудің иманентті факторлар болмысы». Утопиялық сананың төртінші түрі – әлеуметтік-коммунистік утопия. Либералды ойлар сияқты, еркіндік және оның теңдігі болашаққа ауысады. Бесінші түрі – қазіргі кездегі констелляция. Қазіргі қоғамда, автордың ойынша, жоғарғы дамуды консерватизм алады. «... Нақты болмыста биліктің кең дәрежелерін қалыптастырса онда эволюцияны жеңуге көп мүмкіндік бар және бұл қабаттардың консерватизм орнатқан жолға түседі деген жорамал бар» [5].

Сонымен, К. Мангейм бойынша, сананың бес түрін қарастыра келе, мынадай қорытындыға келуге болады: тарихи даму біздің санамызда идеологиялық рөлдердің бәсеңдеуіне әкеп соқтырады. Идеология коммунистік тәртіптердің құлдырауына байланысты салыстырмалы түрде шындыққа жақын бола бастайды. Оның болмыс қатынасына байланысты трансценденттігі, оны терістеуге әкеп тірейді. Бірақ техникалық прогресс идеологтардың қолына өз идеяларын іске асыру жолында күшті қарау болып саналады.

XX ғ. II жартысын салыстырмалы түрде демократияның триумфалдық кезеңі деп айтуға болады. II Дүниежүзілік соғыстан кейін фашистік және профашистік тоталитарлық орталықтар қирап, Еуропа мен Азиядағы демократияға қарсы тұрған отаршылдық жүйенің күйреуі ұлттық революция, коллониялық мемлекеттерде Азия, Африка және Латын Америка елдерінде демократиялық жүйені құруға үлкен мүмкіндіктеріне жол ашты. Этатистік-бюрократиялы тәртіптерінің құлдырауы нәтижесінде демократиялық тәртіп кеңінен орын ала бастады. Мысалға II Дүниежүзілік соғысқа дейін 20 демократиялық мемлекет болса, соғыстан кейінгі онжылдықта олардың көлемі 100-ден барып асты.

Демократияның сыртқы жетістіктері батыс ойшылдары үшін «тарихтың соңы» деген жорамалына әкеп тірейді, соған қарамастан, либералды демократия басқа қоғамдық саяси ағымдарға қатты әсерін тигізіп, әлемдік триумфатор ретінде қабылданды.

XX ғасырдың басында демократияға қарсы болған факторлар қандай? Әрине, ол бірінші кезекте әлемдік жаһандану процестерімен байланысты.

Бірінші, мемлекеттегі халықтың тұрмыс жағдайына байланысты. Екіншісі капиталдың жаһанды өріс алуы. Ол демократияның ішкі кепіліне, ұлттық-демократиялық ішкі жағдайына әсер етеді. Бұдан келіп ұлттың жайлылық жағдайынан жаһандық параметрлер жағдайына өту мәселесі қалыптасады. Саясатта демократиялық негіздер емес, керісінше, авторитарлық негіздер қалыптасады. Екіншісі, унификационалдық аспектілердің жаһандық процестеріне және ұлттық қоғамдастықтың әлеуметтік мәдени аймақтық өркениетіне өту процесі.

Әлемде демократияның әртүрлі типтері қалыптасқан және көбісі батыс либералдық модельдеріне сәйкес келмейді. Рональд Глегард пікірі бойынша, «әлемнің толық унификациясының болуы мүмкін емес және оған талпыну демократиялық принциптерге қарсы тұру» [6]. Жаһандықты көп көріністердің өзін қалыптастырумен сәйкес келтіру мәселесі туады.

Сонымен, үшіншісі – ол плюрализм. Демократияның классикалық тұжырымдамасы келесі қағидадан шығады: халық билігі жалпы қызығушылыққа негізделген, көпшілік азаматтар өздерінің

жалпы еріктеріне негізделеді. Постиндустриялық қоғамның ақиқаты ол қоғамдағы беймәлім құбылыстарға қарсы болуында.

Төртіншісі – «жаңа деспотизм», қоғамға манипуляция жасаудың түрі. Тирандық тәртіптен өзгеше «жаңа деспотизм» ол ашық түрдегі зорлық-зомбылықты қолданбайды, тұлғаның құқықтарын нақты бұзуға, демократиялық институттардың жоюлуын мақсат етеді. Демократияның сыртқы бейнесі сақталады, бірақ оның ішкі мазмұны сақталмайды.

Биліктің әлемдік технологиясы, М. Фуконың айтуынша, «бүкіл жерде» адамзатқа «репрессивтік қажеттіліктерді» байланыстырады, өмір тұрмысының гедонистік талпынысы және адамзаттық белсенділікті тоқтатушы. Бұл құбылысты зерттеген Б. Капустин «жаңа деспотизм» «адам өмірін саяси болмыстың шегіне шақырады» дейді [7].

Теориялық ізденістің негізгі бағытында «делиберативті» («deliberative») концепциясы болды, ойлаушы және рефлексивтік демократия. Оның басты идеясы – қоғамдағы перманентті және асыра сілтеушілік (максимальный) кең саяси пікірталас.

Делиберативті демократияның мағынасы нақты түрде *Кристин Ханэлд* және *Айрси Янг* мақалаларында көрсетілген. Демократияның бұл түрі Швейцарияда кеңінен қолданылады. Демократияның осындай моделі өз алдына процесс ретінде, онда адамзат өз мәселелерін бірле шешіп, бір-бірін қолдауға тырысады, олар қабылданған шешімдерінің әділ және тиімді болғанын қалайды.

Коммуникативті-демократиялық процесте оған қатысушылар өзінің жеке қызығушылықтарын немесе сұраныстарын басқалардың қызығушылығына қарсы қоя алмайды, себебі олар дәлелдемелерді талап етеді [8; 86, 87].

Б. Бохман саяси кедейлер деген түсінікті келтіреді, демократиялық процесте адамзаттың тиімді қатысуының мүмкінсіздігін көрсетеді — тұрғындар халықтық рефлексияға атсалыса алмайды және «саяси жағу» — олардың үндемеуі басқарушы қауым арасында интерпретацияға түседі, бұл өткізуші курс пен өткізуді білдіреді.

Концепцияның басты жетістігі қоғамдық рефлексияның шектерін анықтау және саяси көп бейнелікке жақындау, бүкіл адамзаттың тәуелсіз және тең құқықсыздығын қамтамасыз ету. Бұның бәрі *Ноэлл О'Саливанның* дискурсиондық теориясы – бұл «постмодернистік көп бейнелікке жауап қана емес, сонымен қатар рационалдық ауытқудың жорамалы болып табылады» [9]. Әлеуметтік көпбейнеліктің демократиялық рационалды консенсусының қалыптасуы «агонистік демократияның» концепциясы. Делиберативті теорияның кемшілігі тұрақты бәтуаластық (консенсус) принциптік мүмкіндігіне кедергі келтіреді. Сондықтан бұл концепцияны жоқтаушылар либералдық демократиялық дәстүрге сүйенбейді. Осыған байланысты мемлекет әкімшіліктік-құқықтық реттеу жолдарын атқарады. Осындай реттеу саяси жағдайды анықтау үшін жоққа шығарылуы керек [10; 2].

Агонистикалық теорияға ассоциативтік демократия жақын. Оларды саяси плюрализмге қатысты жалпы қатынасты жақындатады, демократияның мұндай түрлерінің ерекшеліктерінің маңыздылығы олар өз-өзін қалыптастыруда саяси көзқарастардың унификациялары мен шектеулеріне жол бермейді.

Бұл кезде нақты тек қозғалыс пен релятивтік саяси наным-сенімдерге байланысты жасалады. Уақыттың талаптары өзгеріске ұшырағанда демократияның өзі соншалықты өзгермелі және ол «жойылушы түрге» айналады. Осы концепциядан шығатын қорытынды – халықтың сол заманға сай қоғамның ерекше ойы пікірінің қалыптасуы.

Осы концепцияның өкілі *Шантель Муффтың* ойынша, «ол саяси жекеліктің жалпы түрін қалыптастырады және олар іс-әрекеттердің басқа түрлеріне қатысты, бұл саяси қоғамдастықтың қазіргі кездегі түрі және ол жалпыға бірдей пайдалы фундаменталды ой болып табылады және халықты толғандыратын жалпы негіз болып табылады» [11].

Демократияның азаматтық ассоциативтік концепциясы тез арада постмодернистік реалистивизмде жалғасын тапты. Қазіргі жағдайда оның жақтаушыларының түсінігінше, демократия өзгермелі және ауыспалы болып табылады, уақыт өте келе қайта құру заманында «жойылушы» негізге айналады.

Сонымен, бұл концепцияда рационалдық мәні бар. Демократия туралы көптеген сұрақтарға жауап іздеуіне, плюралистік пікірлердің қалыптасуының өте маңызды жолы болып табылады. Сонымен қатар ол, бір жағынан, демократиялық құрылымдарының бюрократиялық көріністеріне байланысты болады және де қазіргі динамикалық шындыққа сәйкес келмейді. Демократия туралы мәселеге жауап іздеу процесінде қазіргі уақытта біржақтық көлемге айналды: жеке тұлғаның автономиясын өзінің еркіндік таңдау жағдайына, қоғамдық келісушілікте қалай сәйкестендіруге және мұндай тәуелсіздік тек таңдаулыларға ғана емес, бәріне бірдей болуы үшін бе деген сұрақтарға. Бұл

сұрақтардың негізгі мәселесі адамзат шеше алмаған теорияға негізделеді. Ж.-Ж. Руссо оны нақты қалыптастырады: «Мұндай ассоциацияны ашу тұлғаны әртүрлі күрделі проблемалардан сақтап қалады және әр қоғам мүшесінің жеке меншігін қорғайды» [12; 207].

Жаһандандыру процесі мен постиндустриялық процесс бұл мәселені қиындатуы мүмкін. Негізінен жеке тұлғаның қоғамдық келісушілігі мен үндестігінің автономиялық жету мәселесіне байланысты, адам болмысының үнемі болатын қиыншылықтарының қатарына әлеуметтің қалыптасуы мен тұлғаның еркіндігі арасында болмақ және бұл тарихи шиыршық (спираль) жаңа кезеңінде қалыптасады.

Гуманизмнің әмбебап принциптері, адам санасының зор күшіне сенімі өмір процесін және жеке тұлғаның, оның ішкі дүниесіне тәртіп орнататын постмодернисттердің сындарының негізі болды. Постмодернистік зерттеудегі жетістіктерді қабылдай келе, олардың жаңа басқару парадигмасының қалыптасуына әсер етті, мұндай қатынастың диагностикалық жоюшы рөлін атамай кетуге болмайды. Ол әлеуметтік модельдерін жорамалдау құрылымдарын қалыптастыру болып табылады. Бұл дегеніміз — адам өмірін индустриялизациялау. Осындай кезде постмодернистер иерархиялық тәртіпті орнатуын мүмкін емес деп тұжырымдайды. Олар мемлекеттің идеалды үлгісінің бар екеніне сенсе де, өздерінің көзқарастарын максималды энтропияға негіздейді, тең мүмкіндігі және тең қасиетке бүкіл конститутивті элементтердің бар болуына сенеді [13; 83].

Ж. Маритен еңбегінде «жаңа демократия» үшін «нақты-тарихи» идеалды ұсынады: «Біз көптеген қайшылықтарға тап боламыз, оларды саналы түрде ақтау қажет, бірақ олар адамдар арасында келісімге келу үшін тиімсіз» [14; 75]. Ж. Маритеннің айтып отырғаны әр адамның өмірлік позициясы бар, осы позицияға рационалды түрде сүйене отыра, олар өз көзқарастарын жақтайды. Сол себептен араларында қайшылық туындайды. Бұл заңды процесс. Сондықтан олар бір келісімге келуі тиіс. Олар келісімге келмейтіні «Неліктен?» деген сұрақ туындайды, осыдан келіп қайтадан пікірталас басталады.

Адам құқығына келгенде философ үшін рационалды негіз қажет. «Адам құқығының философиялық негізі – ол табиғи құқық» [14; 79]. «Жаңа демократия» үшін «нақты-тарихи» идеалды ұсынып отырған Ж. Маритен мемлекет өз тәуелсіздігінен бастарту керек, яғни саяси қоғам автономды болуы керек, дейді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Давыдов Ю.Н. Критика социально-философских воззрений франкфуртской школы / Ю.Н. Давыдов. — М., 1977. — 324 с.
- 2 Адорно Т. Мораль философиясының мәселесі // Батыс философиясының антологиясы / Т. Адорно; ауд.: Қ. Әбішев, М. Сәбит, Ә. Қодар, А. Сағикызы. — Алматы: Фонд «Сорос-Қазақстан», 2002. — 410 б.
- 3 Маркузе Г. Одномерный человек / Г. Маркузе. — М., 1994. — 231 с.
- 4 Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / К. Хессе. — М., 1981. — 167 с.
- 5 Мангейм К. Идеология и утопия / К. Мангейм. — М., 1991. — 157 с.
- 6 Глегард Р. Модернизация и постмодернизация. Антология. Новая постиндустриальная волна на Западе / Р. Глегард. — М., 1999. — 286 с.
- 7 Капустин Б.Т. Современность как предмет политической теории / Б.Т. Капустин. — М., 1998. — 229 с.
- 8 Hunald Ch. and Iris M.Young. Justice, Democracy and Hazardous Siting / Ch. Hunald // Political Studies. — 1998. — Vol. 46, No. 1. — P. 86, 87.
- 9 Osulliran. Difference and the Concept of the Political in Contemporary Political Philosophy / Osulliran // Political Studies. — 1998. — Vol. 45, No. 4.
- 10 Honig B. Political Theory and Displacement of Politics N.U. / B. Honig. — London, 1993. — P. 289.
- 11 Monffe Ch. The Return of the Political / Ch.Monffe. — London, 1993.
- 12 Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо. — М., 1998. — С. 207.
- 13 Approaching postmodernism / By D.W. Fokkema, H. Bertens Ed. — Amsterdam, 1986. — P. 82,83.
- 14 Маритен Ж. Человек и государство / Ж. Маритен; пер. с англ. Т. Лифинцевой. — М.: Идея Пресс, 2000. — 196 с.

Д.К. Кусбеков

Мыслители XX века: общество, демократическое государство и пути их становления

В статье рассмотрены общие принципы общества, демократического государства и пути их становления. XX век можно определить как научный прогресс, время гуманизма, демократии и период процветания человечества. Но уже в начале XX в. многие мыслители говорили о том, что технический прогресс принесет человечеству не только добро, но и зло, нравственные принципы заменятся материальными ценностями и материальными принципами, что, в свою очередь, приведет к противоречиям в обществе. Чаще всего начало XX в. связывается с кульминационным периодом ценностей западной духовной культуры. Такие понятия, как свобода, равенство, право, которые пришли взамен феодальных отношений, заложили основу европейских взглядов. Но были и философские школы, которые сильно критиковали общество того времени: марксисты, представители психоанализа, прагматики и позитивисты. Причиной этого было отсутствие единого мнения о демократии и сомнительное отношение к изменениям, происходящим в обществе. Автор подчеркивает, что общество есть сложный материальный мир природы, так как оно является социальной средой, в которой люди живут вместе. Многие мыслители от Аристотеля до Гегеля пытались определить, что такое общество. Этим вопросом задавались не только отдельные мыслители, но и сформировавшиеся позже научные направления и школы, которые искали ответы на следующие вопросы: исходя из каких закономерностей развивается общество, какова его структура и т.п. Для Т. Гоббса и Ж.-Ж. Руссо общество – это договор об общественном согласии; для Гегеля, рассматривающего общество через призму гражданского общества, оно является сложной системой общественных отношений; для О. Конта общество есть особая форма человеческого сознания; для М. Вебера общество — взаимоотношения людей на основе социального действия, где каждый для всех, для себя; для Т. Парсонса общество есть взаимоотношения людей на основе норм и ценностей.

Ключевые слова: общество, государство, демократия, постмодерн, научный прогресс, научная школа, цивилизация, сознание, традиция.

D.K. Kusbekov

Thinkers of the Twentieth Century: Society, a Democratic State and the Ways of their Formation

The article discusses the general principles of society, a democratic state and the ways of their formation. The twentieth century can be defined as scientific progress, a time of humanism, democracy, and a period of human prosperity. But already at the beginning of the 20th century, many thinkers said that technical progress would bring humanity not only good, but also evil, moral principles would be replaced by material values and material principles, which, in turn, would lead to contradictions in society. Most often, the beginning of the 20th century is associated with the culmination of the values of Western spiritual culture. Concepts such as freedom, equality, law, which came in exchange for feudal relations, laid the foundation of European views. But there were philosophical schools that strongly criticized the society of the time: marxists, representatives of psychoanalysis, pragmatists and positivists. The reason for this was the lack of a common opinion about democracy and a dubious attitude to the changes taking place in society. The author emphasizes that society is a complex material world of nature, since it is the social environment in which people live together. Many thinkers from Aristotle to Hegel tried to determine what society is. This question was asked not only by individual thinkers, but also later formed scientific fields and schools, which were looking for answers to the following questions: based on what patterns the society develops, what is its structure, etc. For T. Hobbes and J.-G. Rousseau society is an agreement on social consent; for Hegel, who views society through the prism of civil society, it is a complex system of social relations; for O. Comte, society is a special form of human consciousness; for M. Weber, society is a relationship of people based on social action, where everyone is for everyone; for T. Parsons himself, society is a relationship of people based on norms and values.

Keywords: society, state, democracy, postmodern, scientific progress, scientific school, civilization, consciousness, tradition.

References

- 1 Davydov, Yu.N. (1977). *Kritika sotsialno-filosofskikh vozzrenii frankfurtskoi shkoly [Criticism of the social and philosophical views of the Frankfurt school]*. Moscow [in Russian].

- 2 Adorno, T. (2002). Moral filosofiiasynyn maselesi [The problem of moral philosophy]. *Batys filosofiiasynyn antolohiiasy*. (K. Abieshev, M. Sabit, A. Kodar, A. Sahikyzy, Trans). Almaty: Fond «Soros-Kazakhstan» [in Kazakh].
- 3 Markuze, G. (1994). *Odnomernyi chelovek [One-dimensional man]*. Moscow [in Russian].
- 4 Hesse, K. (1981). *Osnovy konstitutsionnoho prava FRH [Fundamentals of constitutional law G]*. Moscow [in Russian].
- 5 Mangeim, K. (1991). *Idealohiia i utopiia [Ideology and utopia]*. Moscow [in Russian].
- 6 Glegard, R. (1999). *Modernizatsiia i postmodernizatsiia. Antolohiia. Novaia postindustrialnaia volna na Zapade [Modernization and post-modernization. Anthology. A new post-industrial wave in the West]*. Moscow [in Russian].
- 7 Kapustin, B.T. (1998). *Sovremennost kak predmet politicheskoi teorii [Modernity as a subject of political theory]*. Moscow [in Russian].
- 8 Hunald, Ch., & Iris, M. Young (1998). Democracy and Hasardeng Siting. *Political Studies, Vol. 46, 1*.
- 9 Osulliran (1998). Difference and the Concept of the Political in Contemporary Holittcal Philosophy. *Political Studies, Vol. 45, 4*.
- 10 Honig, B. (1993). *Political Theory and Displacement of Politics N.U.* London.
- 11 Monffe, Ch. (1993). *The Preturn of the Political*. London.
- 12 Russo, Zh.-Zh. (1998). *Ob obshchestvennom dohovore. Traktaty [The social contract]*. Moscow [in Russian].
- 13 Fokkema, D.W., & Bertens, H. (Eds). (1986). *Approaching postmodernism*. Amsterdam.
- 14 Mariten, Zh. (2000). *Chelovek i hosudarstvo [Man and the state]*. (T. Lifincevoi Trans). Moscow: Ideia Press [in Russian].

D.K. Kusbekov

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: dumandoc@mail.ru)*

Model of Kazakhstan's religious tolerance and interfaith dialogue: social philosophical analyze

The article analyzes from a philosophical point of view the ontological, axiological, sociocultural aspects of the formation of a unique Kazakhstan model of religious tolerance and interfaith dialogue. The role and significance of spiritual values of a secular and religious nature as a necessary condition for constructive social transformations are argued. It is proposed to consider the experience of Kazakhstan society on the formation of spiritual harmony as a fundamental condition for sustainable civilizational development. It is noted that at the moment there is a process of searching for ways of mutual understanding and mutual agreement. Thus, it is carried out in a dialogue, and in it - real cognition and understanding. Due to the complexity of the modern multi-polar world, a detailed review of the Kazakhstan model of religious tolerance and interfaith dialogue is proposed through the characterization of the Kazakhstani people. The dialogue itself should be built taking into account the binding conditions leading to understanding and agreement, organically developing into a close and mutually beneficial cooperation in achieving common goals. The dialogue of cultures as a complex sociocultural phenomenon has its own specific nature, its existence implies the mutual interest of the participants in the dialogue. The interdependence of the ideological content, the semantic field of dialogical interaction and the real factors of life. Religion, as a carrier of spiritual and moral ideals and a keeper of cultural traditions, has a high value in the eyes of many modern Kazakhstan people. There is no doubt that compulsory changes in the ideological matrix, the paradigm of consciousness, the categorical system and the methods of reflexive thinking are indisputable. The article notes that in the social life of Kazakhstan spiritual consensus in the public life of Kazakhstan takes place in a historical context. Genuine secularism is defined as a product of civil identity, social creativity of citizens, recognition of religion as a positive component of the social world order.

Keywords: religious tolerance, interfaith dialogue, spiritual harmony, dialogue of secular and religious, kazakhstani experience.

Over the years of its independence, the Republic of Kazakhstan has formed its own, in many ways unique, secular model of state-confessional relations based on the principles of equality of all citizens before the law and respectful attitude to personal convictions of everyone, regardless of language and attitude to religion. The state created all the necessary political, legal and socio-economic conditions for the development of spiritual culture and traditional religious values of the Kazakh people. This allowed Kazakhstani society to obtain the necessary experience of successfully organizing interfaith and interfaith dialogue and harmony, to maintain stability in the religious sphere, to form the spiritual immunity of the population in relation to any form of manifestation of the ideology of religious radicalism and extremism.

Today, Kazakhstan vividly demonstrates to the world that religion is capable of playing a crucial role in preserving spiritual harmony in society, strengthening national unity based on universal moral values, and various religious faiths can peacefully coexist and develop, achieving complete mutual understanding and mutual respect [1].

In modern Kazakhstan, special relations are established between the state and religions, in which no religion can be recognized as state or obligatory, and state policy is based not on the principles of any dogma, but on the basis of the specific interests of life support and the safety of citizens, society and the state generally.

In Kazakhstan, as a democratic, secular, legal and social state, government decisions are made solely on the basis of the interests of the whole society, and not based on the interests of any religion or its individual followers.

At the same time, Kazakh legislation recognizes the value of the most resolutely and ensures the freedom of conscience of every citizen. Citizens of the country have the right, independently and without coercion, to determine their attitude towards religion or not to associate themselves with a particular religion and live without resorting to religious institutions. The state represented by state bodies and civil servants cannot force citizens to profess or not to practice this or that religion, but it helps to establish mutual consent and respect between citizens practicing religion and not professing it, as well as between different religious associations [2].

Accordingly, facing the phenomena of a destructive nature, arising from the grounds of religious radicalism and damaging the health, mental and material well-being of citizens, the state should take all necessary measures to eliminate the real threat to the calm and peaceful development of Kazakhstan's society.

Therefore, one of the main tasks of religious studies is to obtain objective and reliable knowledge about the content of various religious views, helping an educated person to realize free and conscious self-determination in the world outlook, spiritual interests and values, learn how to competently conduct the world view dialogue, master the art of understanding other people.

The modern model of social development built in Kazakhstan society determines the daily meeting of different cultures and intercultural communications on a global scale, therefore the issue of the dialogue of cultures becomes especially relevant. A new cultural-temporal epoch is predestined to be the age of dialogue. Extremist challenges on a religious basis put humanity in the need to find an adequate response to terror and violence, learning not only to listen, but also to hear the voices of a foreign culture, another conscience, another religion. The contact of religious and secular culture has been one of the most important «practical» problems of world history for thousands of years. In this regard, the analysis of the dialogue of secular and religious cultures is becoming urgent. But to solve this problem today is not possible without studying the specifics of the various options and models of their dialogue.

The scientific community of Kazakhstan is set a very specific research goal - the analysis of social and cultural features of the dialogue between secular and religious culture in a historical context and contemporary realities, taking into account the unique experience of the formation of spiritual harmony in public life in Kazakhstan.

To achieve this goal it was necessary to solve the following tasks. First, to understand the nature and essence of the dialogue of cultures and the culture of dialogue in the religious aspect. Secondly, to analyze the process of the genesis of the dialogue of secular and religious in culture. Thirdly, to explore the most significant models of the dialogue of secular and religious culture in Eastern and Western civilizations. Fourth, study the modern Kazakhstan model of religious tolerance and interfaith harmony.

The theoretical and methodological basis of such research can be the concept of the dialogue of cultures of such scientists as M.M. Bakhtin, V.S. Bibler, A.N. Nysanbayev, according to which dialogue as a universal phenomenon fixes the constructive side of cultural interaction, is an integrator of cultural integrity, shows the impossibility of the existence of culture outside the dialogue. In the context of globalization, characterized by trends towards cultural unification and cultural exclusion, the dialogue of cultures with its value orientation towards ensuring world order and stability is an important factor in preserving cultural integrity. This is most characteristic of the Eurasian multicultural space, in which ethnic cultures develop models of dialogue, including both universal foundations and their own cultural characteristics.

The dialogue of cultures as a complex sociocultural phenomenon has its own specific nature, its existence implies the mutual interest of the participants in the dialogue. The interdependence of the ideological content, the semantic field of dialogical interaction and the real factors of life are the fundamental characteristics of the dialogue of cultures.

Under conditions of cultural plurality, dialogue with its inner idea of equality of partners becomes the main balancing force that creates the integrity of the perception of the world, in which any culture should be heard and understood.

The history of mankind itself is a history of communication of people with each other. «The very existence of man ... is the deepest communication. To be is to communicate», M.M. Bakhtin [3; 312].

V.S. Bibler warned against a primitive understanding of dialogue as different types of dialogue found in human speech that are not related to the idea of dialogue in the framework of the dialogue concept of culture. «In the» dialogue of cultures «it is about the dialogical nature of the truth itself (... beauty, goodness ...), that understanding another person implies mutual understanding of» I-You «as ontologically different personalities possessing - actual or potentially - different cultures, logic of thinking, different meanings of truth, beauty, good ... A dialogue understood in the idea of culture is not a dialogue of different opinions or ideas, it is always a dialogue of different cultures ...» [4; 299].

Kazakh philosopher A.N. Nysanbayev noted that in the context of globalization, the dialogue becomes a problem, «not a topic, but a complex and vital problem that, in an interconnected and conflicting world, permeates all spheres of modern life» [5; 3].

In the historical process of the existence of the object under study, periods of formation of certain stable structures and periods of their reproduction on their own basis should be distinguished, which, along with the functioning of these systems, also imply processes of their development. This logical component of the study

should be included in a wider historical context of consideration, which involves not only the reproduction of the system in the present, but also its sources and possible future prospects. The historicism of theoretical thought, ultimately, acts as a necessary condition for the understanding of the multivariance of the historically developing reality [6].

Today, secularism cannot be reduced to anti-religiousness, it is linked to the formation of universal morality, the development of rational ideas, knowledge and their dissemination through diverse social institutions, including religious ones. Secularism suggests that civil society organically includes, along with other institutions, and diverse religious organizations and movements. But at the same time, it also implies a rejection of claims of religious organizations of any type for the approval of their monopoly on morality, education, upbringing, not to mention the claims to power. An ideologically neutral understanding of secularism means the recognition as a value and actual presence in public relations of freedom of belief, freedom of conscience, belief and thought.

Genuine secularism is one of the most important social values, a product of civil self-consciousness, social creativity of citizens. Such an understanding of secularism means the recognition of religion as a positive component of a social world pattern, enabling it to help strengthen the spiritual foundations of social well-being and peaceful prosperity in our society.

Many researchers state that modern humanity is in a rather deep spiritual and moral crisis, one of the reasons for which was the secularization of culture, the split of culture into two relatively independent spheres - secular and religious, which often oppose each other. Therefore, one of the most important social, cultural, and political problems facing any modern society striving for sustainable development is the ability to organize a dialogue of these cultures [7].

Religion, as a carrier of spiritual and moral ideals and a keeper of cultural traditions, has a high value in the eyes of many modern Kazakhstan people. In this regard, the power of religious ethics is increasingly being used to form the moral and spiritual world of the younger generation. Religious principles of traditional religions influence how many generations of people raised their children, buried the dead, worked, wrote books, and created great works of art. In other words, traditional religions have become an integral part of culture and public life.

President N.A. Nazarbayev, in his speech at the II Congress of Leaders of World and Traditional Religions, noted that for thousands of years cultures based on faith had preserved their living word in history, and in a certain sense, preserving their religious spirit is the key to preserving the history of entire nations. It is not by chance that it was Kazakhstan that became an example of interfaith harmony for the whole world. The centuries-old experience of peaceful coexistence of Islam and Christianity, first of all, Orthodoxy, became evidence of the brotherhood of the Kazakh, Russian and other peoples inhabiting our republic. Each religion in its own language brings to people human values, establishes the norms of behavior in society, acts as a custodian of the centuries-old spiritual values of peoples [8].

Today, Kazakhstan is undoubtedly a leader in promoting the ideas of the dialogue of secular and religious culture. The experience of this dialogue in our country has received recognition and support from political and religious leaders around the world. By its practical deeds, the Republic demonstrates that agreement between peoples and religions, between secular and religious ideological positions is quite achievable. Thanks to the policy of President Nursultan Nazarbayev, the state has managed to build its own model of peaceful residence of various ethnic groups and denominations.

Muslims and Orthodox, Catholics and Protestants, Buddhists and Jews - all respect each other. After all, every person has the right to choose their religious views, while not infringing upon the rights of other citizens. That is why Kazakhstan already held five congresses of leaders of world and traditional religions (the sixth is scheduled for October 2018), during which spiritual hierarchs of various countries and peoples reaffirmed their desire for a unified civilization that would be based on generally accepted values of tolerance and freedom, for dialogue different cultures and religions.

The secularism of the Kazakh state is the guarantor of the further development and modernization of these relations. The spread of spiritlessness and the radicalization of religious beliefs should not be allowed in Kazakhstan. The secular state implies respect and tolerance for the diversity of religions, encourages the creation of a secular type of humanism in society, forms a secular citizen, a patriot of his country who loves his homeland and does not exclude the position of strengthening the national culture and religions traditional for the state. The formation of a secular type of humanism will in turn influence the formation of a new type of religious culture that does not exclude interreligious tolerance and at the same time preserves the national identity of the country.

The model of relations between the state and religious associations in our republic is based on democratic principles of respect for human rights and freedoms, a balance of public and religious interests, partnership relations and the desire for mutual understanding.

Kazakhstan is a good example of how people of different faiths live in peace and harmony. Such diversity testifies to the respectful attitude of the state towards religious freedom, the preservation of the atmosphere of tolerance and tolerance in society. The republic as a multi-confessional and multi-ethnic state will continue to use the humanitarian and moral potential of world and traditional religions, and to maintain interfaith harmony and dialogue between secular and spiritual leaders. Today, thanks to tireless work and patience over the years of independence, Kazakhstan has created its own unique model of a society of interethnic and interfaith harmony, known and recognized throughout the world as the «Kazakhstani Way».

The world, the dialogue of cultures and religions in Kazakhstan is rightly recognized as a world standard. Our formula of interethnic and interfaith harmony is also recognized by all progressive humanity, while the «Kazakhstan model» itself has become a model for example and imitation not only for its closest neighbors, but also for many foreign countries, the subject of scientific study for experts, scientists and politicians worldwide.

The phenomenon of Kazakhstan's success lies in the peculiarities of the history of our Motherland and its people, and the development of interfaith harmony is directly related to the processes of centuries-old interpenetration of various types of civilizations and cultures in the middle part of Great Eurasia.

In turn, the traditional tolerance inherent in the state-forming ethnic group, its benevolent attitude and respect for the representatives of other nations, cultures and faiths led to the construction of a strong and reliable foundation for the creative development and further prosperity of the young secular state in the new millennium. Over the past years, an unshakable foundation of the unity of the people has been created thanks to respect, mutual understanding, tolerance and harmony. In many ways, it was these spiritual bonds that became the basis for the formation of an independent Kazakhstan.

In his Message to the people of Kazakhstan «Strategy «Kazakhstan–2050». New political course of the established state «in the section» Religion in Kazakhstan in the 21st Century «President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev noted that the Constitution guarantees everyone the freedom of religion. Everyone has a choice. However, the choice of religious preferences must be treated very responsibly, because it affects the way of life, life, often the whole life of a person. Today, in the age of the Internet and high technology, when the information flow is colossal, the «filter» must be inside a person. It is required to form a religious consciousness that corresponds to the traditions and cultural norms of the country. Sincere faith should not be allowed to be replaced by aggressive and destructive fanaticism and extremism, when pseudo-religious rhetoric often hides criminal activity that undermines the foundations of society and encroaches on peace and stability in our country. Therefore, it is necessary to form new reliable mechanisms for overcoming social, ethnic and religious tensions and conflicts, strictly adhering to the principle of freedom of conscience, traditions of tolerance and religious tolerance [9].

Reducing the negative impact of religious radicalism is achievable, from our point of view, by developing critical thinking of people, widely informing the population about practices and methods of engaging in such organizations, working out protective mechanisms to counteract aggressive religious propaganda within the framework of specialized trainings in various educational formats. The main way to counter religious radicalism, and, accordingly, the formation of sociocultural cognitions of religious tolerance in society, is the ability of a person to choose the most reasonable way to achieve their individual and social well-being, opposing all sorts of destructive challenges of modern civilization.

To create conditions that help develop this skill at all levels of social practice, we must, in our view, strive to fully implement the principle of democratization of education, recognizing for each member of society the ability to independently master the universal, activity-based way of interconnecting with the outside world and allowing each person become an active participant in modern social transformations.

In other words, one of the main tasks of upbringing and education is the formation of a more complex type of individual and universal culture, which allows a person to go beyond the framework of simplified perception and understanding of the world, since it is a complex cultural picture of the world that is associated with a certain maturity with respect to the perception of ideas, spiritual symbols and diversity of human interests. Thus, an educated person acquires a kind of spiritual immunity in relation to the aggressive one-sided methods of his particular activity imposed on him in a given situation, goes to a higher level of personal development, where the principle of toleration becomes an organic lifestyle.

Today, the education system is faced with the need to solve problems related to finding ways and means to form a new activity culture, the most important condition of which is mastering reflexive ability in thinking. Since, first of all, this ability allows any of the participants of a socially significant activity to connect to it at various stages, starting with the process of determining the motives and goals of the activity itself, thereby objectively depriving it of the possibility of being «doomed» to the role of a passive performer of someone else's will. It is upbringing and education that should lay in man the foundation of abilities for self-realization, self-development, self-regulation, necessary not only for his free civil and professional orientation, but also, mainly, for the ability to develop his inner spiritual potential, to choose and build his own world of values, master creative ways of solving scientific and life problems, discover the reflexive world of your own «I» and learn how to manage it.

The backbone of this process in our society is N.A. Nazarbayev considers the change in the appearance of Kazakhstanis, the characteristics of which should be the following features: «Firstly, this is a creative person, competitive in the global world. Secondly, it is a pragmatist and realist, focused on achieving specific goals. Thirdly, it is a person who has strengthened the national identity and abandoned everything that hinders the development of the nation. Fourthly, it is a man at the peak of global knowledge, for whom the cult of education is of paramount importance. Fifth, it is a conscious citizen who clearly understands that only evolutionary development gives the people a chance for prosperity. Sixth, it is a person with an open mind, a multilingual intellectual, ready for changes and perception of the best world experience» [10].

Modern Kazakhstan has chosen the path of modernization of the most important areas of not only social life, but also social consciousness as an adequate to the challenges of modernity of its civilizational development strategy. At the same time, it was stated that the modernization of public consciousness should not only accompany large-scale transformations in economics and politics, not just complement them, but should act as their core, ahead of them in their striving to determine the correct, appropriate time challenges, guidelines for further development. The fundamental requirement of the proposed modernization is the need to change the «model of consciousness and thinking», taking the best of what the era carries. The model of religious tolerance and interfaith dialogue formed in Kazakhstan fully meets these requirements.

References

- 1 Косиченко А.Г. Возможности религии в снижении уровня вызовов и угроз современности / А.Г. Косиченко. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2014. — 199 с.
- 2 Подопригора Р.А. Комментарий к Закону Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» / Р.А. Подопригора. — Алматы: Налоговый эксперт, 2013. — 209 с.
- 3 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М. Бахтин. — М.: Искусство, 1979. — 423 с.
- 4 Библер В.С. От наукоучения — к логике культуры: два философских введения в двадцать первый век / В.С. Библер — М.: Политиздат, 1991. — 413 с.
- 5 Нысанбаев А.Н. Философия взаимопонимания / А.Н. Нысанбаев. — Алматы: Гл. ред. Қазақ энциклопедиясы, 2001. — 544 с.
- 6 Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане / М.С. Орынбеков. — 2-е изд., перераб. и доп. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. — 203 с.
- 7 Влияние религии на современный мир: материалы междунар. науч.-практ. конф.; под общ. ред. З.К. Шаукеновой. — Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. — 405 с.
- 8 Заключительное выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на II Съезде лидеров мировых и традиционных религий (Астана, 13 сентября 2006 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=30068635
- 9 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 17 января 2014 г. «Казахстанский путь–2050: Единая цель, единые интересы, единое будущее». Официальный сайт Президента Республики Казахстан [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://www.akorda.kz>.
- 10 Выступление Н.А. Назарбаева на XXV Ассамблее народа Казахстана. 27 апреля 2017 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://litr.kz/ru/news/show/31913>.

Д.К. Кусбеков

Діни толеранттылық пен конфессияаралық диалогтың қазақстандық үлгісі: әлеуметтік-философиялық талдау

Мақалада діни толеранттылық пен конфессияаралық диалогтың арнаулы қазақстандық үлгісінің қалыптасуының онтологиялық, аксиологиялық, әлеуметтік-мәдени қырлары философиялық тұрғыдан талданды. Конструктивті әлеуметтік өзгерістердің қажетті шарты ретінде зайырлы әрі діни сипаттағы рухани құндылықтардың рөлі мен маңызына дәлел келтірілді. Қазақстандық қоғамның рухани келісімге келу туралы тәжірибесін тұрақты өркениеттік дамудың негізгі шарты ретінде қарастыру ұсынылды. Қазіргі кезде өзара түсінік пен өзара келісімге келу жолдарын іздестіру үрдістерінің маңызды екендігі аталып өтілді. Соның арқасында диалогқа түсу жүзеге асырылды, ал онда шынайы таным мен түсінік көрініс табады. Заманауи көпқырлы әлемде діни толеранттылық пен конфессияаралық диалогтың қазақстандық үлгісіне қазақстандықтың сипаты тұрғысынан қарастыру ұсынылды. Диалог ортақ мақсаттарға жеткізу жұмысындағы өзара тиімді серіктестікке ұласқан түсінік пен келісімге құрылуы тиіс. Мәдениеттердің диалогы күрделі құрылымды әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде өзіне тән табиғи ерекшелігі бар және оның жүзеге асырылуы диалогқа қатысушылардың қызығушылықтарына байланысты. Идеологиялық мазмұнның, диалогтың өзара әрекеттесуінің әрі өмірлік шынайы факторлары мағынасының өзара шарттылығы мәдениеттер диалогының негізі болып табылады. Дін рухани-моральдік идеалдардың жиынтығы әрі мәдени дәстүрлердің қорғаушысы ретінде көптеген заманауи қазақстандықтар үшін жоғарғы құндылықтарға ие. Дүниетанымдық матрицаның, сананың парадигмалары мен санаттық құрылымының рефлексивті ойлау тәсілдерінің өзгерісі өте маңызды әрі қажет болып табылады. Аталған мақалада тарихи тұрғыдан діни және зайырлы мәдениет диалогын жүзеге асырудың әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін талдау маңыздылығы, сондай-ақ Қазақстанның қоғамдық бірегей тәжірибесі қоса алынған заманауи шынайылық көрсетілген. Нағыз зайырлылық азаматтардың әлеуметтік шығармашылығы дінде қоғамдық әлемдік ахуалдың позитивті құрамдас бөлігі ретінде тану болып табылады.

Кілт сөздер: діни толеранттылық, конфессияаралық диалог, рухани келісім, зайырлы және діни диалог, қазақстандық келісім.

Д.К. Кусбеков

Казахстанская модель религиозной толерантности и межконфессионального диалога: социально-философский анализ

В статье с философских позиций проанализированы онтологические, аксиологические, социокультурные аспекты формирования уникальной казахстанской модели религиозной толерантности и межконфессионального диалога. Аргументированы роль и значение духовных ценностей светского и религиозного характера как необходимого условия конструктивных социальных преобразований. Предложено рассмотреть опыт казахстанского общества по формированию духовного согласия в качестве фундаментального условия устойчивого цивилизационного развития. Отмечено, что в настоящий момент имеет место процесс поиска путей взаимопонимания и взаимосогласия. Тем самым осуществляется вступление в диалог, а в нем – реальное познание и понимание. В силу усложнения современного многополярного мира предлагается подробное рассмотрение казахстанской модели религиозной толерантности и межконфессионального диалога через характеристику облика казахстанца. Сам диалог должен строиться с учетом обязательных условий, ведущих к пониманию и согласию, органично перерастая в тесное и взаимовыгодное сотрудничество в деле достижения общих целей. Диалог культур как сложноорганизованный социокультурный феномен имеет свою специфическую природу, его существование предполагает взаимную заинтересованность участников в диалоге. Взаимобусловленность идейного содержания, смыслового поля диалогического взаимодействия и реальных факторов жизни являются фундаментом диалога культур. Религия, как носитель духовно-нравственных идеалов и хранитель культурных традиций, имеет высокую ценность в глазах многих современных казахстанцев. Бесспорна необходимость обязательного изменения мировоззренческой матрицы, парадигмы сознания, категориального строя и способа рефлексивного мышления. В статье отмечается важность анализа социальных и культурных особенностей осуществления диалога светской и религиозной культуры в историческом контексте и современных реалиях с учетом уникального опыта формирования духовного согласия в общественной жизни Казахстана. Подлинная светскость определяется как продукт гражданского самосознания, социального творчества граждан, признание религии позитивным компонентом общественного мироустройства.

Ключевые слова: религиозная толерантность, межконфессиональный диалог, духовное согласие, диалог светского и религиозного, казахстанский опыт.

References

- 1 Kosichenko, A.G. (1968). *Vozmozhnosti religii v snizhenii urovnia vyzovov i uhroz sovremennosti* [The possibilities of religion in reducing the level of challenges and threats of our time May, A.J. The Hapsburg Monarchy, 1867–1914]. New York: W.W. Norton & Company [in Russian].
- 2 Podoprigora, R.A. (2013). *Kommentarii k Zakonu Respubliki Kazakhstan «O religioznoi deiatelnosti i religioznykh obedineniakh»* [Commentary on the Law of the Republic of Kazakhstan «On religious activities and religious associations»]. Almaty: Nalohovyi Expert [in Russian].
- 3 Bakhtin, M.M. (1979). *Estetika slovesnogo tvorchestva* [Aesthetics of verbal creativity]. Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- 4 Bibler, V.S. (1991). *Ot naukoucheniia — k lohike kultury: dva filosofskikh vvedeniia v dvadtsat pervyi vek* [From science to the logic of culture: two philosophical introductions into the twenty-first century]. Moscow: Politizdat [in Russian].
- 5 Nysanbaev, A.N. (2001). *Filosofiia vzaimoponimaniia* [Philosophy of mutual understanding]. Almaty: Kazakh entsyklopediiiasy [in Russian].
- 6 Orynbekov, M.S. (2013). *Henezis religioznosti v Kazakhstane* [The genesis of religiosity in Kazakhstan]. (2d ed.). Almaty: IFPR KN MON RK [in Russian].
- 7 Shaukenova, Z. K. (Ed) (2013). *Vliianie religii na sovremennyi mir* [The influence of religion on the modern world]. *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia – International scientific-practical conference.* (405 p.). Almaty: IFPR KN MON RK [in Russian].
- 8 Zakliuchitelnoe vystuplenie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.A. Nazarbaeyva na II Sieezde liderov mirovykh i traditsionnykh religii (Astana, 13 sentiabria 2006 h.) [Final speech by the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev at the II Congress of Leaders of World and Traditional Religions (Astana, September 13, 2006)]. Retrieved from http://online.zakon.kz/m/Document/?doc_id=30068635. [in Russian]
- 9 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. Nazarbaeva narodu Kazakhstana ot 17 yanvaria 2014 h. «Kazakhstanskii put–2050: Edinaia tsel, edinye interesy, edinoe budushchee». Ofitsialnyi sait Prezidenta Respubliki Kazakhstan [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 17, 2014 «Kazakhstan's Way–2050: Common Goal, Common Interests, Common Future». The official website of the President of the Republic of Kazakhstan]. *akorda.kz*. Retrieved from <http://www.akorda.kz> [in Russian].
- 10 Vystuplenie N.A. Nazarbaeva na XXV Assamblee naroda Kazakhstana. 27 apreliia 2017 hoda [Speech by N.A. Nazarbayev at the XXV Assembly of the People of Kazakhstan. April 27, 2017]. *liter.kz*. Retrieved from <https://liter.kz/ru/news/show/31913> [in Russian].

Б.И. Карипбаев¹, В. Словакова²¹Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Казахстан;²Карлов университет, Прага, Чехия
(E-mail: karipbaev@mail.ru)

Аксиологические аспекты теорий добра и зла в контексте осмысления идеи веротерпимости

В статье авторы анализируют основные концепты, существующие в современном философском дискурсе, отражающие взгляды на онтологические и аксиологические аспекты категорий добра и зла в современных коммуникационных системах, а также понятия, раскрывающие универсалии добра и зла. Речь идет о категориях равенства, справедливости, религии, свободы, ответственности, экстремизма во всех его проявлениях. Авторы анализируют наиболее привлекательные с точки зрения прикладного характера исследования концепты, посвященные мировоззренческому осмыслению универсальных аксиологических смыслов и значений. В статье исследованы основные подходы к обозначенным категориям, предлагаемым М. Уолцером, Р. Дворкиным, М. Сэнделом, У. Кимликом. По мнению авторов, концепции этих ученых являются взаимодополнительными и отражают основные эпистемологические приоритеты в этом проблемном пространстве.

Ключевые слова: веротерпимость, религия, этнос, добро, зло, экстремизм, справедливость, равенство, свобода, демократия.

В структуре онтологического социального измерения категорий добра и зла есть много компонентов, которые, по существу, раскрывают в полной мере содержательную ценность этих универсалий. В этом смысле наиболее важный аспект такой социальной интерпретации этих феноменов отражен в осмыслении категорий справедливости, равенства. В этом проблемном пространстве есть ряд работ, которые, на наш взгляд, дают возможность более основательной оценки этих категорий.

Большой интерес в этой проблемной интриге представляет собой работа М. Уолцера «Сферы справедливости» [1]. Позиция Уолцера в анализируемой проблемной сфере определяется неприятием им традиционного, несколько упрощенного взгляда на справедливость и равенство. Уолцер в своей работе говорит о том, что в социальной философии главенствует ряд догматов, которые активно тиражируются в обществоведении. Первый догмат, который вызывает у Уолцера критику, это положение о том, что богатые априори обладают большим весом в системе политической власти. Второе критикуемое Уолцером положение — это мнение о том, что к развитым, престижным форматам образования имеют доступ лишь те, кто обладает богатством или же высоким социальным положением. В третьем положении Уолцер критикует точку зрения о том, что люди с техническим мировидением, имеющие навыки экспертного осознания действительности, в последнее время приобретают еще больший вес в политической практике. Все это, по мнению Уолцера, приводит к приближительному пониманию справедливости как принципа, при котором в центре находится автономный субъект, и он на основании идеальных нормативов обязывает придерживаться принципов равенства и справедливости. Это слишком упрощенная схема понимания справедливости, по мнению Уолцера. Трудно с ним не согласиться. Уолцер заявляет, что нужна новая концепция справедливости, которая бы брала во внимание множественные факторы, характеризующие пребывание человека в социальном мире. Необходимо учитывать неполноту эгалитаристского подхода, присутствующее в обществе неравенство, а главное тот факт, что на самом деле социальные группы и являются теми дистрибьютерами ценностей, к которым мы относим и справедливость, а не конкретный индивид. И в этом смысле социальные науки должны отказаться от своей эпистемологической привычки искать абстрактные, универсальные, всеобщие нормы и ценности, а принимать плюрализм ценностей, находящихся в разных социальных плоскостях. Поэтому в качестве генеральной задачи социальной философии, социологии и этики Уолцер выдвигает необходимость научного осмысления разнообразия социальных дискурсов и практик, адекватно отражающих их нормы и ценности.

Одним из «атрибутов» современной социальной практики является радикализация религиозного сознания, возникновение нетрадиционных религиозных течений, которые пытаются сформировать деструктивное сознание с целью переустройства мира. Процессы глобализации, сопровождаемые небывалым никогда ранее перемешиванием и столкновением национальных культур, приводят к воз-

никновению все более острых конфликтов на межрелигиозной почве. Они имеют место во многих странах, в том числе и на постсоветском пространстве, где на смену принудительному «научному атеизму» пришли религии, чуть ли не возведенные в ранг государственных. Об этом свидетельствует демонстративное появление высших официальных лиц на богослужениях во время религиозных праздников, настойчивые попытки введения в государственных школах чего-то вроде уроков «Закона Божьего», все более ожесточенная полемика вокруг признания тех или иных конфессий как традиционных для той или иной республики в ущерб другим вероисповеданиям, соблюдение религиозных обычаев одеваться и проч.

В этой связи заслуживают внимания попытки осмысления религиозных проблем в современном обществе, предпринятые видными мыслителями современности, в частности американским философом права Рональдом Дворкиным. Известно, что Р.Дворкин занимался в основном в своем творчестве проблемами политики, власти, правовым обеспечением государственного строительства. Но на закате своей научной карьеры он приходит к пониманию того обстоятельства, что сегодня одним из мощных факторов, влияющих на все стороны социальной жизни (в том числе на политическую и правовую), является религия. Эти мысли привели его к презентации взглядов на этот феномен, на его современное положение в работе «Справедливость для ёжиков» [2]. В указанной работе Р.Дворкин анализирует проблемы соотношения прав и свобод человека, религиозной свободы, религии. Помимо этой работы, Дворкин поднимал данные проблемы в ряде своих публичных выступлений, в открытых лекциях в ведущих университетах мира (эйнштейновские лекции). В своей первой лекции Р.Дворкин проанализировал главное свойство любой религии – веру. Он считает, что высказывать сомнения в вере в Бога нет смысла, подобно тому, как и нельзя ее аргументированно обосновать. В следующей лекции данный автор использует в качестве своей аргументации мировоззренческие подходы Эйнштейна, который, рассуждая о Боге, имел скорее в виду не ортодоксальное видение Бога-Творца, а пользовался этим сакральным смыслом скорее как метафорой, которой он подчеркивал универсальность математических формул, уравнений, законов. Эти математические символы и значения обозначали физическую конкретную реальность, данность. Взяв за основу подход Эйнштейна, Дворкин добавляет новый объем в понятие религии, предлагая включать в него так называемые атеистические религии. В данном случае речь не идет об агрессии советского атеизма, а предлагается рассматривать те религии, где нет какого-либо центрального божества. К ним можно отнести даосизм, буддизм и т.д. Таким образом, мы получаем работающие дворкинские дихотомии: атеистические религии (нет концепта главного божества) – теистические религии, религиозный теизм – религиозный атеизм. В своей третьей лекции Р. Дворкин размышляет о темах, посвященных социально-политическим результатам и последствиям реализации религиозного атеизма. Анализируя международные конвенции, соглашения и политические конституции, Р. Дворкин приходит к выводу, что религия так или иначе в них присутствует. Например, в Конституции Швейцарии записано, что она сформулирована «Во имя всемогущего Бога», однако чуть далее идет оговорка, что при этом государство гарантирует свободу совести и религии и еще более глубоко уточняет это положение. Следующая часть конституции о том, что каждый человек по существу может свободно осуществлять выбор той или иной религии, свои философские убеждения и в дальнейшем их свободно исповедовать, следовать им самостоятельно-индивидуально или коллективно, объединившись со своими единомышленниками. По существу, человеку дается право выбирать самостоятельно свои религиозные симпатии или вообще следовать той мировоззренческой позиции, которая не имеет никакого отношения к религии.

Данное положение Р. Дворкин иллюстрирует содержанием статьи 18 Всеобщей декларации прав человека. В этой статье записано, что каждый человек имеет право на свободу мысли, совести и религии. Эту же мысль мы находим и в европейской Конвенции о правах человека. Для еще большей убедительности Р.Дворкин обращается к опыту Конституции США, в первой поправке к которой четко указывается на недопустимость установления обязательности религии, ограничение форм ее свободного отправления. Данная Конституция не разрешает государству запрещать возможность религиозного вероисповедания и не позволяет навязывать таковое, в случае если человек не принадлежит к какому-либо религиозному течению. Таким образом, согласно этому конституционному положению, никакая религия не может быть признана государственной, имеющей какие-либо привилегии по отношению к другим религиозным миссиям. То есть государство не может устанавливать в этой сфере какие-то правовые ограничения, которые подчеркнут предпочтительность той или иной религии. В связи с этим Дворкин задается вопросом, как оценивать религию в правовых контекстах. Можно признавать религию как некоторую зауженную форму теизма или, все-таки, ее надо рассмат-

ривать в более широком мировоззренческом контексте. Ведь если следовать позиции самого Дворкина религия не может и не должна восприниматься как чисто теистическое вероисповедание; религия, по мнению Дворкина, шире такой оценки. И здесь с особой остротой встает вопрос о возможных вариантах интерпретации религии. Ведь когда мы встречаем в основополагающих государственных документах обращение к религии, то, как правило, мы оцениваем институционально организованные церкви, мечети, иные храмы или же организованные группы граждан, сформированные идеей поклонения иным формам божеств, и т.д. Здесь нельзя не вспомнить Джона Локка с его концепцией религиозной свободы. Общеизвестно, что Джон Локк был непримирим к атеистам, даже считал, что они не могут пользоваться правами граждан в полном объеме. Но даже при такой достаточно радикальной позиции он был осмотрителен в вопросах религиозной свободы. Временные трансформации привели к тому, что понятие свободы в этом вопросе стало связываться не только со свободой выбора той или иной религии, но и с отсутствием религиозной веры вообще. Может ли такой подход, такая позиция дать возможность определить, кто все-таки имеет право на защиту свободы в религиозном выборе, то есть той свободы, которая презентуется в названных законодательных актах.

Р. Дворкин считает, что сам феномен религии живет в нашей государственной, правовой, общественной практике как понятие, подвергающееся интерпретативному восприятию. То есть наша интерпретация (как вариант) зависит от ряда обстоятельств, которые не имеют универсального объективного значения. Так, понятие «холостяк» традиционно воспринимается как неженатый мужчина, в таком случае даже шестнадцатилетний парень тоже может быть назван холостяком, хотя по закону он может жениться только в восемнадцать лет. То есть разные обстоятельства и акценты в восприятии некоторых понятий уже смещаются. Подобный пример использует Дворкин и в оценке понятия справедливости, справедливость не может быть тотальной, она, как правило, рассматривается в групповом и других аспектах, то есть допускается разное понимание этого атрибута. Однако этот самый атрибут написан на знаменах всех революций, этот атрибут выступает в качестве определяющего в обосновании индивидуальных или политических интересов, позиций. Очевидно, если институт или же законодательный акт являются несправедливыми, то мы, безусловно, полагаем, что он должен быть или заменен или хотя бы изменен. Но мы можем разниться во мнении, что именно делает этот закон несправедливым. Понимая несправедливость закона или института, мы используем разные концепты справедливости, разные интерпретационные поля. Так, например, многие общественные деятели, политики считают, что богатые должны часть своих доходов в рамках налоговых обременений перечислять государству для их перераспределения в пользу бедных сограждан, а другие сторонники других теорий справедливости считают, что это крайне несправедливо. Столкнувшись вот с такой интерпретационной свободой, Р. Дворкин говорит о сложностях восприятия религии, поэтому появление этого понятия в правовом, государственном поле приводит к различным интерпретационным оценкам этого феномена. Мировоззренческая интерпретация феномена религии, предложенная Дворкиным, помогает оценить роль и статус религии в современном мире, где наблюдается религиозный ренессанс.

Когда речь идет об основных этнических и конфессиональных маркерах современности, мы невольно сталкиваемся с необходимостью анализа природы нравственного. Ведь очевидно, что толерантность, веротерпимость суть категории морального толка, когда речь идет о таком состоянии души и духа, когда ты можешь принимать другого с его собственным миром, пусть иллюзорным, но его личным. Очень часто в социальных теориях принцип справедливости рассматривается чуть ли не как апофеоз человеческой нравственности. Мы уже отмечали, что такая попытка универсализации обречена, ибо справедливость всегда носит групповой характер. Поэтому представляются интересными работы, в которых оцениваются, анализируются пределы либеральной справедливости. Особый интерес в этом проблемном пространстве вызывает работа Майкла Сэндела «Либерализм и пределы справедливости» [3]. В своих основных работах ученый анализирует теорию справедливости. В этом анализе Сэндел критически осмысливает либеральную теорию, в рамках которой обозначается верховенство справедливости над другими воспроизводимыми идеалами и ценностями социального порядка. Сэндел не соглашается с основными идеологическими оценками статуса справедливости, предлагаемыми Дж. Ролзом. В своей критике он, приветствуя либеральное видение и оценку свободы, категорически не соглашается с возвышением статуса справедливости и приписыванием ей особого статуса. В связи с этим Сэндел анализирует другие ценностные приоритеты, существующие в обществе, как, например, ценности гражданственности, ценности лояльного отношения в любых пространствах коммуникации. По мнению Сэндела, приоритет справедливости может стать некоторым

угнетающим моментом в социальной коммуникации. Позиция Сэндела в этом вопросе связана с признанием необходимости человеческой свободы наряду с нравственными установлениями общества. Однако свобода, по Сэнделу, отличается от либеральных трактовок, в которых свобода рассматривалась, как возможность обозначать свои собственные цели. Такая постановка вопроса привела, по мнению Сэндела, к развалу института общественного самоуправления в Америке. Позиция Сэндела скорее более соответствует республиканской трактовке вопроса, в которой свобода рассматривается как возможность и необходимость участвовать в процессе управления политической составляющей общества. Политическое сообщество в такой вариации само определяет собственную жизненную стратегию. То есть подобное самоуправление вызывает к жизни формирование таких политических сообществ, которые бы корректировали и свою судьбу, и судьбу граждан, речь идет о гражданах, которые, конечно, солидарны с этими политическими сообществами. М.Сэндел утверждает достаточно убедительно, что индивид должен активно участвовать в самоуправлении своего сообщества. Но не столько потому, что это просто самоцель, а главное, потому что такое участие позволяет гражданину приобретать навыки ответственности не только за свою судьбу, но и за судьбу своих сограждан. Помимо этого, такое участие позволяет приобретать знание всех дел этого сообщества и моральных обязательств. Такая позиция Сэндела ложится в основу его концепции личности. В данной концепции решается не только проблема участия личности в управлении обществом, но и проблема самоидентификации. То есть, по существу, человек в рамках такой концепции задается не только вопросом «Что я хочу?», но и, главным образом, вопросом «Кем я являюсь в реальности?». С торжествующими ценностями гражданской ответственности соседствуют ценности дружбы, привязанностей, заботы о своих близких, доброжелательного отношения. Эти разнообразные позитивные по своей сути отношения сопровождаются нарастающим чувством ответственности. Все это в свою очередь ведет к достижению поставленных целей, решению задач, вытекающих из этих целей.

Интересный аспект предлагает к размышлению М. Сэндел. Этот аспект связан с осознанием ответственности за прошлые несправедливости, к которым индивид не имеет отношения. Если взять за основу либеральный подход, то, конечно, нельзя нести ответственность за то, что ты не совершал, за то, к чему ты не имеешь отношения. Сэндел считает такую позицию деструктивной. Он считает, что мы можем и должны нести ответственность даже за то, что мы не совершали в нравственном поле. Отказ от такой ответственности приводит к ограничению нравственного горизонта личности. Мы не должны терять связь поколений, ограничиваясь только своей реальностью и торжествующими в этой реальности нравственными законами. То есть традиции и обычаи являются основанием нашей коллективной ответственности и за прошлые несправедливости. Проблема либеральной теории в этом вопросе заключается в попытке сформулировать очень нейтральные принципы, лишённые исторической социальной реальности. Разрывается связь поколений, традиции и обычаи становятся ни к чему не обязывающими атрибутами, тем самым мы постепенно лишаемся исторической памяти, способности к историческому сопереживанию, а это все мешает нашим поискам идентичности.

Одним из ведущих последователей теории справедливости Дж. Ролза является американский мыслитель Уилл Кимлика [4]. Он автор известнейшей в Америке и Западной Европе теории американского мультикультурализма и мультикультурного гражданства. Он считает, что в настоящее время в Америке, в условиях развития разнообразия в области национального представительства, расовой принадлежности, сексуальных предпочтений, образовательных различий, политических ориентаций и религиозных идентификаций, именно утверждение принципов либерализма является залогом стабильности и процветания американского общества. У. Кимлика в своей наиболее популярной работе «Либеральное равенство» тщательно анализирует концепцию справедливости Дж. Ролза, осуществляет попытку дополнить ее. Эта попытка связана с переоценкой природы равенства. У. Кимлика допускает возможное неравенство, если оно (это неравенство) приносит пользу, дает возможность раскрываться талантам, способностям людей, но главное — это неравенство не наносит никому сколь-либо ощутимого ущерба. Если же неравенство наносит ущерб другому человеку, мешает реализации его возможностей, способностей, препятствует реализации его исконных и конституционных прав, то такое неравенство недопустимо. В своей работе У. Кимлика, как и Дж. Ролз, акцентирует внимание на анализе основных свобод, которые отражают место каждого человека в социальной коммуникации, возможности человека в самореализации. По существу, здесь речь идет о важнейших гражданских правах в сфере политической самореализации: это право претендовать на определенную должность в государственной иерархии, право участвовать в выборах, право голосовать, право на свободу слова, свободу совести, на возможность свободного передвижения. Анализируя демократию в амери-

канском обществе, У.Кимлика задается вопросом: «Почему в Америке идеологию равных возможностей и прав признают реализованной моделью справедливости?» Отвечая на данный вопрос, У.Кимлика говорит о том, что такой либеральный подход к справедливости определяется тем, что такая формула справедливости дает гарантию в том, что судьба конкретного человека зависит не от обстоятельств и случайностей, а от решений, которые принимают люди этого сообщества. Таким образом, успех реализации моей жизненной стратегии зависит не от моего цвета кожи, от половой идентификации или принадлежности к тому или иному классу, а, прежде всего, от меня самого, от моей линии поведения, моей настойчивости. И в этом смысле успех зависит не от случайных факторов и обстоятельств, а только от меня самого, в таком случае мой успех будет признан заслуженным и не вызовет ни у кого отрицательной оценки.

В контексте такой позиции У.Кимлика говорит о возможной дифференциации успеха на заслуженный и незаслуженный. Неравенство может иметь место, то есть справедливо по сути, если это неравенство заслуженно, неравенство же, вытекающее из природных способностей и характеристик, в социальных статусах является незаслуженным. Ведь трудно не согласиться с У.Кимликом, что человек не может приписывать себе в заслугу свою национальную, расовую или иную принадлежность, это не его выбор, не его достигнутая цель. Свои исследовательские позиции У.Кимлика основывает на тщательном анализе либеральных традиционных принципов. Например, классическая либеральная традиция не может поддерживать реализацию таких прав, которые давали возможность определенной части общества эксплуатировать другую часть общества или притеснять ее (например, апартеид). Таким образом, либеральная парадигма требует принцип свободы в пространстве меньшинства и необходимого равноправия между этим меньшинством и большинством. Одним из маркеров развитости общественной структуры У.Кимлика признает статус меньшинства, его прав и свобод. У.Кимлика полагает, что национальные меньшинства могут обозначать себя как культурно-дистинктивные образования только в том случае, если в основе их жизнедеятельности лежит комплекс либеральных ценностей и принципов.

По мнению Кимлика, идея терпимости в целом имеет либеральное происхождение, а религиозная терпимость является одной из мировоззренческих предысторий самого либерализма. При всей привлекательности либерализма Кимлика задумывается над вопросом возможности навязывания, насаждения идей либерализма через силовое принуждение. В качестве исторической иллюстрации таких рассуждений можно вспомнить позицию Дж. Милля, который полагал, что государства, построенные на принципах либерализма, имеют право колонизировать страны, которых надо обучать основным ценностным постулатам и принципам либерального устройства. У. Кимлика, находясь в поиске ответа на вопрос об оправданности насилия в насаждении принципов либерализма, приходит к выводу о невозможности и недопустимости реализации этого социального принципа путем какого-либо насилия. Во внимание принимаются только методы финансовой поддержки, образования и убеждения, но ни в коем случае не насилия. Современное состояние общественных отношений свидетельствует как раз о том, что любое насильственное внедрение любых, даже самых благостных намерений приводит к жесткой оппозиции. В качестве формата отношений между государством и национальными меньшинствами У. Кимлика обозначает диалог, дающий возможность презентации собственной позиции, демонстрации своих нравственных и политических установлений. Анализируя проблемы мультикультурализма, Кимлика критически осмысливает позицию Уолцера, который считает, что национальность и политика никак не связаны, так же, как и политика отделена от религии. Кимлика наоборот считает, что отделенность политики от национального, этнического приводит к игнорированию серьезных проблем сожительства разных этносов, национальных меньшинств. В рамках этой позиции У. Кимлика считает, что просьбы, требования этнических групп по поводу финансовой поддержки вполне объяснимы и справедливы, причем финансовая поддержка в основном связана с проведением различного рода культурных, гуманитарных акций. Такое финансирование позволит показать разнообразие этнических культурных символов и значений, что, в свою очередь, позволяет обществу жить в формате стабильности и гражданского равновесия. Очевидно, что отсутствие помощи со стороны государства (финансовой) может привести к исчезновению целых культурных феноменов. Культурное многообразие и есть маркер либерального общества.

Обозначив свои исследовательские позиции, У. Кимлика определяет ряд вопросов, ответы на которые, по его мнению, должны продолжить осмысление проблемы этнокультурного разнообразия. Во-первых, У.Кимлика задается вопросом о том, должно ли общество, государство обеспечивать культурное многообразие или этнокультурную самобытность. Второй вопрос связан с проблемой

языка: необходимо ли знать и изучать языки тех, кто иммигрировал в эту страну, или же, наоборот, процесс односторонний — иммигранты изучают общегосударственный язык. Третий вопрос, поднимаемый У.Кимликом, пожалуй, наиболее серьезный — вопрос о гражданстве. У. Кимлика отмечает, что практически в любом либеральном обществе незаметно осуществляется ограничение института гражданства, то есть, по существу, гражданство необходимо заслужить. Современная реальность показывает, что много иммигрантов тщетно пытаются получить гражданство, и вот здесь разговоры либералов о моральном равноправии всех кажутся пустыми. Поставленные Уиллом Кимликом вопросы отражают современное состояние дел в системе общественных связей. Активные миграционные процессы, наблюдаемые иммиграционные движения свидетельствуют о постоянно обновляющемся разнообразии этнических и конфессиональных соотношений. Очевидно, что в концепте У.Кимлика главным является соблюдение баланса в государственной поддержке и национальных меньшинств и титульных наций. В этой связи важно определять такие механизмы государственного сопровождения этих процессов, которые бы «провоцировали» так необходимые сегодня толерантность, межконфессиональный диалог и этническую консолидацию.

Завершая обзор концептов, теорий, точек зрения, мы хотели бы остановиться на осмыслении феномена зла. Сегодня формы зла стали более разнообразными. Появился религиозный экстремизм, национализм стал приобретать более изощренные формы, расизм прикрывается лозунгами чистоты нации и т.д. Современные западные политики часто в своих декларациях и политических памфлетах говорят о необходимости борьбы со злом. Именно вот эти декларативные заявления и стали основой исследовательской позиции замечательного нашего современника, философа Джона Грея [5]. Концептуально оценивая позиции лидеров западных стран, Джон Грей говорит о том, что в основе их позиции лежит твердая уверенность, что зло — это данность человеческой жизни. Они искренне уверены, что зло, при определенных обстоятельствах, можно и нужно победить. Джон Грей в такой позиции видит некоторую ущербность, связанную с недооценкой положений античности, западных религиозных догматов, согласно которым зло имманентно человеческой природе. Достаточно вспомнить и теорию общественного договора Томаса Гоббса. В связи с этим Джон Грей приходит к выводу о том, что в принципе зло неистребимо. Современный Запад, по мнению Грея, исходит из положения о том, что современная цивилизация живет в системе постоянного прогресса и совершенствования, поэтом зло само по себе — исчезающий феномен, а его существование оправдывается лишь слабой реализацией и деятельностью социальных институтов, которые не используют в полной мере свой гуманистический потенциал. Грей убедительно рассуждает о том, что если какая-то форма зла будет уничтожена, то на ее место придет другая, потому что цивилизация, принося с собой новые формы жизненного комфорта, несет в себе и таящиеся в них формы зла. Так, приход в мир новых технологий, как следствие, привело и к различного рода киберугрозам. Что касается социальных характеристик, то Грей в качестве иллюстрации говорит о том, что на место тирании приходит анархия, пространство секулярной диктатуры занимает исламская теократия. В понимание зла необходимо включать и интерпретационный аспект и социокультурные декорации явления. Так, например, то, что однозначно рассматривалось как зло, может анализироваться как естественная склонность человеческого существа к борьбе или даже к разрушению. Однако эти склонности мирно соседствуют со склонностями к взаимодействию в формате сотрудничества или же сочувствия.

Несмотря на активно формирующийся к этой теме интерес, необходимо признать, что проблема формирования аксиологически правильных восприятий, оценок, суждений относительно идеи межнационального, межконфессионального согласия, а в более широком смысле универсалий добра и зла, не получила должного научного осмысления и эмпирического анализа. Появляется острая необходимость провести на основе эмпирического материала (социологическое исследование) анализ корреляции этнических и конфессиональных маркеров идентичности в казахстанском обществе. Полученный в итоге материал может стать основой формирования целостной государственной и общественной политики в этой актуализированной сфере общественных отношений.

Список литературы

- 1 Walzer M. Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality / M. Walzer. — N.Y., 1983. — 303 p.
- 2 Dworkin R. Justice for Hedgehogs / R. Dworkin. — Cambridge (Massachusetts): The Belknap Press of Harvard University Press; — London (England), 2011. — 507 p.

3 Сэндел М.Д. Либерализм и пределы справедливости / М.Д. Сэндел; пер. с англ. Л.Б. Макеева // Современный либерализм. — М.: ДИК, Прогресс-Традиция, 1998. — С. 203–213.

4 Кимлика У. Либеральное равенство // Современный либерализм / У. Кимлика; пер. с англ. Л.Б. Макеева. — М.: ДИК, Прогресс-Традиция, 2007. — 176 с.

5 Грей Дж. Толерантность: постлиберальная перспектива / Дж. Грей; под ред. Г.В. Каменской; пер. с англ. Г.В. Каменской // Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности. — М.: Практикс, 2011. — С. 45.

Б.И. Кәріпбаев, В. Словакова

Діни төзімділік идеясын ұғыну контексіндегі мейірімділік пен зұлымдық теориясының аксиологиялық аспектісі

Мақалада қазіргі заманғы коммуникациялық жүйелердегі жақсылық пен зұлымдық санаттарының онтологиялық және аксиологиялық аспектілерін бейнелейтін қазіргі философиялық дискурста қолданылатын негізгі тұжырымдар талданды. Жақсылық пен зұлымдықтың әмбебаптылығын айқындайтын түсініктерге талдау жасалды. Бұл жерде теңдік, дін, еркіндік, жауапкершілік, экстремизм, әділеттілік категориялары жайлы айтылып отыр. Авторлар әмбебап аксиологиялық мағына мен түсініктерді дүниетанымдық тұрғыдан түсінуге арналған қолданбалы сипаттаманың ең тартымды зерттеулерге талдау жасады. Берілген мақалада М. Уолцер, Р. Дворкин, М. Сэндел және У. Кимлик ұсынған және жоғарыда берілген категориялардың негізгі бағыттарына зерттеу жүргізілді. Авторлардың ойынша, бұл зерттеушілердің тұжырымдамалары бір-бірін толықтырушы болып табылады және қазіргі таңдағы мәселеге толы кеңістіктің басты эпистемологиялық маңыздылықтарын айқындайды.

Кілт сөздер: діни төзімділік, дін, этнос, мейірімділік, зұлымдық, экстремизм, әділдік, теңдік, еркіндік, демократия.

B.I. Karipbayev, V. Slovakova

Axiological aspects of theories of good and evil in the context of comprehension of idea of toleration

In the article authors analyze basic concepts existing in the modern philosophical discourse and reflecting views on ontological and axiological aspects of categories of good and evil in contemporary communication systems as well as concepts revealing universals of good and evil. The article deals with categories of equality, justice, religion, freedom, responsibility, and extremism in all their manifestations. Authors analyze concepts aimed at understanding of universal axiological concerns and meanings in the world view context, which are the most promising from the perspective of the practical nature of the research. Basic approaches to the mentioned categories proposed by M. Walzer, R. Dworkin, M. Sandel, W. Kymlicka were studied within the framework of this article. Authors suppose that conceptual ideas of these scholars are complementary and reflect epistemological priorities in this problem space.

Keywords: toleration, religion, ethnos, good, evil, extremism, justice, equality, freedom, democracy.

References

- 1 Walzer, M. (1983). Spheres of Justice: A Defense of Pluralism and Equality. N.Y.
- 2 Dworkin, R. (2011). Justice for Hedgehogs. Cambridge (Massachusetts): The Belknap Press of Harvard University Press; London.
- 3 Sendel, M.D. (1998). Liberalizm i predely spravedlivosti [Liberalism and the limits of justice]. *Sovremennyi liberalizm*. (L.B. Makeeva, Trans). Moscow: DIK, Prohress-Traditsiia [in Russian].
- 4 Kimlika, U. (2007). *Liberalnoe ravenstvo [Liberal equality]*. (L.B. Makeev, Trans.). Moscow: DIK, ProHress-Traditsiia [in Russian].
- 5 Grey, Dzh. (2011). Tolerantnost: postliberalnaia perspectiva [Tolerance: post-liberal perspective]. *Politika i kultura na zakate sovremennosti*, 45. G.V. Kamenskaia (Ed.). (G.V. Kamenskaia, Trans.). Moscow: Praxis [in Russian].

С.Е. Шакиров¹, Т. Дронзина²¹Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан;²Софийский университет им. Святого Климента Орхидского, Болгария
(E-mail: simba_004@mail.ru)

Медиация как новый фактор развития модернизации общественного сознания

В статье рассмотрен вопрос о медиации как одном из духовных процессов модернизации общественного сознания современного казахстанского общества. На сегодняшний день конфликты разного рода в нашем обществе неизбежны, конфликты сопровождают человека везде. Казахстан, как и другие постсоветские государства, в отличие от стабильных социальных систем западных стран, претерпевает социокультурные изменения, поэтому важно, чтобы данные изменения не повлекли за собой протестные настроения, напряжения в обществе, которые могут вылиться в открытый конфликт. Основная задача Казахстана состоит в том, чтобы применить опыт современной западной медиации с учётом специфики собственных традиций и обычаев. Для этого в Казахстане есть все условия разрешения конфликтов мирным путём. И что самое главное, был принят Закон о медиации. Медиация исторически для Казахстана не новшество, тем не менее авторы рассматривают особенности внедрения медиации в Казахстане, а также возникающие вместе с этим проблемы. Авторы статьи изучают медиацию как когнитивное познание, как новый тип коммуникации. Сегодня в результате межкультурных диалогов рождаются новые типы коммуникации. Авторы пришли к выводу, что медиация в Казахстане должна быть развита как культура мирного решения конфликтов. При этом особую роль приобретают вопросы развития медиации как нового вида модернизации общественного сознания в Казахстане. С помощью медиации должно быть сформировано новое общество, где люди будут обращаться к медиаторам, чтобы найти компромисс и вести равный диалог.

Ключевые слова: модернизация, медиация, конфликт, диалог, культура, сознание, межкультурный диалог.

Вектор развития современной национальной культуры направлен на открытость и самоорганизацию, что, в свою очередь, зависит от государства, модернизирующего «общественное сознание» казахстанского общества в нынешний переломный момент глобализации и доминирования в современном мире ценностей иного формата. Динамика существования современного общества сопряжена со столкновением различного рода как личностных, так и социально детерминированных потребностей, целей, воли и т. д. Данные столкновения, или иначе конфликты, продолжают оставаться частью межличностных, межгрупповых и межгосударственных отношений, так как и люди, и группы, и государства являются продуктом различных культур, исторического опыта и контекста. У них разные ценности и восприятия с различными вызовами, с разными целями и ожиданиями. Для того чтобы их добиться, необходимы либо сотрудничество, либо конкуренция. Причем эти процессы протекают параллельно.

Сотрудничество представляет собой компонент социального процесса, ведущий к улучшению позиций всех участников. Конкуренция же, наоборот, улучшает собственную позицию, игнорируя позиции других. Эти два типа взаимодействия располагаются в основе всех социальных трансформаций и изменений, в рамках которых конфликт то выходит на передний план, то уходит на второй. Надо смотреть на конфликт как на нормальный продукт разнообразия в ценностях и убеждениях, в установках и восприятиях, в конкурентных интересах индивидов, социальных классов, этнических групп и государств. Идеология, культура и исторический опыт делают людей различными, потому что они стремятся к разным целям.

Конфликт, таким образом, является основным креативным элементом человеческих взаимоотношений. Он инструмент изменения нашей жизни, средство, через которое мы достигаем наши основные социальные ценности: благополучие, безопасность, справедливость и личностное развитие. Если конфликт подавляется, то тогда общество становится статичным и без развития. В высокотехнологичных обществах индустриальное развитие и модернизация ускоряют социальные процессы, и там конфликт становится повсеместным.

Конфликт есть фундаментальный факт нашей жизни. Конфликт между человеком и обществом, между привилегированными и непривилегированными, между управляемыми и управляющими, конфликт между людьми с различными идеологическими ценностями становится чем-то нормальным

и никого не удивляющим. Эти конфликты отправляют вызов власти, институтам и традиционным ценностям. Существование множества конфликтов и их мирное управление — единственная гарантия, что общество не подвергнется разрушительному социальному взрыву. Поэтому мы должны не элиминировать конфликты, а ими управлять. Если конфликт является развивающей силой общества, то его не надо предотвращать любой ценой, просто чтобы не нарушить статус-кво. Конфликт не должен подавляться страхом, разрешаться на основе старых норм и законов, которые считаются уже несправедливыми.

Страх от конфликта порождается общепринятым предрассудком, что конфликт обязательно должен закончиться проигрышем одной стороны и выигрышем другой. Это неправильный взгляд. Действительно, есть конфликты, при которых происходит именно это, но в большинстве случаев могут проиграть все или выиграть все — зависит от управления конфликтом.

Сложность природы конфликта отражена во множестве определений, которые находим в научной литературе. Ученые объясняют возникновение конфликта по-разному. Некоторые думают, что его корни во врожденной человеческой агрессивности, другие — в структурах общества. Есть исследователи, которые предполагают, что основа конфликта — это борьба за ресурсы, и такие, которые настаивают, что взаимное непонимание людей ведет их к открытой борьбе. Если мы воспринимаем позицию, что конфликт возникает из-за социальных условий (а не из-за человеческой агрессивности), то тогда разрешение конфликта станет вполне возможным, если удалим источник конфликта, т.е. если адаптируем социальные нормы и институты к человеческим нуждам.

Мы часто говорим, что человек должен соблюдать законы и приспосабливаться к институтам. Это, без сомнения, так и должно быть. Без законности нет цивилизованного общества. Однако человеческие способности адаптироваться к данным институтам имеют свои границы, которые человек не может пресекать: ведь мы не можем полностью моделировать человека по своему желанию. Мы должны признаться, что у человеческих существ есть нужды, и они будут их преследовать, несмотря на все трудности. И это не относится только к пище, воде и воздуху — это относится к сохранению идентичности, безопасности, принадлежности. Если общество не признает, например, нужду в сохранении этнической идентичности данной группы, она прибегнет к альтернативным поведением, чтобы удовлетворить эти нужды, например, к этническому насилию или неподчинению. И тогда возникает необходимость в сдерживании конфликта. Сдерживание конфликта предполагает проведение миротворческих операций и ограничение открытой конфронтации в самом широком смысле слова. Это может означать снижение интенсивности или прекращение насилия при первой возможности. Хороший пример в этом отношении — это когда друзья сдерживают двух молодых людей, намеренных наброситься друг на друга и начать драку.

Если же нет возможности сдерживать конфликт, то тогда необходимо им управлять. Его цель — привести к деэскалации конфликта; управление отличается от трансформации, поскольку ее цель — создать новую структуру ситуации, в которой предпосылки для использования насилия крайне ограничены. Управление конфликтом необходимо, поскольку его цель — не справиться с конфликтом раз и навсегда, а улучшить положение для всех вовлеченных сторон. Хороший пример в этом отношении представляют трудовые конфликты. Работодатели редко принимают безусловно требования рабочих; рабочие тоже не всегда согласны с условиями работодателей. Эскалация конфликта между ними может привести к забастовке и к подавлению забастовки силой. Конструктивно управлять такими конфликтами не означает, что они сразу найдут свое разрешение в такой сложной материи как трудовые отношения, это вряд ли получится. Управление трудовым конфликтом, скорее всего, означает, что и рабочие, и работодатели согласятся сесть за стол переговоров, чтобы сгладить свои разногласия, и что будут вести диалог и исследовать разные взаимовыгодные возможные решения.

Конфликт во множественных проявлениях подрывает установленную систему и межгрупповые отношения, дестабилизирует их и вносит определенный дисбаланс. Поэтому разрешение конфликта направлено на восстановление стабильности и баланса.

В свою очередь, подход трансформации конфликта акцентирует на реальные изменения в интересах, целях и самоопределении сторон. Они могут быть вызваны самим конфликтом, отношениями между сторонами, изменениями в их составе или изменением контекста, в котором протекает конфликт. Другими словами, этот подход создает возможность преопределить конфликт и расширить возможности для сотрудничества. Трансформация конфликта не предполагает исчезновение конфликта, а скорее всего, ликвидировать насилие. Она направлена на то, чтобы негативные отношения, ведущие к применению насилия, заменились конструктивными

возможностями для мира, для личного и группового развития. Трансформировать конфликт означает канализировать его таким образом, чтобы результат был не насилие, а применение закона, мирные методы, примирение или согласие.

Есть еще несколько характеристик, которые делают подход трансформации интересным и полезным для условий Казахстана. Остановимся сначала на той, которая чрезвычайно важна для особенностей казахстанского общества. Это уверенность, что местные сообщества и их традиционные культуры имеют весь необходимый потенциал для достижения мира. Сторонники трансформации не поддерживают автоматичный трансферт техник управления конфликтами с одной культуры в другую и стимулируют местных людей, чтобы они сами анализировали данный конфликт и находили инструменты и стратегии его разрешения.

Сторонники трансформации исходят из предпосылки, что корни конфликта находятся вне справедливых социальных структур. Поэтому, по их мнению, надо проводить работу в нескольких направлениях: поддерживать протест социально-рисковых групп в виде борьбы мирными средствами; создавать понимание среди общества об их ситуации; поддерживать тех, кто более обездоленный в социальном и экономическом плане; помогать более слабой стороне осознать свои необходимости и интересы, развивать стратегии их достижения. Практически это означает формировать среди членов этих групп новые умения, внутреннюю организацию и помочь им быть более эффективными в защите своих требований.

Еще одна особенность подхода трансформации конфликта заключается в том, что он видит конфликт как культурно детерминированный и считает, что ресурсы для его разрешения надо искать в том контексте, где он возник. И тем не менее, понимание сущности конфликтов, как правило, сводится к различного рода их описаниям, трактовкам, переименованию уже известного, к экстраполяции, метафоризации, гиперболизации свойств, видов и форм их проявления и т.д. А состоятельность теоретических выводов и практических рекомендаций, зачастую, обосновывается ссылками на умозрительность, опорой на здравый смысл, ситуативность успеха и т. д. Поэтому вряд ли стоит особо удивляться тому, что само понятие «конфликт» своей поливариативностью и многоосмысленностью значений создаёт весьма устойчивую иллюзию общепонятности того, что оно обозначает.

При этом следует отметить, что в конфликтологии менее всего обращается внимание на то, что общество на всех этапах своего развития существовало и продолжает существовать в условиях доминирования отношения «*господство — подчинение*». А обеспечивается это за счет *субъект-объектной* парадигмы его социальной самоорганизации. Ведь при этом только одна, и к тому же его наименьшая часть, в силу различного рода причин, выступает в роли «*субъекта*». И этот ее социальный статус получает легитимную форму закрепления в виде реального *права* использовать уже другую, наибольшую часть в качестве «*объекта*» или своеобразного *средства*, при достижении ею своих личных, корпоративных или иного рода социумных интересов и целей.

В работе Г. Есим «Философия независимости» отмечено, что при социалистическом строе обществу были искусственно привиты элементы потребительского образа жизни, что проявляется сегодня в отсутствии самостоятельности решения жизненных задач. Исследователь считает, что «это не трудности жизни, а сложности личного характера». Дело в том, что порой сознание опережает бытие или отстает от него, что «и рождает трудности перехода к новой жизни» [1; 14]. Однако осознание трудностей и неопределенности в перспективе говорит о необходимости координирования сил, готовности принятия на себя удара, так как ответственность за происходящее в этом мире лежит на человеке.

Возникновение социальных проблем в глобальном масштабе лежит на самом человеке, так как именно он создает оружие массового поражения, именно он нарушает экологический баланс. Поэтому необходимо найти выход из складывающейся неблагоприятной обстановки для дальнейшего сосуществования человека и технического прогресса, иначе постоянных конфликтов не избежать. За человеком остается выбор жизненного приоритета – или агрессия и насилие, или мир и согласие. С точки зрения прагматики, человечеству выгоднее выбрать последнее, ибо военный конфликт может только разрушать, а созидание и примирение являются прерогативой мирного диалога культур. Отсюда можно заключить, что человечеству для прогресса и духовного обогащения необходимо отказаться от зла и ненависти, рождающих лишь войну и беспорядки. Поэтому сегодня уже рождаются новые ориентиры в общественном мнении и мировоззрении в целом, и каждый из нас несет нравственную ответственность. Сегодня в результате межкультурных диалогов рождаются новые типы коммуникации, ин-

формация выбирает новые варианты передачи и хранения. Глобализация приобретает поистине гигантские масштабы, и интеграция Казахстана — лишь пример этого мирового процесса.

Умение вести диалог в современном мире является ключевым моментом, позволяющим собрать в целое разрозненные представления человечества, при этом отказавшись от сложившегося стереотипа абсолютности себя и своей культуры. Сегодня благодаря диалогу проводятся политические дискуссии, научные симпозиумы. Выступая перед общественностью, находя общий язык, в диалоге решаются национальные, религиозные, культурные конфликты. Несовпадение двух точек зрения, двух разных мировоззрений, социокультурных убеждений пересекается в итоге в диалоге. В диалоге рождается понимание уникальности каждого участника, осознание принадлежности к определенному месту. Во взаимодействии нескольких разных интеллектуальных сторон рождается диалог, в котором основное усилие направлено на сближение и объединение в одной общей позиции.

В своей работе Г. Есим пишет, что Республика Казахстан по содержанию представляет собой государство ренессансного типа [1; 13]. Обращаясь к истории Ренессанса в Италии, мы увидим, что в период Ренессанса произошло возрождение античной культуры, то есть возвышение человеческой индивидуальности и гуманизма. Надо отметить и тот факт, что появление ренессансного типа культуры в Италии, так же как и в Казахстане, что было отмечено Г. Есим, во многом было связано с повсеместным налаживанием торгово-экономических, культурных связей [1; 14].

Идея диалога культур жизненно важна для Казахстана, который в течение веков находился и будет находиться в силу географического местоположения в поле перекрещивающихся влияний Востока и Запада. Эти влияния проторили дорогу сознанию, что ни сила, ни право сами по себе не могут быть основой стабильности. Выше силы и права стоят любовь, терпимость, согласие как основа диалога.

«Быть – значит общаться диалогически», — утверждал М. Бахтин [2]. Далее, в своей статье «К философии поступка», он пишет: «Пусть я насквозь вижу данного человека, знаю и себя, но я должен овладеть правдой нашего взаимоотношения, правдой связующего нас единого и единственного события, в котором мы — участники» [3; 94].

Заслуга М.М. Бахтина среди этих философов состоит в том, что он перевёл «диалогизм» на языки конкретных гуманитарных дисциплин — прежде всего филологии, литературоведения, культурологии, социологии, что способствовало социокультурной нагруженности самого понятия «диалог» [4; 88].

Также следует привести высказывание профессора Питера Келлета, отметившего, что «характеристики диалогических переговоров основаны на способности мыслить стратегически», а целью диалога необходимо поставить понимание участниками конфликта «точки зрения и значения личной позиции каждого в конфликте». Исследователь настаивает на том, что в процессе переговоров необходимо прийти к общему пониманию личного значения конфликта, что позволит в конечном итоге найти самое оптимальное для всех решение. С этой точки зрения диалог является специализированно-креативной коммуникативной формой, с уделением должного внимания взаимоотношениям, что способствует «принятию совместных решений в сложных ситуациях, где цели в виде ценностей коммуникации не всегда очевидны» [5].

Главный смысл общения – достижение духовной близости. Парадигма общения, на наш взгляд, может служить универсальной моделью для позитивного разрешения любых человеческих конфликтов [6; 57–64]. Общение предполагает понимание. Специфика человека как творческого существа, преобразующего мир во взаимодействии с другими людьми, порождает у каждого индивида потребность понять, что происходит в окружающей действительности и что связывает его с другими людьми. Данную ситуацию Э. Дюркгейм описывает следующим образом: «Социальная аномия — понятие, которое обозначает состояние ценностно-нормативного вакуума, характерного для переходных, кризисных периодов и состояний в развитии общества; когда старые социальные нормы и ценности перестают действовать, а новые ещё не установились» [7; 556].

Поэтому перед современным человеком стоит задача — найти новый путь развития, новые ориентиры, сформировать новую потребность, выйти за пределы привычных, традиционных программ, которые ограничивают наш выбор. Одним из наиболее перспективных видится путь культуры мира, согласия и диалога. В обращении к гражданам страны Президент Н.А. Назарбаев призвал провести духовную модернизацию общества, населения. Модернизация предполагает в корне изменить отношение населения к жизнедеятельности в социуме: политической и экономической, направляя на изменения ментальности населения, подчёркивая значимость каждого, повышая уровень ответственности и патриотизма.

Для процесса глобальной модернизации характерно напряжение, могущее перерасти в конфликт, так как модернизация затронет своим процессом все общество. Здесь следует уточнить, что для модернизации характерно деление общества на успешных приспособленцев к новым условиям жизни, отказавшихся от старых стереотипов и ценностей, и тех, кто с трудом адаптируется к изменившимся условиям социального бытия. С этой точки зрения реформу общественной системы следует рассматривать, прежде всего, как некий социокультурный процесс адаптации людей к новым условиям жизни, который включает, во-первых, освоение новых ценностей и, во-вторых, перестройку моделей социального поведения. Насколько успешно будет проходить адаптация основной массы населения страны, настолько можно судить о судьбе реформы.

В обстановке, казалось бы, безысходности приходит медиация, объясняющая людям не только как разрешать споры, конфликты, но и развивать в людях самостоятельность, уверенность, ответственность, патриотичность — качества, необходимые для формирования человека нового формата, представителя уверенных и образованных людей, занятых в малом и среднем бизнесе. Представители данного класса независимы от воли чиновников, выбирающие примирение, а не судебное разбирательство, самостоятельно решающие свои проблемы [8].

О политической обусловленности внедрения института медиации также говорит казахстанский медиатор Т.И. Савицкая: «С подачи Президента страны пропагандируется перестройка потребительского мышления на новое, лежащее в основе медиации, когда человек непосредственно участвует и конструктивно решает возникающие проблемы с полной ответственностью» [9; 168].

Немецкий медиатор, основатель и президент Международной ассоциации интегрированной медиации, а также автор идеи метода интегрированной медиации Артур Троссен отмечает, что неотъемлемой составляющей понятия медиации и ее отличием от других процессов урегулирования споров является концепция медиации как когнитивного процесса, как пути к познанию и пути познания. В медиации ударение ставится на понимании ситуации. Вообще основная задача медиации заключается в достижении взаимопонимания сторон. Научность понимания обеспечивается когнитивными изысканиями, описывающими преобразование информации, осуществляемой системой управления поведением. «Предметом когнитивной науки является изучение обработки информации в контексте человеческого мышления и принятия решений. Эта область распространяется, среди прочего, на восприятие, мышление, формирование суждений (*urteilen*), на память и язык. Она не ограничивается процессом познания самим по себе, а включает в себя и мотивацию, эмоции и волю» [10]. В данном контексте мы видим, что понимание не исчерпывается чисто гносеологическим отношением человека к миру, которое, конечно, также предполагает и включает в себя понимание. Смысл, порождаемый в актах понимания, является не только рациональным, ориентированным на истину (тогда понимание сводилось к познанию), но и включает в себя и оценочные, ценностные (этические и эстетические) моменты. Понимание, таким образом, не акт исключительно интеллекта. Здесь более подходит понятие человеческого духа, в своей целостности осуществляющего понимание.

Для более широкого смысла понимания медиации мы должны придерживаться рассмотрения человеческого понимания как формы духовно-практического освоения реальности вообще [11; 5]. Одной из характерных черт медиации, отличающей ее от других систем, является ориентированность на решение конфликта. Данная черта заключается, например, в приоритете процесса. «В медиации посредничество осуществляется исключительно в области понимания проблемы» [10; 74]. В мире человека, состоящем не только из ценностей и смыслов, существует среди прочего и проблема бытия.

Понимание медиатором того, что к решению проблемы приведет комплексный ход мыслей, предоставленных медиацией, заставляет медиатора концентрироваться на процессе, а не на решении. Поэтому медиация по праву считается процедурой, ориентированной на процесс. В то время как медиатор заводит мышление сторон в медиацию, детали пазла (единицы информации) собираются вместе и показывают общую картину. Коммуникация является средством, обеспечивающим когницию, а мышление — ее средой, где основным инструментом выступает внимательное слушание, выходящее за рамки активного слушания и способствующее синхронизации коммуникации и мышления [10; 79].

Кто понимает, что медиация — это подход, включающий в себя все решения и весь комплекс вопросов, предотвращающих спор, тот признает, что такой вид мышления является не просто услугой, а может изменить всю культуру споров (*Streitkultur*). И ключом к такому будущему является наше понимание медиации.

Список литературы

- 1 Есим Г. Философия независимости / Г. Есим. — Алматы: Білім; 2011. — 384 с.
- 2 Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского / М.М. Бахтин. — М.: Худож. лит., 1972. — С. 338.
- 3 Бахтин М.М. К философии поступка / М.М. Бахтин // Философия и социология науки и техники. — М.: Наука, 1986.
- 4 Культура и цивилизация: учебник для студентов вузов / Т.Х. Габитов, Н.Ж. Байтенова, А.Т. Кулсариева, А.Р. Масалимова, К.А. Затов, А.Д. Курманалиева; сост. Т.Х. Габитов. — Алматы: Казак ун-ті, 2006. — 296 с.
- 5 Новицкая М.А. Конфликтный диалог: работа с пластами значений для продуктивных взаимоотношений / М.А. Новицкая; пер. с англ. — Харьков: Гуманит. центр, 2010. — 416 с.
- 6 Кутырев В. Человек и мир: парадигмы взаимодействия / В. Кутырев // Человек и духовность. — Рига: Зинатне, 1990.
- 7 Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм. — М.: Наука, 1991. — 575 с.
- 8 Модернизация и медиация [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://aqparat.info/news/2017/04/28/8484545-modernizaciya_i_mediaciya.html.
- 9 Савицкая Т.И. Медиация — эффективный институт развития гражданского общества, укрепления мира и согласия / Т.И. Савицкая // Медиация — новый правовой институт как средство укрепления мира и согласия: сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. — Караганда, 2015.
- 10 Троссен А. Медиация как способ познания / А. Троссен // Медиация и право. — 2018. — № 1–2. — С. 5–19.
- 11 Гусев С.С. Проблема понимания в философии (Философско-гносеологический анализ) / С.С. Гусев, Г.Л. Тульчинский. — М.: Политиздат, 1985. — 192 с.

С.Е. Шакиров, Т. Дронзина

Медиация қоғамдық сананың жаңаруының жаңа факторы ретінде

Мақалада медиация заманауи қазақстандық қоғам санасының жаңаруының рухани үрдісі ретінде қарастырылды. Қазіргі уақытта біздің қоғамымызда әртүрлі шиеленістер бар және олар барлық жерлерде орын алып отыр. Батыс мемлекеттерінің тұрақты әлеуметтік жүйесімен салыстырғанда, басқа посткеңестік мемлекеттер сияқты, Қазақстан да әлеуметтік-мәдени өзгерістерге ұшырап отыр, сондықтан мұндай өзгерістердің қоғамда қиындықтар мен наразылықтар тудырмауы, ашық шиеленістердің болмауы маңызды. Осы тұрғыдан алғанда Қазақстанның алдында тұрған міндеттердің бірі өзіндік салт-дәстүрді ескере отырып, қазіргі заманғы батыс медиациясының тәжірибесін қолдану болып отыр. Қазақстанда шиеленістерді бейбіт жолмен шешудің барлық мүмкіндіктері мен жағдайы жасалған. «Медиация туралы» ҚР Заңы қабылданды. Медиация, тарихи тұрғыдан алғанда Қазақстан үшін жаңалық емес, бірақ мақала авторлары Қазақстанға медиацияны енгізудің ерекшеліктерін қарастырады. Авторлар медиацияны когнитивті таным және коммуникацияның жаңа бір түрі ретінде зерттеді. Қазіргі кезеңде мәдениаралық диалогтың нәтижесінде коммуникацияның жаңа түрлері пайда болады. Мақала авторлары Қазақстандағы медиация шиеленістерді бейбіт жолмен шешудің мәдениеті ретінде қарастыру керек деген қорытындыға келді. Сонымен бірге медиацияның Қазақстандағы қоғамдық сананың жаңаруының жаңа бір түрі ретіндегі ерекше рөлі артып келеді. Қазақстанда медиацияның көмегі арқылы ымыра мен тең диалог жүргізу үшін медиаторларға сүйенетін жаңа қоғам қалыптасуы қажет.

Кілт сөздер: жаңарту, медиация, шиеленіс, диалог, мәдениет, сана, ымыра, мәдениаралық диалог.

S.E. Shakirov, T. Dronzina

Mediation as a new factor in the development of modernization of public consciousness

In this article the issue of mediation as one of the spiritual processes of modernization of public consciousness of modern Kazakhstan society is discussed. Nowadays conflicts of all kinds in our society are inevitable, conflicts accompany people everywhere. Kazakhstan, like other post-soviet states, in contrast to the stable social systems of Western countries, is undergoing socio-cultural changes, therefore, it is important that these changes did not entail protest moods, tensions in society, which can be a result of an open conflict. The main task of Kazakhstan is to apply the experience of modern Western mediation, taking into account the specifics of their own traditions and customs. In order to do this, Kazakhstan has all the conditions for resolving conflicts peacefully. And the most important is that the Law on mediation was adopted. Mediation, historically for Kazakhstan is not a novelty, however, the authors consider the features of the introduction of mediation in Kazakhstan, as well as arising with it problems. The authors consider mediation as a cognitive knowledge, as a new type of communication. Today, as a result of intercultural dialogues, new types of

communication are born. The authors concluded that mediation in Kazakhstan should be developed as a culture of peaceful conflict resolution. Special role is played by the development of mediation as a new kind of modernization of public consciousness in Kazakhstan. With the help of mediation, a new society should be formed, where people will turn to mediators to find a compromise and conduct an equal dialogue.

Keywords: modernization, mediation, conflict, dialogue, culture, consciousness.

References

- 1 Esim, G. (2011). *Filosofiiia nezavisimosti [Philosophy of independence]*. Almaty: Bilim [in Russian].
- 2 Bahtin, M.M. (1972). *Problemy poetiki Dostoevskoho [Problems of Dostoevsky's poetics]*. Moscow: Hudozhestvennaia literatura [in Russian].
- 3 Bahtin, M.M. (1986). *K filosofii postupka [To the philosophy of action]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 4 Gabitov, T.H., Baytenova, N.Zh., Kulsariev, A.T., Masalimova, A.R., Zaton, K.A., Kurmanalieva, A.D.; Gabitov, T.H. (2006). *Kultura i tsivilizatsiia [Culture and civilization]*. Almaty: Kazak universiteti [in Russian].
- 5 Novitskaya, M.A. (2010). *Konfliktnyi dialoh: rabota s plastami znachenii dlia produktivnykh vzaimootnoshenii [Conflict dialogue: working with layers of values for productive relationships]*. Kharkov: Humanitarnyi tsentr [in Russian].
- 6 Kutyrev, V. (1990). *Chelovek i mir: paradimny vzaimodeistviia [Man and the world; paradigms of interaction]*. Riga: Zinatne [in Russian].
- 7 Dyurkgeym, E. (1991). *O razdelenii obshchestvennogo truda. Metod sotsiologii [The method of sociology. The method of sociology]*. Moscow: Nauka [in Russian].
- 8 Modernizatsiia i mediatsiia. *aqparat.info*. Retrieved from https://aqparat.info/news/2017/04/28/8484545-modernizatsiia_i_mediatsiia.html [in Russian].
- 9 Savitskaya, T.I. (2015). *Mediatsiia — effektivnyi institut razvitiia hrazhdanskogo obshchestva, ukrepleniia mira i sohlasiiia [Mediation — an effective institution for the development of civil society, strengthening peace and harmony]*. Proceedings from Mediation — a new legal institution as a means of strengthening peace and harmony: *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia – International Scientific and Practical Conference*. Karaganda [in Russian].
- 10 Trossen, A. (2018). *Mediatsiia kak sposob poznaniia [Mediation as a way of cognition]*. *Mediatsiia i pravo – Mediation and law, 1–2*, 5–19 [in Russian].
- 11 Gusev, S.S., & Tulchinskiy, G.L. (1985). *Problema ponimaniia v filosofii (Filosofsko-hnoseologicheskii analiz) [The problem of understanding in philosophy (Philosophical and epistemological analysis)]*. Moscow: Politizdat [in Russian].

ПСИХОЛОГИЯНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПСИХОЛОГИИ

ACTUAL PROBLEMS OF PSYCHOLOGY

UDC 159.99

G.B. Kapbasova, G.A. Kapasheva, A.R. Algozhina

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: gauharkap@mail.ru)*

Study of the relationship between anxiety level and coping strategies among students

Modern social psychology is increasingly paying attention to behavioral strategies in conflict, stressful, anxious situations. First of all, it is due to the fact that the person is inextricably linked with social conditions; almost all face crisis situations and develop a specific strategy to overcome it. Interest in such strategies appeared relatively recently. Therefore, one of the most important problems that a modern student has to solve is the development of an adequate coping behavior to level the level of anxiety. To identify the relationship between the level of anxiety and coping strategy, a study was conducted among 2nd year students, in the amount of 31 people, in the specialty psychology of Karaganda State University named after Ye.A. Buketov. The average age of the subjects from 19 to 20 years. The article analyzes the concept of anxiety, situational anxiety and personal anxiety; conditions and signs of anxiety development in students; factors affecting the development of anxiety. Analysis of the research results shows that students with different levels of anxiety have different types of coping strategies. Respondents who showed a low level of personal anxiety chose «distancing» and «positive reappraisal» coping, respondents who showed an average level chose «distancing», «positive reappraisal», «escape-avoidance», «acceptance of responsibility» and «problem solving planning» coping, and those who showed a high level chose escape-avoidance coping. The results of the study can help identify problem areas in the organization of psychological assistance to students.

Keywords: students, anxiety, coping strategies, personal anxiety, situational anxiety, types of coping startups, stress.

The development of higher education, today, is connected not only with the provision of educational services, but also with the fact that a young man who has acquired a profession must be competitive and in demand in the professions market. To this end, a modern university tries to provide its services in such a way that a student receives and assimilates as much information as possible. Higher education is associated with the development of a certain number of credits, and if a student fails, the student tries for the summer semester or for the second year. The volumes and complexity of the material that students need to learn in order to fully master their profession are significantly increasing. At the same time, an important factor in the learning process is various examinations, designed to evaluate the quality of teaching on the one hand and the quality of students' learning of the study material on the other. Intensification of the learning process; the complexity of the curriculum, increasing responsibility for the results of their training activities, leads to increased neuro-psychological stress of students. And this in this situation can lead to the formation of a student of various manifestations of personal or situational anxiety, which do not contribute to effective learning. Therefore, the study of the manifestations of anxiety and the ability to overcome this condition is problematic.

Personal anxiety interacting with increased situational anxiety caused by various stressors leads to increased stress, the development of distress and various psychosomatic diseases. In order to train highly qualified specialists it is necessary to reduce the level of anxiety and help develop effective coping strategies.

Anxiety is a situational property of a person, associated with the premonition of any danger or failure, as well as with the expectation of trouble. As a rule, anxiety is an individual personality trait, in which a person is inclined to experience, sufficiently, strong anxiety on relatively minor grounds. The anxiety of a person is manifested in the lack of confidence in himself, in his helplessness, in exaggerating the situation and feeling weak in front of it [1].

Until recently, everything that related to the phenomena of anxiety and fear was denoted by one concept - «fear», that is, the concepts «anxiety» and «fear» correlated with each other. It was only at the beginning of the 19th century that their distinction occurred and was connected with the name of Soren Kierkegaard. Today, fear means reaction to a certain danger, and anxiety is, experiencing emotional discomfort, threats of a predominantly imaginary character [2].

Anxiety is considered as one of the main parameters of individual differences. As a rule, it is elevated in neuropsychiatric and chronic somatic diseases, as well as in healthy people experiencing the effects of mental trauma in people with deviant behavior.

Anxiety in the structure of integral individuality refers to the level of personality traits and is understood as the expectation of an unfavorable outcome in relatively neutral situations that do not contain a real threat (V.R. Kislovskaya, 1971).

Distinguish anxiety as:

- personality trait;
- personal — related to the disorganization of the work of internal organs and systems in which a person, as a rule, is always present;
- situational — in which a person regards a number of situations as threatening [3].

F.B. Berezin identified 6 levels of anxiety:

Level 1 – anxiety of the lowest intensity, expressed in the experiences of alertness, discomfort, without carrying a sign of threat.

Level 2 – increasing anxiety, in which irritability appears, neutral stimuli become significant.

Level 3 – proper anxiety, manifested in a sense of uncertain danger.

Level 4 – the fear that occurs when anxiety increases and manifests itself in objectification.

Level 5 – a sense of the inevitability of an approaching catastrophe, expressed in a sense of horror with gradually increasing anxiety.

Level 6 – anxious and fearful excitement, expressed in a panic search for help, where a completely disturbed human behavior reaches its maximum.

Modern social psychology is increasingly paying attention to behavioral strategies in conflict, stressful, anxious situations. First of all, it is due to the fact that the person is inextricably linked with social conditions; almost all face crisis situations and develop a specific strategy to overcome it. Interest in such strategies appeared relatively recently. Despite this, a scientific approach has already been formed with regard to coping strategies. There are various classifications of coping strategies. L.I. Antsyferova developed a classification based on the characteristics of the cognitive and behavioral level of regulation of this process and the uniqueness of difficult life situations. Transformative strategies are highlighted; methods of adapting to difficult situations; auxiliary methods of self-preservation; «Meta strategic techniques» of life; methods for improving the moral beginnings of life [4].

Coping behavior is a form of behavior that reflects an individual's willingness to solve life problems. This behavior is aimed at adapting to the circumstances and implying a formed ability to use certain means to overcome emotional stress [5].

The theory of coping with difficult life situations (coping) arose in psychology in the second half of the 20th century. The term was introduced by the American psychologist Abraham Maslow (Maslow, 1987).

R. Lazarus and S. Folkman defined coping behavior in this way: «Continuously changing cognitive and behavioral attempts to cope with specific external and / or internal requirements that are assessed as excessive or exceeding human resources».

«Coping» (from English to cope, cope) means constantly changing cognitive and behavioral attempts to cope with specific external or / and internal requirements that are rated as stress or exceed a person's ability to cope with them (Neal, 1998).

Classification of coping strategies according to the emotional and problem focusing (S. Folkman and R. Lazarus):

– problem-focused coping involves finding additional information and support, taking action to resolve the problem and, therefore, predicting outcome options;

– emotionally-focused coping includes effective management of one's own emotions and feelings, emotional relief and submissive acceptance. Thus, the authors identified cognitive, behavioral, and emotional copings, and said that to successfully cope with a stressful situation, an equal ratio of each of them is necessary.

R. Lazarus and S. Folkman distinguish eight basic coping strategies:

1) planning the solution of the problem, involving efforts to change the situation, including an analytical approach to solving the problem;

2) confrontational coping (aggressive efforts to change the situation, a certain degree of hostility and readiness to take risks);

3) acceptance of responsibility (recognition of their role in the occurrence of the problem and attempts to solve it);

4) self-control (efforts to regulate their emotions and actions);

5) positive reappraisal (efforts to find the merits of the existing state of affairs);

6) search for social support (appeal to the help of others);

7) distancing (cognitive efforts to separate from the situation and reduce its significance);

8) escape-avoidance (the desire and effort to escape from the problem).

According to the classification proposed by E. Freidenberg, 18 strategies are grouped into three categories:

– productive coping (working to overcome the problem of maintaining optimism and interaction with others);

– unproductive coping (isolation due to inability to withstand the problem);

– appeal to others (for support in solving the problem).

Variants of coping behavior by the method of E. Heim:

A. Cognitive coping strategies - ignoring, humility, dissimulation, preservation, self-control, problem analysis, relativity, religiosity, confusion, giving meaning, setting one's own value.

B. Emotional coping strategies - protest, emotional discharge, suppression of emotions, optimism, passive cooperation, submission, self-incrimination, aggressiveness.

C. Behavioral coping strategies - distraction, altruism, active avoidance, compensation, constructive activity, retreat, cooperation, appeal.

It is known that coping behavior includes all deliberate attempts of an individual to cope with stress, to change the situation for the better, and not only successful efforts. The two main functions of coping are as follows:

1) solving a problem that creates stress or attempts to change a stressor, for example, searching for information (problem-focused coping);

2) regulation of emotions, first of all negative, caused by a stressor, for example, distancing or self-control (emotionally-focused coping).

Therefore, one of the most important problems that a modern student has to solve is the development of an adequate coping behavior to level the level of anxiety.

To identify the relationship between the level of anxiety and coping strategy, a study was conducted among 2nd year students, in the amount of 31 people, in the specialty psychology of Karaganda State University named after E. A. Buketov. The average age of the subjects from 19 to 20 years.

The study was conducted in 2 stages and in the process of research 2 methods were used:

1. Methodology «Determining the level of anxiety» by Ch.D. Spielberg and Yu.L. Khanina. The method of «determining the level of anxiety» by C.D. Spielberg and Yu.L. Khanina is a reliable and informative method of self-assessment of the level of anxiety at the moment (reactive anxiety as a state) and personal anxiety (as a stable characteristic of a person). Personal anxiety characterizes a steady tendency to perceive a large range of situations as threatening, to respond to such situations with anxiety. Reactive anxiety is characterized by tension, anxiety, nervousness. Very high reactive anxiety causes impaired attention, sometimes a violation of fine coordination. Very high personal anxiety directly correlates with the presence of a neurotic conflict, with emotional and neurotic breakdowns and psychosomatic diseases [6].

2. The «Coping Test» technique of R. Lazarus. The technique is designed to determine the coping mechanisms, ways to overcome difficulties in various spheres of mental activity.

This questionnaire is considered the first standard method in the field of measuring coping. The technique was developed by R. Lazarus and S. Folkman in 1988, adapted by T.L. Kryukova, E.V. Kuftyak, M.S. Zamyshlyayeva in 2004.

So, at the first stage, the technique of «Determining the Level of Anxiety» was used by C.D. Spielberg and Yu.L. Khanina.

The results of the study, obtained using the method of determining the level of anxiety, are presented in Figure 1.

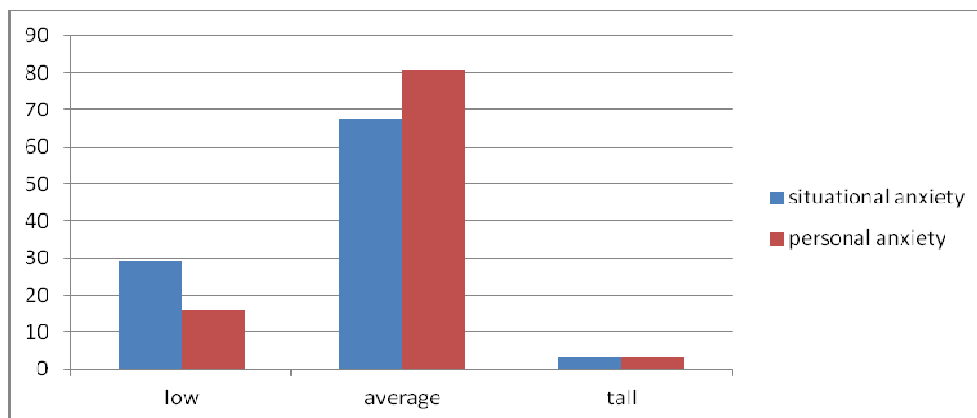

Figure 1. Levels of situational and personal anxiety in students

From Figure 1 it is clear that the levels of situational and personal anxiety are as follows: a low level of situational anxiety in 23.03 % of the subjects; low level of personal anxiety — 16.12 % of subjects; average level of situational anxiety in 67.74 %; the average level of personal anxiety was 80.64 %; a high level of situational anxiety in 3.22 % of subjects; high level of personal anxiety — 3.22 %.

The results of the study show that most of the subjects have an average level of anxiety, while personal anxiety is much higher than situational anxiety.

It is known that a certain level of anxiety is a natural and indispensable feature of an active and active personality. Each person has his own optimum, or desired, level of anxiety — this is the so-called useful anxiety. Man's assessment of his condition in this respect is for him an essential component of self-control and self-education.

Personal anxiety, in psychology, is understood as a stable individual characteristic, reflecting a person's predisposition to anxiety and suggesting that he has a tendency to perceive a fairly wide range of situations as threatening, responding to each of them with a specific reaction. As a predisposition, personal anxiety is activated by the perception of certain stimuli, regarded by a person as dangerous for self-esteem, self-esteem.

Very high anxiety can be associated with the presence of a neurotic conflict, emotional breakdowns and psychosomatic diseases.

Low anxiety characterizes the condition as depressive, inactive, with a low level of motivation. Sometimes the very low anxiety in the test scores is the result of the active elimination of high anxiety by a person in order to show himself in a «best light».

Persons with high anxiety assessment should generate confidence and success. They need to shift the focus from the external demands, categorical, a high significance in the formulation of objectives for a meaningful understanding of the activities and learn to break big tasks into smaller.

For people with low levels of anxiety, on the contrary, it requires the active awakening, underline the motivational components of activity, interest excitement, forming a sense of responsibility in dealing with various problems.

Thus, from the results of the study indicates that most of the subjects had a median level of anxiety symptoms and extreme value, namely, high and low anxiety levels found in the sample at the test.

The next stage of the study was the use of methods of «Coping - test» R. Lazarus, which is designed to determine the coping mechanisms, ways of overcoming difficulties in various areas of mental activity.

Results of the study subjects coping mechanisms are shown in Figure 2. From Figure 2 it can be seen that the levels of the coping strategy were as follows: low — 16.53 %, medium — 20.96 %, and high — 62.5 %.

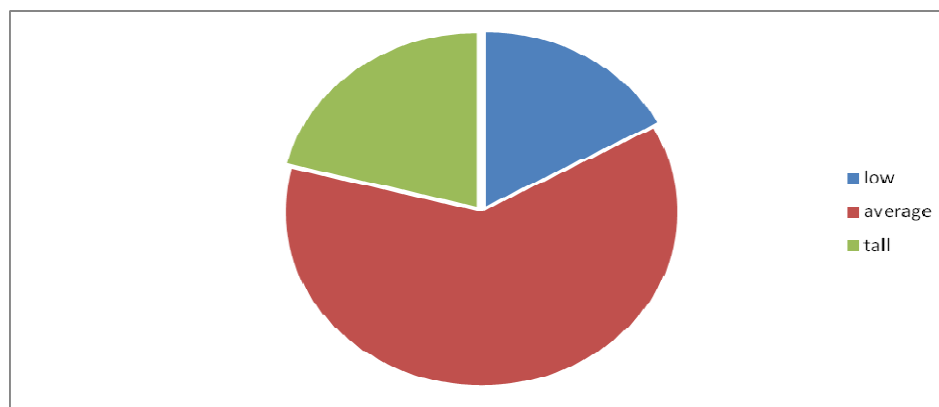

Figure 2. The overall use of coping - strategies in subjects

The next step of the study was to determine the types of coping – strategy (confrontational, distancing, self-control, search for social support, acceptance of responsibility, escape-avoidance, problem-solving planning, positive reappraisal) and identification of the leading types of co-controlling behavior.

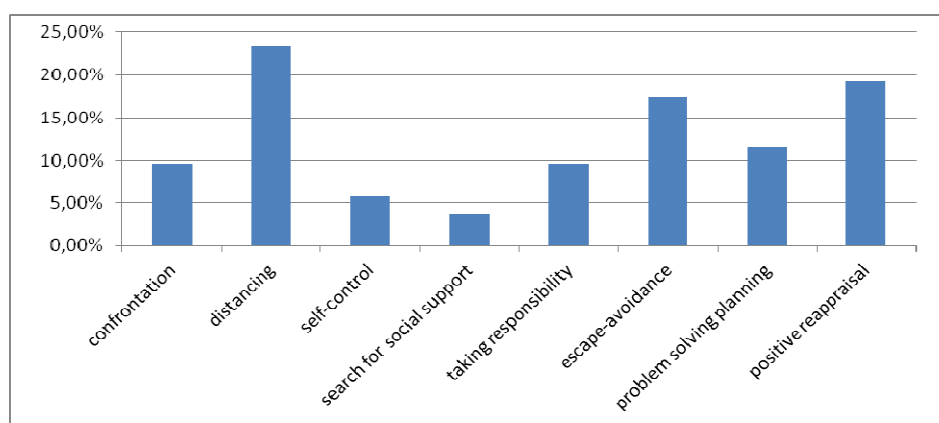

Figure 3. Performance of the test species coping-strategy

Analysis of the research results shows that the most used coping strategy is «distancing» (23.5 %), which means that overcoming negative experiences in connection with the problem by subjectively reducing its significance and the degree of emotional involvement in it. For such behavior is typical: the use of intellectual methods of rationalization, switching attention, suspension, humor, depreciation, etc.

Next, in terms of its significance, the coping strategy is a «positive reappraisal» of 19.23 % of the subjects. This means overcoming negative experiences in connection with the problem due to its positive rethinking, considering it as an incentive for personal growth. This behavior is characterized by a focus on the transpersonal, philosophical understanding of the problem situation, its inclusion in the wider context of the work of the individual on self-development.

17.3 % of the subjects choose «escape-avoidance», which means that they are characterized by overcoming their negative experiences due to difficulties due to the evasion response: denial of the problem, fantasy, unjustified expectations, distraction, etc. With a clear preference for avoidance strategies, infantile behaviors can be observed in stressful situations.

11.53 % of the subjects choose the strategy of «problem solving planning». Overcoming the problem in this category of subjects takes place through a focused analysis of the situation and possible behaviors, developing a problem-solving strategy, planning one's own actions, taking into account objective conditions, past experience and available resources.

9.61 % choose a behavioral strategy associated with «confrontation», which means resolving the problem at the expense of not always targeted behavioral activity, or taking concrete actions. Often, the strategy of confrontation is considered as non-adaptive, but with moderate use, it provides the individual with the ability to resist difficulties, energy and enterprise in resolving problem situations, the ability to defend their own interests.

The following subjects, namely 9.61 %, choose a behavior strategy associated with «taking responsibility», which means that the subject recognizes its role in causing the problem and responsibility for solving it, in some cases with a distinct component of self-criticism and self-accusation. The severity of this behavior strategy can lead to unjustified self-criticism and self-blame, experiencing feelings of guilt and chronic dissatisfaction with themselves.

5.76 % of the subjects showed the following behavior — this is «self-control», which means overcoming negative experiences in connection with the problem due to targeted suppression and restraint of emotions, minimizing their influence on the perception of the situation and the choice of strategy of behavior, high control of behavior, desire for self-control.

The least used coping strategy among our subjects is the «search for social support», it is used by 3.84 % of the subjects. This means that the problem is solved by the subjects by attracting external (social) resources, searching for information, emotional and effective support. They are characterized by a focus on interaction with other people, the expectation of support, attention, advice, sympathy, concrete, effective assistance.

The next step in the analysis of our work was to compare the level of anxiety and coping mechanisms in our subjects.

Respondents who showed a low level of situational anxiety chose «distancing» and «positive reappraisal» copings, respondents who showed an average level chose «distancing», «positive reevaluation» and «escape-avoidance» copings, and those who showed a high level chose «escape-avoidance» coping.

Respondents who showed a low level of personal anxiety chose «distancing» and «positive reappraisal» coping, respondents who showed an average level chose «distancing», «positive reappraisal», «escape-avoidance», «acceptance of responsibility» and «problem solving planning» coping, and those who showed a high level chose escape-avoidance coping.

To determine the relationship between the level of anxiety and coping strategy, in our subjects, the Pearson correlation coefficient was used, which showed the reliability of the research results ($p \leq 0.05$).

In this way, according to the results of the study, we can draw the following conclusions:

– Most of the subjects chose coping — the strategy of «distancing», overcome negative experiences in connection with the problem by subjectively reducing its significance and the degree of emotional involvement in it. Characterized by the use of intellectual techniques rationalization, switching attention, removal, humor, depreciation, etc.

– Another part of the subjects, choosing coping — the strategy of «positive reappraisal», overcomes negative experiences in connection with the problem due to its positive rethinking, considering it as an incentive for personal growth. Characteristic is the focus on the transpersonal, philosophical understanding of the problem situation, its inclusion in the wider context of the work of the individual on self-development.

Summing up the results in terms of average personal anxiety:

– Part of the subjects choosing coping is a strategy of «acceptance responsibility», recognizing as a subject of his role in causing a problem and responsibility for solving it, in some cases with a distinct component of self-criticism and self-accusation. The severity of this strategy in behavior can lead to unjustified self-criticism and self-flagellation, experiencing feelings of guilt and chronic dissatisfaction with oneself;

– Some test subjects choosing coping strategy «problem solving planning» overcome problems by means of a focused analysis of the situation and possible behaviors, developing a problem solving strategy, planning their own actions, taking into account objective conditions, past experience and available resources;

Summing up the results in terms of high situational and personal anxiety:

– Subjects choosing coping as escape-avoidance strategy overcome negative experiences due to difficulties due to evasion response: denying the problem, fantasizing, unjustified expectations, distraction, etc. With a clear preference for the avoidance strategy, infantile behaviors can be observed in stressful situations;

– If the subjects have a high rate of personal and situational anxiety, then they don't choose coping at all — the start-up strategy is «the search for social support».

The results of the study of the subjects can be attributed to life skills that require the use of rational coping strategies.

References

- 1 Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор. — М., 1993. — 109 с.
- 2 Малкина-Пых И.Г. Психосоматика: справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. — М.: Эксмо, 2005. — С. 27.
- 3 Анцыферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анцыферова // Психологический журнал. — 1994. — № 1. — С. 3–18.
- 4 Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов / А. Карелин. — М.: Эксмо, 2007. — 416 с.
- 5 Крюкова Т.Л. Опросник способов совладания (адаптация методики WCQ) / Т.Л. Крюкова, Е.В. Куфтык // Журнал практического психолога. — 2007. — № 3. — С. 3–112.
- 6 Андреева И.Н. Ситуационная и личная тревожность подростка [Электронный ресурс] / И.Н. Андреева. — Режим доступа: http://epolotsk.com/psy/teksty/I_N_Andreeva_avtoreferat.doc.

Г.Б. Капбасова, Г.А. Капашева, А.Р. Альгожина

Студенттердің үрей деңгейі мен копинг-стратегияларының өзара байланысын зерттеу

Қазіргі әлеуметтік психология қақтығыстағы, стрестік, аландаушылық жағдайлардағы мінез-құлық стратегиясына көп көңіл бөледі. Біріншіден, адам әрқашанда әлеуметтік тәуелді, барлық адамдар дағдарыстық жағдайға ұшырайды және ол жағдайдан шығу жолдарын ұйымдастырады. Бұл жүріс-тұрыс ерекшелігіне деген қызығушылық салыстырмалы жаңа мәселе. Қазіргі таңдағы студенттің негізгі мәселелерінің бірі үрей деңгейін болдырмауға әкелетін жүріс-тұрыс формаларын менгеру. Студенттердің үрей деңгейі мен копинг-стратегияларының өзара байланысын зерттеу мақсатында Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің психология мамандығының 2-курс студенттері арасында зерттеу жүргізілді, қатысушылар саны — 31 студент. Сыналушылардың ортақ жасы — 19–20. Мақала үрей, ситуациялық үрей және жеке үрей түсінігін талдайды; студенттердің үрей сезімінің пайда болу шарттары мен белгілері; аландаушылықты дамытуға әсер ететін факторлар қарастырылады. Зерттеу нәтижелерін талдау әртүрлі деңгейдегі үрей деңгейі бар студенттерде әртүрлі копинг-стратегиялар тән екендігін көрсетті. Тұлғалық үрейліктің төмен деңгейін көрсеткен респонденттер «алшақтану», «жағымды бағалау» копингтерін, орта деңгейді көрсеткен студенттер «алшақтану», «жағымды бағалау», «қашу», «жауапкершілікті мойындау» және «мәселені шешуді жоспарлау» копингтерін, ал үрейдің жоғары деңгейін көрсеткен респонденттер «қашу-оқшаулану» копингін тандайды. Зерттеудің нәтижелері студенттерге психологиялық көмек көрсетудің мәселелік бағыттарын анықтауға көмектеседі.

Кілт сөздер: студент, үрей, копинг-стратегия, тұлғалық үрей, ситуативті үрей, копинг-стратегия түрлері, стресс.

Г.Б. Капбасова, Г.А. Капашева, А.Р. Альгожина

Исследование взаимосвязи уровня тревожности и копинг-стратегии у студентов

Современная социальная психология всё больше внимания уделяет стратегиям поведения в конфликтных, стрессовых, вызывающих тревогу ситуациях. В первую очередь оно обусловлено тем, что человек неразрывно связан с социальными условиями; практически все сталкиваются с кризисными ситуациями и вырабатывают определенную стратегию для ее преодоления. Интерес к таким стратегиям проявился относительно недавно. Поэтому одной из важнейших проблем, которую приходится решать современному студенту, это выработка адекватного совладающего поведения для нивелирования уровня тревожности. Для выявления взаимосвязи уровня тревожности и копинг-стратегии было проведено исследование среди студентов 2 курса, в количестве 31 человека, специальности «Психология» Карагандинского государственного университета им. Е.А. Букетова. Средний возраст испытуемых — от 19 до 20 лет. В статье проанализированы понятия «тревожность», «ситуативная тревожность» и «личностная тревожность»; условия и признаки развития тревожности у студентов; факторы, влияющие на развитие тревожности. Анализ результатов исследования показывает, что у студентов с разными уровнями тревожности разные виды копинг-стратегий. Респонденты, показавшие низкий уровень личностной тревожности, выбрали копинг «дистанцирование» и «положительная переоценка»; респонденты, показавшие средний уровень, «дистанцирование», «положительная переоценка», «бегство-избегание», «принятие ответственности» и «планирование решения проблемы», а студенты, показавшие высокий уровень, выбрали копинг «бегство-избегание».

Результаты проведенного исследования могут помочь определить проблемные места при организации психологической помощи студентам.

Ключевые слова: студент, тревожность, копинг-стратегии, личностная тревожность, ситуативная тревожность, виды копинг-стратегий, стресс.

References

- 1 K'yerkegor, S. (1993). *Strakh i trepet [Fear and awe]*. Moscow [in Russian].
- 2 Malkina-Pykh, I.G. (2005). *Psikhosomatika: spravochnik prakticheskoho psikhologa [Psychosomatics: Reference book of the practical psychologist]*. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 3 Antsyferova, L.I. (1994). Lichnost v trudnykh zhiznennykh usloviakh: pereosmyslivanie, preobrazovanie situatsii i psikhologicheskaya zashchita [Personality in difficult living conditions: rethinking, transformation of situations and psychological protection]. *Psikhologicheskii zhurnal – Psychological journal*, 1, 3–18 [in Russian].
- 4 Karelin, A. (2007). *Bolshaya entsiklopediya psikhologicheskikh testov [Great Encyclopedia of psychological tests]*. Moscow: Eksmo [in Russian].
- 5 Kryukova, T.L., & Kuftyak, Ye.V. (2007). Oprosnik sposobov sovladaniia (adaptatsiia metodiki WCQ) [Questionnaire ways of coping (adaptation methods WCQ)]. *Zhurnal prakticheskoho psikhologa – Journal of a practical psychologist*, 3, 3–12 [in Russian].
- 6 Andreyeva, I.N. Situatsionnaya i lichnaya trevozhnost podrostanta [Situational and personal anxiety of a teenager]. *epolotsk.com*. Retrieved from: http://epolotsk.com/psy/teksty/I_N_Andreeva_avtoreferat.doc [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

INFORMATION ABOUT AUTHORS

- Abdrakhmanova, K.K.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Abisheva, M.M.** — Candidate of history sciences, Deputy Dean for research, Faculty of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Akhmetshina, G.U.** — PhD student of the Department of Eurasian studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Aldabergenova, M.K.** — PhD, Associate professor, Department of history of Kazakhstan and social sciences, M. Auezov South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan.
- Algozhina, A.R.** — Master of psychology, Senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Barsukov, A.M.** — Candidate of political sciences, Deputy Dean for research, Faculty of politics and international relations, Siberian Institute of Management Branch Russian Academy of National Economy and Public Administration under the President of the Russian Federation, Novosibirsk, Russia.
- Dronzina, T.** — Professor, «St. Kliment Ohridski» the University of Sofia, Bulgaria.
- Gorovoi, V.V.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Iskakova, K.I.** — Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the Department of history of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Ivleva, E.N.** — Master of social sciences, Lecturer of the chair of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Kapasheva, G.A.** — Master of psychology, Senior lecturer of the Department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kapbasova, G.B.** — Candidate of psychological sciences, Associate professor of the Department of psychology, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Karipbayev, B.I.** — Doctor of philosophical science, Professor of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Karsybayeva, Zh. A.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of Kazakhstan history and Assembly of peoples of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Kusbekov, D.K.** — Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Maksud, F.** — PhD, research fellow, Institute of archeology of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.
- Mukhataeva, G.A.** — PhD student, Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Rustambekova, M.** — Candidate of pedagogical sciences, Associate professor of the Department of history, Kh.A. Yasavi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan.

-
- Sakabai, T.K.** — Master of history, Senior lecturer of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Saktaganova, Z.G.** — Doctor of history sciences, Professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Head of Center for Ethnocultural, Historical and Anthropological Studies, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Seydinova, M.A.** — Master of law, Senior lecturer of the Department of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Shakirov, S.E.** — PhD student of the Department of philosophy and cultural studies, Faculty of social sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Shayahmetov, N.U.** — Doctor of history sciences, chief researcher of the Department of «Eurasianism and political studies» Institute of State History, Official Body under the Committee of Science, the Ministry of Education of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Shlyupikov, M.V.** — Candidate of history sciences, Associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Shormanbayeva, D.G.** — PhD, Head of the chair of the Assembly of people of Kazakhstan and social and humanitarian disciplines, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Shotbakova, L.K.** — Candidate of history science, Associate professor of the Department of archeology, ethnology and Kazakhstan history, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Slovakova, V.** — Master of humanities, Hussite Theological Faculty, Karlov University, Prague, Czech.
- Stambulov, S.B.** — PhD, Associate professor of the Department of world history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Tuleuova, B.T.** — Candidate of history science, Associate professor of the Department of World history and international relations, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Urstembayeva, Zh.T.** — Master student of the Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.
- Zhadrayeva, G.A.** — Senior lecturer, Department of modern history of Kazakhstan, history and geography, Silk Way International University, Shymkent, Kazakhstan.
- Zhumanova, A.Z.** — PhD, Senior lecturer of the Department of Kazakhstan history and Assembly of people of Kazakhstan, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhussupova, B. Zh.** — PhD student, master of philosophy, senior lecturer of the Department of philosophy and theory of culture, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.